

1

1

13481

जीगरोशायनमः मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च वैष्णवकररासिद्धान्तकौमुदी
 संविहच्यते ॥ अइ उरा कलक एओइः। ऐओन् ह्यवरद लरा जमइशानम् ॐ
 भञ्ज वटधष् जवगडशर खफछठयवतव कपय शायसर हल् इति माहेश्वरादि
 सूत्राण्यपरागादिसंज्ञायां नि एषामन्त्यादतः लरा सूत्रेऽकारश्च लकारादिष्वकार उच्चार
 णार्थः हलन्त्यम् हलिति सूत्रेऽन्यमित्स्यात् आदिरन्त्येन सहोता अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्य १
 गानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् इति हलसंज्ञापाम् हलन्त्यम् उपदेशेऽन्यहलित्स्यात् उपदेश
 आद्योच्चारणाम् ततोऽराच इत्यादिसंज्ञासिद्धौ उपदेशेऽननुनासिक इत् उपदेशेऽननुना
 सिको जित्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लरा सूत्रस्याचरो न सहोच्चार्य मा
 नोरेफोरलयोः संज्ञा स्यात् प्रत्याहारेष्वितानग्रहराम् अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात्

२

॥२॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्त्मम् तात्त्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतत् रूपं यस्य येन तुल्यं तन्निष्पद्यः सवर्त्मस्मात्
अङ्गुलिर्विसर्जनीयानां कराः इत्युपशानां तातु अङ्गुलिवासां भूर्द्धा तुल्यलानां दन्ताः उपपञ्चा नीयानामो
ष्ठो अमङ्गुलिनां नासिका च श्चेतोः कराः तातु ओदौ तोः कण्ठोष्ठम् वकारस्य रनोष्ठम् जिह्वा
भूलीयस्य जिह्वाभूत्यम् नासिकानुस्वारस्य इति स्थानानि यलोद्धि आभ्यन्तरोवाह्यश्च आद्य
प्रचतुर्द्धा स्पष्टेषु स्पष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पष्टप्रयत्नस्पर्शानाम् ईषस्पष्टमन्तस्थाना
म् विवृतमुष्मराणां स्वराराणां च ह्रस्वस्यावर्त्मस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव एतच्च स
त्रैकारेण तापितम् तथाहि अत्र विवृतमनूच्य संवृतोऽनेन विधीयते अस्य चाष्टाध्यायी संपूर्त्ता प्र
त्यसिद्धता च्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्तेव तथा च सत्रम् पूर्वनासिकम् अधिकारोऽयम् तेन सपाद
मप्राध्यायीं प्रति त्रियाद्यसिद्धाः त्रियाद्यामपि पूर्वं प्रति परं प्राश्नमसिद्धम् वाह्यप्रयत्नत्वेकादश
धा विवारः संवारस्वालोनादौ बोधो अर्बोषो अत्यप्राणो महाप्राण उदातोऽनुदानः स्वरितश्चेति
स्वयायमाः स्वयङ्कः पोविसर्गः शारस्वच एते प्रवासानुप्रदाना अर्बोषाश्च विवृत्यन्ते १ कराः म

॥२॥

ता-यादिषुसभागे ४ एषानेष्यभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् ४

नह्यत्रककारेपरे अचकार्येदृश्यते आदिरन्त्येनेतत्स्वेराकृतासंज्ञाः प्रत्याहारस्येन व्यहयन्ते **उका**लो
अस्वदीर्घपुतः एष्व एष्व एष्व वः वांवा लङ्वा लोयस्य संज्ञः चक्रमा इष्वदीर्घपुतसंज्ञः स्यात् सप्र
त्येकमुदात्तादिभेदेन विधा एष्वेदुदात्तः ता-यादिषुसभागेषु स्थानेषु द्विभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात्
आपे नीचैर्नुदात्तः स्पष्टम् अर्वाङ् समाहारः स्वरितः एदाता नुदात्तत्वे च रीधर्मो समाहितयेतेय
स्मिन्सोऽच स्वरितसंज्ञः स्यात् तस्यादित एदातम इहस्वम् इहस्वग्रहरामतंत्रम् स्वरितस्यादितोऽहम्
दातं बोध्यम् एतर्वादितुपरिशेषादनुदात्तम् तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् अन्यत्रोदात्त
श्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः क्वो प्रवाः रथानां नयेराः दातवर्कयोद्यः इत्यादिष्वनुदात्तः अग्नि
मीले इत्यादावुदात्तः श्रुतिः सनवविधोपि प्रत्येकमनुनासिकानुनासिकत्वाभ्यां द्विधा **मुखनासि**
कावेचनोनुनासिकः मुखसहितनासिकयोः आर्यमानो वस्मो अनुनासिकः स्यात् तदिदं स्पष्टम् अइ
ए-अ-एषां प्रत्येकमप्यदशभेदाः एवमस्य द्वादशतस्य दीर्घाभावात् एवमपि द्वादशतेषां ह्रस्वाभावात्

3

३

3

प्रत्ययः प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः अनिधीयमानोऽरा उदिच्च सवर्ष संज्ञायात् अत्रापरे शाराकारेणात्
 देवम् अद्वयदशानां संज्ञा तमेकारोकारो अकार एतदशतः तस्यात्कारोपि द्वाद्दशानाम् एतदशतो
 दोतोश्च नमिषस्सावर्ष्य एतौ जिति सूत्रांभसामर्थात् तेनैव चतुर्विंशते संज्ञास्युरिति नापादनी
 यम् नाभ्रलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाप्तापिकानामेव तथापि हकारस्य आकारो न सवर्षः तत्राका
 रस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो उदिति हलं न भवति अनुनासिकाननुनासिक मेदेन
 यवलादिधा तेनाननुनासिकान्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञाः तपरस्य कालस्य तः परोयस्मात् सचतात्परश्च उच्चा
 र्यमानसमकावस्येव ग्राहकः स्यात् तेन अतद्वत्त्वादयः षसं षसं संज्ञाः अतद्वत्त्वादशानां द्वादशानां
 देव आदे च वद्धि संज्ञाः स्यात् अदेङ्गुराः अदेङ् चगुरा संज्ञाः स्यात् अदयो धातवः क्रियायाचिने
 भादयो धातु संज्ञाः स्युः प्राग्गीस्वरान्निपाता इत्यधिकृत्य चादयो सत्वे अद्रव्याधीश्चादयो निपात
 संज्ञाः स्युः प्रादयः अद्रव्याधीः प्रादयस्तथा उपसर्गः क्रियायोगे गतिश्च प्रादयः क्रियायोगे उपसर्ग
 संज्ञाः स्युर्गति संज्ञाश्च प्रपरा अप सम अनु अव निष् निर् दुस् दुर् वि आ इ नि अवि अपि

न्येतु चोपाः स्युः संवतानादनागिनः अयुग्मावर्गयमगायराश्चात्पासवः स्मृताः २ वर्गस्वाधानां चतुर्स्त्रीपंचमेप
रे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्गः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः पलिक्री चतुर्नुः अग्निः बुन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः
परेतत्सदृश एव यमाः तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः स्वयः तृतीया चतुर्थयाः जिह्वामूलीयो ध्मानीयो विसर्गः
शब्दसाश्चेत्येवां विवारः स्वासो अक्षोषश्चान्येषां संवाराणां बोधश्च वर्गस्य प्रथमः तृतीयपंचमाः प्रथ
मत्तृतीययो यरलवाश्चात्प्राणाः अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः वायुप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्गसंज्ञायां अनुप
युक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायां भुपयोऽप्यन्त इति बोध्यम् कादयो माचसानाः स्यराः यरलवा अन्तस्थाः
शब्दसहा उष्माराः अचः स्वराः ५ कऽप इति कपाभ्यां प्रागर्द्ध विसर्गसदृशो जिह्वामूलीयो ध्मानीयो अं अः
इति अचः परावनुस्वारविसर्गो इति प्रयत्नविवेकः अलवर्गस्योर्मिभ्यः सावर्ग्यं वाच्यम् अकारहकारयोः
इकारश्चकारयोः अकारश्चकारयोः लकारसकारयोश्च सावर्ग्यं प्राप्ते नाभूत् अकारसहितोऽच अः
च स च ह ल चेत्येतोर्मिभ्यः सवर्ग्यं नस्तः तेन दधीत्यस्य हरति श्रोतृत्वं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यरादिर्कन
अन्यथा दीर्घा दीर्घा मिहकारादीनामपि ग्रहणात् कृशास्त्रवत्तादृशं स्यात् तथाहि अणुदित्तवर्गस्य वा

सिद्धान्तः
क्रोमुदीपः

स्थानार्थगुणप्रमाणाकृतम्

पूर्वस्य बोध्यम् तस्मादित्युत्तरस्य पंचमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं

4

॥४॥

तत्र आदेशः स्यात् पत्रानेकविधमानं तत्र स्थानत आन्तर्यं वलीयः तस्मिन्निति निर्दिष्टं पूर्वस्य स
प्रमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वत्सीन्तरेणा व्यवहितस्य परस्य तेयम् अलोन्त्यस्य वलीनिर्दिष्टोन्त्य
स्यादेशः स्यात् द्विच अयमप्यन्त्यस्य स्यात् सर्वस्येत्यस्यापवादः आदेशपरस्य परस्य यद्विहितं तस्य
देवोध्यम् अलोन्त्यस्येतस्यापवादः अनेकालाद्रात्सर्वस्य स्यात् अलोन्त्यस्येतस्यापवादः अष्टाभ्यः औ
श्राद्रत्यादावादः परस्येत्येतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते सति गधिकारः स्वरितते युक्तं प्राप्दरूपमधिकृतं
बोध्यम् परनित्यान्तरंगापवादानामुत्तरमुत्तरं वलीयः असिद्धं वहिरंगमन्तरंगे अन्तरंगे कार्यं क
र्तव्यं वहिरंगमसिद्धं स्यात् अकृतयूहाः पाशिनीयाः निमित्तं विनाशो न्मुखं दृष्ट्वा तत्र युक्तं
कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः इति परिभाषाप्रकरणम् इको यराचि इकस्यानेयस्य स्यादचि संहिता
यां विषये सुधी उपास्य इति स्थिते स्थानत आन्तर्यादिकारस्य प्रकारः सुधय इति स्थिते अ
नचिच अचः परस्य परोद्देवात्तो नत्वचि इति धकारस्य द्वित्वम् स्थानिवदादेशोऽनल्विधो
आदेशः स्थानिवत्स्थानानुस्थान्यलाश्रयविधौ अनेनेहयकारस्य स्थानिवद्भावे नावत्वमाश्रित्या
अनिधमेनियमकरणीय परिभाषा ४

अति सुष्ठु अत्र प्रति परिउप एतेषादपः नवेति विभाषा निबेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात् स्वसं
 शब्दस्याशब्दसंज्ञा शब्दस्य स्वसंज्ञासंज्ञिशब्दशालिषासंज्ञातां विना येन विधिस्तदन्तस्य विशेषणान्तदन्त
 स्यात्तंता स्यात् स्वस्य च रूपस्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः उगिदस्तेग्रहणं वर्ज्यम् विरामः
 वसानाम् वस्तीनामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् परस्मिन्निर्गमः सहितः वस्तीनामतिशयितः सन्निधिः सहितः
 संज्ञः स्यात् सुप्रिडन्तं पदम् सुवन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् हलानन्तरा संयोगः अज्जिरव्यवहिता हलः
 संयोगसंज्ञाः स्युः इत्येवमु संयोगे गुरु संयोगे परहस्यं गुरुसंज्ञं स्यात् सौमिने गुरुसंज्ञं स्यात् इति सं
 ज्ञाप्रकरणात् इति गुरुसंज्ञा गुरावद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुरावद्धी विधीयते तत्रेकद्वितीयं न्तं पद
 मुपनिष्ठते अचश्च हस्यदीर्घपुनःशब्दे यत्रात्र विधीयते तत्राचद्वितीयं न्तं पदमुपनिष्ठते आद्यन्त
 टकितो टित्कितो यस्योक्तौ तस्य क्रमादायन्तावयवौक्तः मिदोन्त्यात्परः अचद्वितीति निर्दिष्टो व
 ष्ठी अचामध्ये मोन्त्यः तस्मात्परः तस्यैवान्तावयवौ मित्स्यात् षष्ठीस्थाने योगा अनिर्द्धारित
 संबन्धविशेषा षष्ठीस्थाने योगा बोध्या स्थानं चान्नप्रसंगः स्थाने न्तरतमः प्रसंगे सति सप्तश

५
५

पञ्चादिनी सध्विरी तत्परेच पुत्रपुत्रादिनी लमसिपापे वाहजगृधयोः पुत्रहती पुत्रहती पुत्रजगृधी पुत्रज
गृधी विप्रभृतिपुत्राजगृधनस्य आदिषुवर्सेषु संप्रुक्तेषु वाहित्वं इन्द्रः इन्द्रः राक्षसराक्षस सचन
प्राकल्पसहित्वम अर्कः वृक्षा दीर्घादावापीरुग्द्विलन दात्रम् पात्रम् अचोरहृग्द्वि अचः पराभारे
फहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वास्तिः हर्षनुभवः नद्यस्ति हलोपमां यमिलोपः हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा
यमि द्वितीयलोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् लोपारंभफलं तु आदित्यो देवता अस्यादि
त्वं हविः मन्त्रं यमीति यथा संख्यविज्ञानान्नेह आहात्यम् एवोपमाभावः एवः क्रमादय् अच्
आप् आच् एते स्युरचिपरे तस्य लोपः तस्ये तो लोपः स्यात् इति षवयो लोपोन उच्चारणसाम
प्यादेवं चेत्संज्ञापी हन नवति हरये विस्सवे नायकः पात्रकः वान्तो यिप्रत्यये यकारादौ प्रत्यये
परे ओदै तो रवावे तोस्तः गोर्विकारो गव्यम् गोपयसायित् नावातार्प्यम् नाव्यम् नौवयो धर्म
त्यादिना यत् गोपूतो इन्द्रसुपसंख्यानम् अध्वरिमातो च गव्यतिः उत्तिय तो त्यादिना
पूति प्राक् निपातिनः वान्त इत्यत्र वकारादौ पूर्वतावित्यत्र वकारादौ पूर्वभागे लोपो व्यति नि लो

मस्तिन्यश्चिस्तदावच्छ्रहरो ४

चिनेति द्वित्वनिषेधो नशं क्योऽनन्विधावितितन्निषेधात् अचः परस्मिन् पूर्वविधौ अन्विध्यर्थमिदम् प
 रनिमित्तोऽजादेशोऽस्यानिवत्स्यात्स्यानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधाकर्तव्ये इति यशाः स्यानिवद्भा
 वे प्राप्ते नयदानादिर्वचनवरे यलोपस्वरसंज्ञानुस्वारदीर्घजस्वविधिषु पदस्य परमावयववद्विर्वच
 नादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो नस्यानिवत्स्यात् इति स्यानिवद्भावनिषेधः क्वांजप्रान्शि
 स्पष्टम् इति धकारस्य एकारः अदृशनिलोपः प्रशक्तस्यादर्शो नलोपसंतो स्यात् संयोगान्तस्य
 लोपः संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् इति यलोपप्राप्ते यशाः प्रतिषेधो वाच्यः परस्मिन्
 देनाच्चे मयद्निपञ्चमी यशा इति षष्ठीतिपक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् तदिह धकारयकारयोर्दि
 त्वविकृत्या च लोपानुपाशिः एकधमेकधम् द्विधम् द्विधम् द्विधमेकधम् एकधमद्विधम्
 सुधुपास्यः मध्वरिः धात्रंशः लाकृतिः नादन्त्या कोशपुत्रस्य पुत्रशब्दस्य नहुता औदि
 निपरे आक्रोशो गम्ये उवादिनी लमसिपाये आक्रोशो किम् तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव

नाहिकार्यो निमित्तत्वेनाश्रयते नवानि मि
 नं कथितम्

विधाः आक्रोशः प्रायेन संभवति इति हेतुः त्रीणि
 मुदाहरति

तत्रान्तरतम्यात्कस आहिरित्यत्र तवल्कारइत्येनाल् अचोरहाभ्याभितिप होदित्वम्
भरोभरिसवर्से हलः परस्परभरो लोपोवास्यात्सवर्सेभरि दित्वाभावे लोपे सत्येकधम्
असति लोपेद्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् सतिद्वित्वलोपेचासतित्रिधम् कस्मर्द्धिः ४ य
राइतिपंचमी मयइतिषष्ठीतिपहोकारस्यापिद्वित्वम् लस्यत्वनचिचेतिनेनतव
लकारइत्यत्ररूपचतुष्टयम् द्वित्वंलस्येवकस्येवनोभयोनुभयोरपि तवलकारादिषु
बुधेर्वीधंरूपचतुष्टयम् अहिरिचि आदेचिपरैवद्विरेकादशः गुराणपवादः कस्मैकत्वम् गंगोवः
देवैर्वर्षम् कस्मैकेश्यम् एतेषामृषु अवर्णादेजापोरेत्येधत्योर्द्विचैवद्विरेकादशः स्यात्
परस्यगुराणपवादः उपैतिउपेधते प्रच्छेदः स्याद्योः किम् उपेतः माभवान्प्रेदिधत् परस्तादप
वादन्यायेनेयंवद्विरेदि पररूपस्यैववाचिकान्तलोमाङोश्चेत्यस्यतेनावेहीतिवद्विरेसाधुरेव

स्यात् ४

परे ३

आइ पूर्वादेनः कर्मणि लट्प्रत्ययः संप्रसारणं पूर्वपदमकृदिति दीर्घः आहुराः श्रौयते ततः लट् आडागमाभिस्यात्
 आह श्रौयति वृद्धिः धातोरेचोमादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥३॥

येन वकारः प्रश्लिष्यते तेन प्रथमाराधववकारान्तादेशः स्याद् कारो न लुप्यत इति यावत् धा
 तोस्तन्निमित्तस्येव यादोप्रत्ययेपरे धातोरेचश्चेदन्तादेशस्तर्हित निमित्तस्येवनान्यस्य लच्यम्
 श्रवस्पलाच्यम् तन्निमित्तस्येवेति किम् श्रौयते श्रौयत श्रव्यज्योश्रामार्थं यान्तादेशनिपात नार्थ
 मिदम् हेतुं शब्दं ज्ञाप्यम् हेतुं शब्दं ज्ञाप्यम् शब्दार्थकिम् हेतुं योग्यं तेषां पापम् हेतुं योग्यं जे
 यं मनः कृष्यस्तदर्थं तस्मै प्रकृत्य ध्यायेदन्तदर्थम् केतारः कीर्त्तायुरिति बुद्ध्या आपरो प्रसारितं
 कृष्यम् केपमन्यत् कृष्यराहमिति त्वर्थः लोपः शाकल्यस्य अवसर्गपूर्वपाः पदान्तयोर्व्यवयोः कोपि
 वाशिपरे पूर्ववा सिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धलोपसंशयः हर्योह हर्येहि विसृष्टहवि
 सविह श्रिया उद्यतः श्रिया युद्यतः गुरा उत्कः गुरावुत्कः कौनिसन्ति कौत्त इत्यत्र अतो रलो
 पस्य स्थानिवद्भावेन यशा वादेशो प्राप्नो न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्नस्तः एकः
 पूर्वपरयोरित्यधिकृत्य आहुराः अवसर्गादचिपरे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्तंहितायाम् उपेन्द्रः
 रामेशः गंगोदकम् उरस्यपरः अइति त्रिंशत्संज्ञेत्युक्तम् तत्स्थाने योऽक्षरपरस्स नव प्रवर्जते
 कारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरोधात् नान्यथा निवर्तितोच्यम् योऽक्षरपरस्स नव प्रवर्जते इत्युपगमः २
 कृतादचः पूर्वत्वसत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः नच स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि असिद्धवर्तिगमित्यज्ञापस्य स्थानिवत्त्वाद्यशा वादेशो
 लप्येति वाच्यम् ४

धायत्तत्कारणं पदसंज्ञाप्रसङ्गः पदसंज्ञाप्रसङ्गे
 किमुनेन असिद्धमिति पूर्वत्वेन दृष्टव्यम्
 आहुराः कर्मणि लट्प्रत्ययः संप्रसारणं पूर्वपदमकृदिति दीर्घः आहुराः श्रौयते ततः लट् आडागमाभिस्यात्

सिद्धान्तः
कौमुदीसु०

येन विना यदन्त्यन्तं तेनान्तिप्यते३

रस्यादिवत्स्यादिति रेफस्यपदान्तत्वे स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः स्वरवसानेचरेफस्यविसर्जनीयः
स्यात्पदान्ते इति विसर्गप्राप्ते अन्तवन्धावेन पदान्तरेफस्यनविसर्गः उभयपक्षकृत्तरेचरिष्यदेवतयोदि
त्यादिनिर्देशात् उपसर्गोऽवधानो रादौपेसिद्धे धातावितियोगविभागेन पुनर्विधानार्थम् तेन न
त्यक इति याति कोपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति वासुप्यापिशलिः अवसानात् उपसर्गदकारादौ सुपि
धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् आपिशलिग्रहरां पूजार्थम् प्रार्थनीयति प्रवर्णीयति सावस्थ्यात्
वर्णाग्रहणम् प्राक्कारीयति प्रक्कारीयति तपरत्वादौर्वेन उपकारीयति उपकारीयति शङ्ख
रूपम् आदुपसर्गदङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् प्रेजते उपोषति श्रुत्वा सुपीत्यनुवर्त्य
वाक्यभेदेन व्याख्येयम् तेन एकादौ सुपि धातौ वा उपेङ्कीयति उपेङ्कीयति प्रोवीयति प्रोवीय
ति एवेवानियोगे नियोगोऽवधारणम् केवमोऽस्यसे अनवकुप्तावेव शब्दः अनियोगे कि
म् तवैव अकोऽन्यादिति अवांमध्ये कोऽन्त्यः सच्चादियस्यतद्विसर्गं स्यात् शकं धादि सुपर

अत्तादूहि न्यामुपसेर्या नम्र अज्ञोहिरी सेना स्वादोरिरिगोः खेरम् खेनेरितुंशीलमस्येति खेरी
 खेरिरी प्राप्तीति चैव प्रोहः प्रोठः अर्थवद्गुहरो नानर्थकस्य तेनोठग्रहोक्तान्तमेव
 उद्यतेन तुक्तवत्यन्तस्येकदेशः प्रोठवान् प्रोठिः इषु इच्छायां तुदादिः इष्यन्तो दिवादिः इष्यन्ती
 ह्योपे र्यादिः रक्षां च निरापतिचर्य रक्ष्य इति नूये तत्र पररूपे प्राप्ति अनेन वृद्धिः प्रेषः प्रेष्यः पक्षुर्इ
 षण्डं च इष्य हिंसादर्शनेषु तयोर्दोषोपधादीष इष्य इति नूये तत्रादुरो प्रेषः प्रेष्यः अनेन च तृतीया
 समासे सुखेन अतः सुखार्तः तृतीयेति किम् परमर्तः प्रवत्सतरावसवसनास्तदशानाम्
 सो प्रार्थाम् वत्सतराराम् अरास्यापनयनाय दशां क्रियते तदशाराम् दशारो देशः नरी
 चदशाराम् अराशब्दो दुर्गमो भोजलेच उपसर्गादिति धातो अवस्मान्ता दुपसर्गादकारादौ धा
 तोपरे वृद्धिरेकादशः स्यात् उपार्च्छति प्रार्च्छति अन्तादिवच्च योऽयमेकादशः स पूर्वस्यान्तवत्प

नात्प्रत्यापितिनिषेधस्तु नदीर्घशकारयोर्ग्रहाकशास्त्रस्य सावर्ष्यविधिनिषेधाम्यां प्रागनिष्यतेः
 अकः किम् हरेष्ये अक्रोकिदीर्घ इत्येवमुच्यते अतिसवर्सेनावा होत्कारः होत्कारः अतिसव
 र्सेनावा होत्कारः पक्षेऽकः सावर्ष्यात् होत्कारः अतिः अवात्तित्वे तु भयत्रापि वि
 धेयं वस्मिन् द्विमात्रम् आद्यस्य मध्ये द्वौरेफोतयोरेकमात्राऽभितोऽभ तैरपरा द्वितीयस्य तु मध्ये
 द्वौलकारौ शेषं प्राग्वत् इति भयत्रापि अत्यक्र इति पाक्षिकः प्रकृतिभावोच्यते एकपदान्ता इति
 पदान्तादेशोतिषरे पूर्वपक्षे कादेशः स्यात् हरेव विष्णोव सर्वत्र विभाषागोः लोके वेदे च गोरति
 वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते गो अग्रम् गोऽग्रम् पदान्ते किम् गोः अवद् स्फोटाय रास्य
 अतीतिनिवृत्तम् अचिपरे पदान्ते गोरवद् वा स्यात् गवाग्रम् पदान्ते किम् गवि व्यवस्थि
 तविभाषया गवाज्ञोऽन्वे च गोरवद् स्यादित्यन्वे गवेन्दुः अथ प्रकृतिभावः पुनः पुनः स्यात्
 चिनित्यम् पुनः पुनः स्यात्पदान्ते चिनित्यं प्रकृत्याः स्युः एहि क्लृप्त् अत्र गोश्चरति

रूपं वाच्यम् तच्चेः शकं पुः कर्कन्धुः कुलेन सीमन्तः केशवेशो सीमान्तोऽन्वः मनीषा लाङ्गुली
 पा पतञ्जलिः सारंगः पशुपत्तिरोः सारंगोऽन्वः आकृतिगरोऽपम् आर्तशः ओत्तमोः
 समासिवा स्फूर्जोतुः स्फूर्जोतुः विम्बोळः विम्बोळः समासिकम् तवोळः आमाङ्गोऽन्व ओ
 मिआदि चात्पररूपमेकादेशः स्यात् शिवामो नमः शिवेहि अचकानुकरास्यात इतो ध
 नेरनुकरास्योऽन्व दस्तस्मादितोपरेपररूपमेकादेशः स्यात् पठत् इति पाठति एकाचो न
 आदिति नामेडितस्यान्त्यस्य तुवा आघेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात् अन्त्यस्य तुतकारमात्रस्य वा स्यात्
 डाचिवहुलं देभवत इति बहुलवचनाद्द्वित्वम् तस्य परमाघेडितम् द्विभुक्तस्य परमाघेडितं स्या
 त् पठत्युडिति कृत्वांजप्रोन्तो पठन्ते कृत्वांजराः स्युः पठत्युडिति अकृत्वांजराः स्युः अकृः
 सवर्सेचिपरेदीर्घ एकादेशः स्यात् दैत्यादिः श्रीशः विष्णुदयः अचिक्रिम् कुमारीशोते ॥

तस्य देः पुनः स्यात् शक्तून् पिबन् देवदत्त उ हे हे प्रयोगे हे हयोः एतयोः प्रयोगे दूरा दूते च यतत्र हे हयो
 रेव पुनः स्यात् हे उ शम राम हे उ गुरोरन्तो न न्त स्याप्य के के स्वप्ना नाम दूरा दूते पदा क्तं तस्य अ
 भिन्न स्यान् नन्त स्यापि गुरोर्वा पुनः स्यात् दे उ वदन् देवदत्त देवदत्त उ गुरोः किम् वकारादकार
 स्यामाभूत् अन्तः किम् कृष्ण उ एकैकग्रहं पर्व्यायार्थम् दूरा दूते पदा क्तं तस्य अ
 न सर्वः पुनो विकल्पते अपुन ननु पठ्यते उपस्थितो नार्थ इति शब्दः तस्मिन् परे पुनो अप्यु
 तव भवति अपुन कार्यं यथादिकं करोति सुश्लोके उ इति सुश्लोकेति वक्तिम् अपुन इत्यु
 क्ते अपुन एव विधीयेत तथा च प्रगल्भ्याश्रये प्रकृतिभावे पुनस्य अवरां न स्यात् अग्नी इति
 ईवा क्रवर्मरास्य ईपुनो चिपरे पुन वद्वा स्यात् विनुही उ इदम् चिनुही इदम् चिनुही उ इति
 चिनुहीति उभयत्र विभाषेयम् ईदूदे द्विवचनं प्रगल्भ्यम् ईदूदे दन्तं द्विवचनं प्रगल्भ्यं स्यात्
 हरी एतो विष्णु इमो गङ्गे अमू पचेते इमो मणी बोधस्येति तु इवाये व शब्दो वा शब्दो वा

॥५॥

हरी एतो नित्यमिति किम् हरीयता चित्पादावयवेव प्रकृतिभावे यथा स्यात् इको सवर्से इति ह्रस्वसमु
 चितो नाम भूत् इको सवर्से प्राक् कृत्यस्य ह्रस्वश्च पदान्ता इकोऽसवर्सेऽचिपरे प्रकृत्याः स्युर्ह्रस्वश्च वा
 अत्र ह्रस्वविधि सामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्मण्यर्थश्च कारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम्
 च किञ्च अत्र चर्मेव पदान्ता इति किम् ओषो न समासे वाप्यश्वः सिति च पार्श्वम् नान्यकः
 सतिपरे अकः प्राग्वत् ब्रह्म ऋषिः बलर्षिः पदान्ता इत्येव आर्क्यते समासेप्ययं प्रकृतिभावः
 सप्त ऋषीणाम् वाक्यस्योऽपुनः इति इत्यधिकृत्य प्रत्यभिवादेऽशब्दे अशब्दविषये प्रत्यभिवा
 दं यद्वाक्यं तस्योऽपुनः स्यात् अनिवादे देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मानेधि देवदत्त उ त्रियान्न
 अनिवादे गार्ग्येहम् भो आयुष्मती भवगार्गी नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयु
 ज्यते तत्र पुनः इष्यते नेह आयुष्मानेधि भो राजन्यविश्रांवेति वाच्यम् आयुष्मानेधि भो उ
 आयुष्मानेधीन्द्रवर्मेन्द्र उ आयुष्मानेधीन्द्रयाजित उ दुरादतेच दुरातेनो धने व द्वाक्यं

वाप्यश्वरत्यत्र गोवापीशब्दः सतु वाप्यचिकररा द्वयेऽपसंक्रान्तः सोमो गौरीत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रेऽप्यवसन्तः ननु नदधि
 कररा केद्वयेऽप्यभावादिति २ कुलंश्चुत्वं चात्र नरुतेऽप्यष्टप्रतिपत्त्यर्थः अत एवा नुस्वारस्याप्यवत्वादिति निर्देशोऽप्युपपन्नः ३
 मामकीननूदति सुखं सुखुगिति स प्रम्यालोक अर्थग्रहणं किम् कतो वर्धनतरोपसंक्रान्ते माभूत्
 वाप्यामश्वो वाप्यश्वः अतोऽप्येव स्यान्नुनासिकः अप्रगृह्य स्यात्तोऽवसाने परेऽनुनासिको
 वास्यात् दधि दधि अप्रगृह्य स्यात्किमग्नीः ॥ इत्यन्त्येऽधिः स्तोः शुनाश्वः स्तोः शुनायो
 गेश्वः स्यात् हरिश्शेते रामश्चिन्तेति सञ्चित् शार्ङ्गिन्त्यप्य शात् शात्परस्य तवर्गस्य तुल्यत्वं
 स्यात् विश्नः प्रश्नः शुनाश्वः स्तोः शुनायोगे कुः स्यात् रामश्चिन्तेति रामश्चिन्तेति पेष्ठा तद्दे
 को चक्रिराणो कसे नपदान्ताहोरनाम् अनामिति लुप्यष्टीकम् पदान्ताहवर्गात्परस्याना
 म्कोः शुर्नस्यात् वदसन्तः वदते पदान्तात्किम् ईहे मेः किम् सप्यिष्टमम् अनामन्व
 तिनगरीरागमिति वाच्यम् वस्मांम् वसवतिः वसगर्ग्यः तोष्य तवर्गस्य वकारेऽपरे नद्यु
 त्वम् सन्वष्टः कृत्वांजशोन्ते वागीशः विद्रुपम् यरोनुनासिकेऽनुनासिको वा परः पदा
 न्तस्यानुनासिकेऽपरेऽनुनासिको वास्यात् एतन्मुरारिः एतन्मुरारिः स्यान्प्रयत्नाभ्या
 मेः किमिति वकारस्यापि वदनेन नरस्वविधानात्प्रश्नः इत्यादिदिवितीयत्वस्यासिद्धत्वाज्ज्ञानाभाव इत्युत्तरम् ४

10

१०

१०

बोध्यः अस्मात्परावीदतोऽप्रगल्भसंज्ञोऽस्तः अमोदृशाः रामकृष्णवम् आसाते
 मात्किम् अमुकेऽन असतिमादृहरो एकारोऽप्यनुवर्तते अ अयंप्रगल्भः स्यात् अस्मेदृन्दायह
 स्पती निपातएकाजनाः एकाग्निपात आइवर्जः प्रगल्भः स्यात् इविमपे इदृन्दः उडमेशः
 अनादित्युक्तेरदिदाकारः प्रगल्भएव आहवन्नुमन्यसे आहवन्किलतत् हितुनप्रगल्भः स्या
 त् इषडसम् ओषम् वाक्यस्मरणाकारदित् अन्यत्रद्विदिति विशेषः ओत् ओदन्तोनि
 पातः प्रगल्भः स्यात् अहोदृशाः संवृद्धोऽप्राकृत्यस्येतावनार्थं समुद्धिनिमित्तिक आकारोवाप्रग
 ह्योऽवेदिकेदृतोपरे विमोदृति विष्ठाविति विस्मदृतिः ~~उ~~ उ न इतोवाप्रागुक् उदृति वि
 ति उं उ न इतोदीर्घोऽनुनासिकः प्रगल्भश्च उं इत्ययमादेशो वा स्यात् उं इति मय उ नो वा
 वा मयः परस्य उ नो वा स्यादचि किम्बुक्तम् किमु उक्तम् वस्यासिद्धत्वा नानुस्वारः इद
 तौ वस प्रम्यथे सप्रम्यथे पर्यवसन्नमोदृन्तं प्रगल्भं स्यात् सोमो गोरी अचिप्रितः

वाक्यश्चो तति मौनुस्वारः मान्तस्यपदस्यानुस्वारस्याहलि अलोन्त्यस्य हरिवन्दे पदस्येतिदि
 म् गम्यते अप्रवापदान्तभ्रलि नस्यमस्यचापिदान्तस्य भ्रत्यनुस्वारः स्यात् पशंसि आक्रस्यं
 ते भ्रलिकिम् मत्पते अनुस्वारस्यपिपरसवर्गः स्पष्टम् अद्भितः अच्वितः कुरिष्यः
 शान्तः गुम्फितः कुर्वन्तीत्यत्ररात्वे प्राप्तेन स्यात्सिद्धत्वा ननुस्वारेपरसवर्गस्तस्या
 सिद्धत्वान्नरात्वम् वापदान्तस्य पदान्तस्यानुस्वारस्यपिपरसवर्गोवास्यात् लङ्गुरो
 षि त्वंकरोषि सय्यन्ता संयन्ता सवन्तरः संवन्तरः यद्वाक्कम् यंलोकम् अत्रानुस्वी
 रस्यपु नोऽनुनासिकायवलाः माराजिसमः कौ किवन्तेराजतोपरेसमोमस्यमएवस्यात्
 सम्राट् हेमपरेवा मपरेहकारिमस्यमएवस्याद्वा हलकलसंचलने किम् हलप्रति
 किं हलप्रति यवत्यपरेयवलावेतिवक्तव्यम् यथासंख्यमनुदेशः समानाम्
 समसंवर्धीविधिर्यथासंख्यं स्यात् किंपूषः किंस्यः किं कलपति किंकलपति

मन्तरतमेस्य प्रचरितार्थो विधि रसं देकेन प्रवर्तते चतुर्मुखः प्रत्ययेभाषाप्रानित्यम् तन्मा
नरम् चिन्मयम् कथं तर्हि मरोदगाः ककुप्नन् इति यवादिगणोदकारे निपातनात् तर्हि
तवर्गस्य लकारे परे परसचर्त्तः स्यात् तद्ध्रस्वः विद्वांश्चिरवति नकारस्यानुनासिके लकारः
उदः स्यात्तम्भोऽप्युदः परमोः स्यात्तम्भोः पूर्वसचर्त्तः स्यात् आदिपरस्य उत्थानम्
उत्तम्भनम् अत्राक्षोषस्य महाप्राणास्य सप्ततादृशा एव यकारः तस्य भूरो भूरीति पाक्षिको
लोपः लोपाभावपक्षे तु यकारस्यैव प्रवरात् ननु खरिचेति चर्त्तं चर्त्तं प्रति प्रस्थापित्वा
तु भूयो होऽन्तरस्याम् भूयः परस्य हस्य पूर्वसचर्त्तः स्यात् बोधवृत्तो नादवृत्तो महाप्रा
णास्य संचतकृतास्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः काग्धरिः वाग्धरि शरधरि भूयः
परस्य शस्य धोवादि णि दस्य चत्वेन जकारे कृते खरिच खरिखर भूलांचरः धुः इति जकार
सचकारः तच्छिवः तच्छिवः छत्यममीति वाच्यम् तच्छुकेन अभिकिम् ॥

रुद्र

प्रकारतीर्थविशेषसीदतीति प्रकारसन् तस्यापत्यं पौष्करसादिवाच्यः वहादित्यादिन् अनुशतिकादित्वा दुभयपदवृद्धिः ३

किं ह्यपति किं ह्यपति नपरेनः नपरेहकारे मस्यनस्पाद्वा किं न्हुते किं न्हुते झोः कुक्कुड
शरि इकारराकारयोः कुक्कुडावागमौ तौ वाशरि कुक्कुडकोदसिद्धत्वा ज्ञात्वा न चक्रोद्वितीयाः
शरि पौष्करसादेः प्राङ् ख्यष्यः प्राङ् द्यष्यः प्राङ् ष्यः सुगणसाधुः सुगणसाधुः सुगण
साधुः इस्सिधुः इत्परस्यस्यधुर्वास्यात् षत्सन्तः षत्सन्तः नञ्च नकारात्परस्यस्य
धुर्वास्यात् सन्तसः सन्तसः किं न्हुते नान्तस्यपदस्य शोपरेतुर्वास्यात् शब्दोपनिहित
विकल्पः श्रुतं पते भरो भरोति चकारस्य लोपः सन्तुः सन्तुः मुः सन्तुः शम्भुः सन्तुः
अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ अक्षौ
ह्रस्वादिभिरिति नत्पम् ह्रस्वात्परो कोऽमृतदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्या चो नित्यं इमुडा गमः स्या
त् प्रत्यङ्मा सुगणशः सन्नच्युतः समस्युः समोऽनुः स्यात्सुः अलो न्यस्य अत्रानु
नासिकः पूर्वस्यतुवा अत्रउप्रकारो रोः पूर्वस्यानुनासिकावास्यात् अनुनासिकात्परो नुस्वारः
अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् खरत्नसानयोर्विसर्जनीयः विसर्ज

तुभ्यं स्यात् लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीच्छाया ॐ इति ह संधिः ॐ विसर्जनीयस्य विसुखात् श
 र्परे विसर्जनीयः शर्परे श्वरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयोन त्वन्यत् कः तहः वनावनः तो
 भयाः इह यथा यथं सत्वं जिह्मूलीयश्च न वा शरि शरिपरे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय
 श्व स्याद्वा हरिश्श्रोते हरिः श्रोते स्वर्परे शरि वा विसर्जनीयो वक्तव्यः राम स्यात्ता हरिस्पुरति
 पत्ते विसर्गे सत्वे च त्रैलोक्यम् कुप्पोः ५ कः पौच कः करोति कः करोति कः पचति कः पचति
 सोऽपदादौ विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाप्योः कुप्पोः परयोः पयस्याश्रम् पशस्कल्पम् पश
 स्कम् पशस्काम्यति अनयमस्येति वाच्यम् प्रातः कल्पम् काम्ये रोरेवेति वाच्यम् नेह गीः
 काम्यति इराः यः इराः परस्य विसर्जनीयस्य स्यात्पूर्वविषये सर्पिष्वाश्रम् सर्पिष्क
 ल्यम् सर्पिष्कम् सर्पिष्काम्यति नमस्पुरसोर्गत्योः गतिसंज्ञयो रनयोर्विसर्जनीयस्य सः
 स्यात्कुप्पोः परयोः नमस्करेति साक्षात्प्रभृतित्वा कृजो योगे विभाषा गतिसंज्ञानदभावे नमः करोति

चक्रिंस्त्रायस्य चक्रिंस्त्रायस्य पदस्येति किम् हन्ति अम्परे किम् सन्त्सरुः खड्गमुष्टिः अप्रशा
 न्किम् प्रशान्तनोति नृन्वे नृनित्यस्य उः स्यादावेपरे कुब्जोः कः पौच कवर्गो पवर्गो चपरे विस
 र्जनीयस्य क्रमाजिह्वामूलो यो पध्मानीयोऽसः चादिसर्गः येन नाप्राप्तिन्यायेन विस र्जनीय
 स्य स इत्यस्यैवा दोः पं ननु शर्परे विस र्जनीय इत्यस्य तेन वासः क्षोभमिति यादो विसर्ग एव नृः पाहि
 नृः पाहि नृः पाहि नृः पाहि नृन्याहि कानामेडिते कान्तकारस्य उः स्यादावेडिते परे संपुं
 कानामितिसः यश्च कस्यादिषु च एच्चिरा उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यस्य तु सः कः पयोर
 पवाद इति सः कांस्कान् कांस्कान् कस्कः कोतस्कुतः सर्पिष्कुशिका धनुष्कपालम् आर्क
 तिगणोऽयम् संहितायामित्यधिकृत्य च ह्रस्वस्य छेपरे तु गगमः स्यात् संहितायाम् तुल्यस्या
 सिद्धत्वाच्चोः कुरितिकुल्वन स्य च्छाया शिवच्छाया आच्छादोश्च एतयो र्छेपरे तु कस्यात्पदा
 न्तादेति विकल्पापवादः आच्छादयति माच्छिदत् दीर्घान् दीर्घाच्छेपरे तु कस्यात् दीर्घस्या
 पंतुकननुद्धस्य सेनासुराच्छापेति तोषकान् चोच्छिद्यते पदातोहा दीर्घात्पदान्ताच्छेपरे

कस्कादिषु सपिण्डकृशिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षा विरहेऽपि ज्ञेयार्थः व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च अतः कृक
मिकं सकुं नपात्रकुशाकसीमनव्ययस्य अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सका
रादेशः स्यात्करोतीत्यादिपरेषु नतुत्तरपदस्यस्य अपस्कारः अपस्काभः अपस्कंसः अपस्क
भः अपस्यात्रम् अयः सहिताकुशा अयत्कुशा अयस्कसी अतः किम् जीः कारः अनव्य
यस्य किम् स्वः कामः समासे किम् यशः करोति अनुत्तरपदस्यस्य किम् परमयशः कामः
अधश्शिरसीपदे एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्देऽपि २ अधश्चदम् शिरस्पदम् समा
सश्चिव अधःपदम् शिरःपदम् अनुत्तरपदस्येति परमशिरःपदम् कस्कादिषु च भा
स्कारः इति विसर्गसंघिः ३ त्वीजसमोऽडिति सुप्रत्यये शिवस् अच इति स्थिते सप्तजुषोऽनुः
पदान्ते स्यसस्य सजुषशब्दस्य चतुः स्याज्जत्वापवादः अतोरोऽनुतादपुते अपुतादतः प
रस्पोऽनुः स्यादपुतेऽति ओभगोऽतिप्राप्तस्य पत्यस्यापवादः उत्तं प्रतिनुत्वस्यासिद्धत्वन

पुरोऽवयमिति नित्यंगतिसंज्ञा पुरस्करोति अगतिवान्नेह पूः पुरोपुरः प्रष्टव्याः इदुपयस्य नम
 त्यस्य इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः निष्प्रत्यूहम् आविष्कृतम् इष्
 तम् अप्रत्ययस्य किम् अग्निः करोति वायुः करोति स्कादेशाशास्त्रनिमित्तिकस्य नचत्वम् कस्का
 दिषु भ्रातृभ्यश्च शब्दस्य पाठान् तेनेहन भ्रातुः कृपा सुहृदः प्रतिषेधः भुहुः कामा तिरसोऽ
 न्तरस्याम् सोवास्यात्कुप्वोः तिरस्कृती तिरःकृती द्विविस्तुरिति कृतार्थं कृतोर्थेव
 र्त्तमानोनामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः द्विष्करोति द्विःकरोति इत्यादि कृतार्थे
 किम् चतुष्कपालः इमुसोः सामर्थ्यं यतयोर्विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः सार्थिष्करोति सार्थिः
 करोति चतुष्करोति चतुःकरोति सामर्थ्यमिह व्यपेक्षितं सामर्थ्यं किम् तिष्ठतु सार्थिः पि
 बलमुदकम् नित्यं समासे, नुत्तरपदस्यस्य इमुसो विसर्गस्य नुत्तरपदस्यस्य समासे नि
 त्यं षः स्यात्कुप्वोः परयोः सार्थिष्कुरिडका अनुत्तरपदस्यस्य किम् परमसार्थिः कुरिडका

15

१५

रोरितिसमुदाप्ररूपा अक्षराणां नोसुभगोस्त्र अक्षोस्त्र इतिसकारान्तानिपाताः तेषां रोर्धत्वेकते योर्लवु
 प्रयत्नतरश्शाकेयनस्य पदान्तयोर्वकार्यकारयोर्लवु उच्चारणोवयोवास्तोशि यस्योच्चारणो जिक्वा
 योपाग्रमध्यमूलानां श्रौषिष्यं सलब्धुच्चारणः आतो गार्ग्यस्य ओकारात्परस्य पदान्तस्याल
 वुप्रयत्नस्य पकारस्य नित्यं लोपः स्यात् गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् भो अच्युत लवुप्रयत्नपक्षे भो य
 च्यत पदान्तस्य किम् लोपम् उन्निचपदे अवर्णपूर्वयो पदान्तयोर्ववचोर्लोप उन्नि स उरका
 ग्निः पदे किम् तन्त्रयुतम् वेनः संप्रसारणो रूपम् यदि नुपतिपदोक्तो निपात उन्नि ति ग्रीह्यते त
 स्तुत रा र्धपदग्रहणम् हविसर्वेषाम् नो भगो अक्षो अपूर्वस्य लवुलब्धुच्चारणस्य पकारस्य लो
 पः स्याद् हविसर्वेषां मतेन भो देवाः भो ल क्ष्मि भो विद्दुन्द भगोन मत्ते अक्षो पाहि देवान
 म्याः देवायान्ति हविकिम् देवा पि ह रोऽसुपि अन्हो रेफो देशः स्यान्नु सुपि रो रपवादः अह
 रहः अर्हाराः असुपिकिम् अहो न्याम् अत्राहन्ति निनुत्वेम् नृपरात्रिरथन्तरेषु नुत्वं वाच्यम्

१५

भवति उत्तमनूद्य उत्तविधेः सामर्थ्यात् प्रथमयोः पूर्वसवर्साः अकः प्रथमा द्वितीययो रचि परे पूर्व
 सवर्सा दीर्घश्चकादेशः स्यादिति प्राप्ते नादिति अवर्सादिति न पूर्वसवर्सा दीर्घः स्यात् आहुः
 एउः पदान्तासि शिवोर्च्यः अत इति तपरः किम् देवा अत्र अतीति तपरः किम् स्व आगन्ता
 अपुता किम् एहि सु स्तोत ३ अत्र स्नाहि पुत स्यासिद्धत्वात्तः परोऽपम् अपुतादिति वि
 शेषोत्तुतत्सामर्थ्यान्नासिद्धम् तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम् दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वा
 न् अपुतेति किम् तिष्ठतु यम आग्निदत्त गुरोरन्त इति पुतः हृदिच अपुतादतः परस्य
 रानुः स्यादृशि शिवो बन्धः रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह प्रातरत्र धातुर्गन्ध देवस्य
 इह स्थिते तुल्यम् नो भगो अबो अपूर्वस्य योशि एतत्पूर्वस्य रोर्यदेशः स्यादृशि असंखिः
 सोत्रः नोपः प्राकल्पस्य देवायिह देवा इह अशिकिम् देवास्तन्ति मघपीह यत्त स्यासि
 द्वा द्विसर्गो लभ्यते तथापि चिसर्गस्य स्या निबन्धनेन उल्पापत्वं स्यात् न ह्यपमत्विचिः

पूर्वेण समामविद्धि प्रभृतिं इह मकपादस्वगृह्यत इति वामनः अविशेषाच्छ्लोकपादोपीत्यपरे ते
 षदासंरथीशमः कोपेवेदितिकिम् स इति ज्ञेति स एव मुक्ता सत्येवेत्यवधारणानुस्यश्चन्दसिव
 हुलमिति पूर्वसूत्राद्दुलग्रहराणानुवत्यालभ्यते तेनेह न सोहमाजन्म शुद्धानाम् इति त्वादिसं
 धिः अर्थवदधानुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपं प्रा
 तिपदिकसंज्ञं स्यात् कृतद्धितसमासाश्च कृतद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः पूर्व
 सूत्रेणोवसिद्धे समासग्रहाण नियमार्थम् यत्र संधाते पूर्वभागः पदंतस्य चेद्भवति तर्हि समास
 स्यैव तेन वाक्यस्थेन प्रत्ययः आपंचमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् परश्च अयमपितथा
 धाप्रतिपदिकान् अन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापंचमपरिसमाप्तेरधिकारः प्रातिप
 दिकग्रहणोर्लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहरामित्येव सिद्धे आग्रहरां आवन्तात्तद्धितोपपत्त्या

अहोत्पम् गतमहोरात्रिरेषा एकदेशाविकृतस्यानल्पत्वादहोरात्रः अहोरथन्तरम् अहोरादीनांपत्या
 दिषुकारेफोविसर्गापवादः अहर्षतिः जीर्षतिः धूर्षतिः पञ्चविसर्गापध्मातीयो रारि रेफस्परिरेफे
 परेलोपः स्यात् फुलोपपूर्वस्यदीर्घाः टरेक्रीलोपपतीतितस्यातस्मिन्वर्त्मपरः षां दुकोरेरेफ
 ल्मकेपरे पूर्वस्या रणोदीर्घस्यात् पुनारमते हरिरस्यः शंभूराजते अराः कि
 म् लृः वृः लृहंलायाम् वृहूडधमने पूर्वग्रहरामनुत्तरपदेपि पूर्वमात्रस्यदीर्घार्थम् अज
 धीः लीठः मनसा एतत्तनुत्वेकते हसिचेत्पुत्वेरीतिचलोपप्राप्ते निप्रतिषेधेपरंकार्प्यम्
 तुल्यबलविरोधेपरंकार्प्यस्यात् इति लोपप्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रो र्त्पस्यासिद्धत्वादुत्तमेव
 मनोरपः एतन्नः सुलोपोऽकारनसमासेहलि अकारपरेतत्तदोर्षः सुत्तल्लोपः स्यात् इ
 लिनतुनसमासे एषविष्णु सशंभुः अक्रोः किम् एषकोनुद्रः अनसमासेकिम् असः शिवः
 हलिकिम् एषोऽत्र साचिलोपेवेत्यादपूरणम् सप्तत्यस्य सोर्त्रोपस्यादचि पादश्चेत्त्रोपे सत्येव

सि० को० सु० प्रकृतकारस्यटिलोपोनापहारादितिभावः नन्वेगात्परस्याः संवुद्धेरवयवस्य ह्रस्वलोपोपद्रुत्युचितम् संवुद्ध्यादिप्रसंगात् संवुद्धौ वा
 न्ययस्योचितत्वात् अत्र आह कुले अत्र परत्वात् पूर्वश्रुते उभयतः आश्रययोः तादिविधावाभावात्तौ द्रुप्या नतिदेयाश्च इत्यांतांगात्पर
 संबुद्धेरभावात् नन्वोपोनेत्याते नन्वा नरोधादन्त्यासिप्रसङ्गा नन्वा न्ययइतिभावः एतदप्यमेव हः न्युपते संवुद्धे
 तिहिपरस्मादपवादो अनेनंतरान्विधीन्वाधिनन्तानंतरानिति नित्यायेनाकः सवर्त्तदीर्घ इत्यस्येवा
 पवादोऽयं ननु प्रथमयोरित्यस्यापि रामाः एकवचनं संवुद्धिः संवोधने प्रथमाया एकवचनं स
 म्बुद्धिसंतत्वात् एङ्गुत्वात्संज्ञेः एङन्तोऽङ्गुत्वात्ता आङाङ्गुलैर्लुप्यते संवुद्धे श्वेत् सम्बुद्ध्या
 क्षिप्रस्याङ्गुत्वे इङ्गुत्वाभ्यां विशेषणान्नेह हेकंतरत्कुलेति हेराम हेरामो हेरामाः एङ्गुत्वात्
 किम् हेहरे हेविष्मो अत्रहिपरत्वान्नित्यत्वाच्च संवुद्धिगुणोक्तते इत्यात्परत्वं नास्ति अत्रिपू
 र्वः अकोम्यचिपरतः पूर्वरूपमेकादशः स्यात् रामम् रामो अत्राकृतद्विते तद्वितवर्जिते
 प्रत्ययस्याः अशकवेर्गाङ्गुत्तः स्युः इतिशासप्रशास्येतंसा तस्माच्छतोनः पुंसि पूर्वसवर्त्त
 दीर्घात्परोयः शासः सकारस्तस्यनः स्यात्पुंसि अङ्कुष्याङ्गुम् अववापेपि अङ्कवेर्गपवर्ग
 आङ्गुम् एतेर्व्यलैर्षयासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रवाभ्यां परस्यनस्पर्शाः स्यात्तमान
 पदे पदव्यवापेपीति निषेधं वाधिनुमाङ्ग्रहणम् नुमग्रहणमनुस्यारोपलक्षणार्थम् तच्चा
 अमीतिव्याख्यार्थसप्रमीयत्तेषां वा इतिवत् अत्रिवाङ्गुत्तमिन्नमोवधवोलीनिमाङ्गुत्तेन मन्त्रा सहितस्य पूर्वरूपं न एव
 मत्तादूहि न्यामित्यादावपि उहि न्यामित्यादि गोधम ६ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्त्तदीर्घे प्राप्ते

चेदिनि
 यास्यातं
 मस्यसंवुद्धि
 लाभावात्

तं ध्याव्यां प्राज्ञाभूदित्येवमर्थम् स्वोक्तसमोद्दृष्ट्याभ्यां निःसृङ्ग्याभ्यसृङ्गसिद्ध्याभ्यसृङ्गसो
 साम्प्रदायिकं ध्यातादावन्तात्यानिपदि काञ्चपरे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः सुङ्ग्यानुकारेकारौ जश
 षङ्पाश्चेतः विभक्तिश्च सुप्तिङो विभक्तिसंज्ञोक्तः तत्र सुञो जसि त्यादीनां सप्तानां त्रिकानां
 प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञात्ताभिरिहापि व्यवहारः सुपः सुपस्त्रीरिा जीरिा वचना
 न्यनेकशेषकवचनद्विवचनवहुवचनसंज्ञानि स्युः एकयोर्द्विवचनेकवचने द्वि त्वेक
 त्वयोरेतेतः बहुषु बहुवचनम् बहुत्व एतत्स्यात् इति विसर्गो रामः सत्परा रामकेशव एक
 विभक्तौ एकविभक्तौ यानि सन्पारापेव दृष्टानि तेनामेक एव शिष्यते प्रथमयोः पूर्वसवर्गः
 नादिव ऋद्विरेचि रामो ब्रह्म प्रत्ययाद्यो ब्रह्म इत्योक्तः इति जस्येत्संज्ञा नविभक्तौ ननु स्याः
 विभक्ति स्यात्सर्वसकारमकारा इत्योक्तस्युः इति सकारस्यनेत्वम् अतो गुरो अपदान्तो
 दकारादु रोपरतः पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते परत्वात् पूर्वसवर्गसिद्धिर्बः अतो गुरो

सि-को-५० कृत्विमितिः इतो वृद्धीत्यनो हलीत्येवानुक्तं सन्निपातपरिभाषाया रामा रामा नित्यन दोष इति प्रश्नः ॥ भूतग्रहणा
 मेवे सन्निपातपरिभाषाया अप्रत्ययनिष्ठापनार्थे तेन सर्वे वा नित्यासवे तेषां कृदित्युत्तरम् १
 तोड्डुः स्वेकारः स्यात् रामेभ्यः बहुवचने किम् रामः रामस्य कृत्विकिम् रामाराम सुपिकिम् प
 चध्वम् जश्त्वम् वावसाने अवसाने कलांचरो वा स्यात् रामात् रामाद् द्वित्वेन पचतुष्यम् रामा
 भ्याम् रामेभ्यः रामस्य सप्तद्वित्वपक्षे स्वरिचैतिवत्त्वेऽप्यान्तरत्वात् एव न तुतकारः अल्पप्रा
 रातया प्रयत्नमेवात् अतएव सः सीतिनादेश आरभ्यते ओसिच ओसिच परेऽतो ड्डुः स्वेकारः
 स्यात् रामयोः ह्रस्वनाचापो नुद ह्रस्वान्तो न च न्ताच्चा इत्यरस्यामो नुडागमः स्यात् नामि ना रावन्ता ५
 मि परेऽजन्तो ड्डुः स्वेदीर्बः स्यात् रामाराम सुपिचैति दीर्घो यद्यपि परत्वापापी ह न प्रवर्तते सन्निपा
 तपरिभाषाविरुधात् नामोत्पन्नेन त्वारंभसामर्थ्यात् परे भाषा बाध्यते रामे रामयोः सुपिच १८
 ले कृते अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः आषादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् इराकोरित्यधिकृत्य आदे
 प्राप्रत्यययोः किम् सुपीः सुपिसो सुपिसः अपदान्तस्य किम् हरित्तत्र एवं कृत्स्नमुकुन्दादयः ५
 सर्वादीनि सर्वनामानि सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः तदन्तस्यापीयं संज्ञा
 इन्देवेति शापनात् तेन परमसर्वत्रेति त्रय परमभवकानित्यत्रा कञ्च सिध्यति जसः ५
 आदेशप्रत्यययोः सहेः साड्डुति सन्नात्स इति षष्ठ्यन्तपदमनुवर्तते इराकवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेराः
 प्रत्ययावयवश्च यस्सत्तस्य मूर्द्धन्यादेशः विवताद्योषस्य सप्ततादशा एव सः रामे सु इराकोः किम्

1.8

१८

रामस्य ५

कर्तुं शक्यम् अपो गवाहानामस्पर्शदेशोक्तत्वात् इति राते प्राप्ते पदान्तस्य पदान्तस्य न स्य रात्वं
 न स्यात् रामान् यस्यात्प्रत्ययविशिष्टादिप्रत्ययेऽङ्गम् यः प्रत्ययो यस्यान्निष्पत्तेरदादिशब्दरूपं त
 भिन्नप्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञं स्यात् भवामि भविष्यामीत्यादेविकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थेन दादि
 ग्रहणम् विचिरिति किम् स्त्रीश्रुती प्रत्यये किम् प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽधिकस्य वामाभूत्
 अङ्गस्येति कृत्य षड्शिः सामिनात्स्याः अकारान्तादङ्गाद्वादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः
 रात्वं रामेरा सुपिच यनादौ सुपिपरे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् रामाभ्याम् अतोभिर्हस्
 अकारान्तादङ्गाभिर्हस् हस् स्यात् अनेकालत्वात्सर्वादेशाः रामैः कर्णः अतोऽङ्गात्वरस्यङ्
 इत्येतस्य पादेशः स्यात् रामाय इह स्या निवन्दावेन पादेशस्य सुपूतान् सुपिचे निदीर्घः सन्नि
 पातलक्षणो विचिरनिमित्तं तद्विधीतस्येति परिभाषात् नेह प्रवर्तते कष्ठाप्रक्रमरा इत्यादिनि
 देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् रामाभ्याम् बहुवचने कृत्यन् बहुवचने सुपिपरेऽ

19.

१५

सिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेनोभयतः उभयत्रेत्यादाविवापचसंगात् तदुक्तम् उभयोऽन्यत्रेति अन्यत्रेति
 द्विवचनपरत्वाभावे उभयप्रादस्यद्विवचनं नास्तीति केयः अस्तीति हरस्तः तस्मान्नस्यपजादेप्रास्यस्थानि
 वम्भावेन तदप्रत्ययान्ततयाप्रथमचरमिति विकल्पे प्राप्ति विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरंगत्वान्नित्यैव संज्ञा
 भवति उभये इतरइतमौ प्रत्ययो यद्यपिसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्रिदन्तमिति
 स्तोपकात् तस्यापीहतदन्तग्रहराम् केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् अन्यतरान्यतमप्रादस्य
 त्वन्तोस्वभावादि बहुविषये निर्द्धारणे प्रवर्तते तत्रान्यतरप्रादस्यगरोपाठाभावान्न संज्ञात्वत्वइति द्वाव
 प्यदन्तावन्यपार्थक्ये एकउदात्तोऽपरोनुदात्त इत्येके एकस्तान्तइत्येक नेमइत्येकैः समः सर्वपार्थक्यः तु
 व्यपार्थक्ये यस्तु नेहगच्छते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति स्तोपकात् अन्तरंगहिद्येगिति गरासूत्रेऽपुरीति
 वक्तव्यम् अन्तरायांपुरि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरपराधरादि व्यवस्थायां संज्ञायां एतेषां व्यव
 स्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गदापाठात्सर्वत्रयाप्राप्ता साजसिवास्यात् पूर्वं पूर्वाः स्वाभिधेयापे
 क्षाऽवधिनिधमोऽवस्था अवस्थायां किम् दक्षिणोत्तरायाः कुप्रात्वाइत्यर्थः असंज्ञायां किम् उत्तराः
 दिशः सपत्नी भवदक्षिणस्या इत्यादावपि सवस्था स्येवेति भावः १

१५

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्परजशः शीत्यात् अनेकाल्वात्सर्वादेशः नचार्वरगस्तद्व्यासवि
 वनानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशात् प्रागित् संज्ञाया एवाभावात् सर्वे स
 र्वनाम्नः स्मै अतः सर्वनाम्नोऽद्वैतस्य स्मै स्यात् सर्वस्मै इति श्रुतिः स्मात्स्मिनो अतः सर्व
 नाम्नः एतयोरेतौ सः सर्वस्मान् आनि सर्वनाम्नः सुर्व अवर्त्मान्तात्सर्वनाम्नो विहित
 स्यामस्सुडागमः स्यात् एतद्वत् सर्वनाम्नः सर्वस्मिन् शेषं रामवत् एवं विश्वाद्योप
 दन्ताः सर्वाद्यश्च पञ्चत्रिंशत् सर्व विश्व एभ. उभय. इतर. इतम. अन्य. अन्यतर.
 इतर तत् त्व नेम. समसिम पूर्वपरावरदक्षिणोतरापराधरासि अरस्यायामसंज्ञाया
 म् स्वमहातिथिनाख्यायाम् अन्तरं बहियोगोपसंख्यानयोः त्पद. तद्. यद्. एतद्.
 इदम्. अदस्. एक. द्वि. युष्मद् अस्मद्. भवतु किमिति एभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य
 वाचकः अतएव नित्यं द्विवचनात्तः तस्यैह्याहस्तुभकावित्यकजर्थः नचक्रप्रत्ययेने

२०

२०

५४

२०

तृतीयासमासे अत्र सर्वनामतानस्यात् मासपूर्वाय तृतीयासमा सार्थवाज्येपिन मासेनपूर्वाय इन्देच इ
 न्देउकासंज्ञानस्यात् वस्मीश्रमेतराणाम् समुदायस्यपनिषेधो नत्ववयवानाम् नचैवंतदन्तविधिनामुप्र
 संगसर्वनाम्नोविहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् विभाषाजसि जसाधारंमकार्थं प्रीभावाख्यं तत्र कर्त्त
 व्ये इन्देउकासंज्ञावास्यात् वस्मीश्रमेतरे वस्मीश्रमेतराः प्रीभावंप्रत्येवविभाषेत्युक्तमतोनाकच किन्तु
 कप्रत्ययएव वस्मीश्रमेतरकाः प्रथमचरमतयात्मा र्क कतिपयनेमाश्च एतेजसः कार्यप्रत्युक्ताः संज्ञा
 वास्युः प्रथमे प्रथमाः शेषंरामवत् तयप्रत्ययस्य तस्तदन्तायास्याः द्वितये द्वितयाः शेषंरामवत् ने
 मे नेमाः शेषंसर्ववत् विभाषाप्रकरणोतीयस्यद्वित्सपसंख्यानम् द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि एवंतृती
 यः अर्थवैग्रहराण्नेह षडुजातीयाय निर्जरः जरायजरसन्पतरस्याम् जराशब्दस्यजरसवास्यादजादे
 विभक्तौ पदङ्गाधिकारेतस्यचतदन्तस्यच अनेकावल्यात्सर्वादेशोप्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंति एक
 दशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्यजरस् निर्जरसो निर्जरसः इनादीन्वाधित्वापरत्वाज्जरस् निर्ज
 रसा निर्जरसे निर्जरसः २ षड्देहनादौचरामवत् वलिकृतानुपूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोःसंनि
 पत्तेइतिजरसादेशाभावपक्षेइतिभावः इदमर्वाचामजुरोधेनपरेतुविभक्त्यादेशोन्पःपरत्वाज्जरमित्यसंगतंविभक्त्यादेशाना
 मंतरंगत्वात् अधिकविभक्तिस्त्वान्नसामेनेनजरसादेशस्यचहिरंगत्वात् इनादीनांप्रत्ययेविशोभ्यापेक्षत्वमित्यप्यस्यप्रकृति
 विशोभ्यः एतच्चप्रकृत्याविभक्त्यावित्येतोनुवर्तते तेनजरायाइदंजरमित्यादौनातिव्याप्तिरितिभावः पदेअङ्कुचविशोभ्यविशोभ्यो
 नतदन्तविधिरितिभावः ४

कतेगुह्रीहोनिषेधोवर्षः उपसर्जनीभूतास्तु न सर्वा इति वक्ष्यमाणत्वात् अत आह चिकीर्षिते इति बहुव्रीहवित्पत्र
विषयसप्तम्या अपरादयमर्थो ज्ञेयत इति भावः ५

कुरवः स्वन्तातिधनाख्याप्रभृत् ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वप्रादस्य प्राप्तासंज्ञाजसिवास्यात् स्वेत्याः आत्मीया इत्य
र्थः आत्मान इति वा ज्ञातिधनवाचिनस्तु त्यागातयोः धीवा अन्तरं बाह्यो गोपसंज्ञानयोः बाह्ये परिधानीये
वार्थः अन्तरादस्य प्राप्तासंज्ञाजसिवास्यात् अन्तरे अन्तरावागृहाः बाह्या इत्यर्थः अन्तरे अन्तरावाप्रादकाः
परिधानीया इत्यर्थः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा एभ्योऽसिद्धोः स्मात्स्मिन् नो वास्तः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वास्मिन्
पूर्वे एवंपरादीनामपि शेषं सर्वत्र एकराद्यः संज्ञायां नित्यैकवचनान्तः न बहुव्रीहो बहुव्रीहोचिकी
र्षिते सर्वादेः सर्वनामसंज्ञानस्यात् त्वकंपितापस्य त्वकंपितकः अहकंपितामकंपितकः इह समासात्प्रागे यस्य
वप्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानिषिध्यते अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्ये द्वे तत्राप्यकच्यवर्तेत सच समासे
पि श्रूयते अतिक्रान्तो भव कन्तमतिभवकानि निवत् भाष्यकारस्तु त्वकत्पितकमकत्पितक इति रूपे
इष्ट्यापत्तिरुत्प्रेतत्सूत्रप्रत्याचरण्यो यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् संज्ञापसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः महासं
ज्ञाकररौ न तदनुगुणानामेव गणौ सन्निवेशात् अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गताकार्यं च तेषां न भवति सर्वा
नामकप्रिवत् तस्मै सर्वा यदेहि अतिक्रान्तः सर्वमति सर्वः तस्मै अतिसर्वाय अतिक्रान्तं कुलम् अतिसत्
गता फलितत्वे सति प्रधानेन स्वस्य परिधा सप्तम्यापि ते तदनुगुणाः २

वदेत्येकं सामर्थ्यात् एकत्वेन च समानग्रहः स्यात् समानमेव अखंडमिति यावतेन समासे रामनाम इत्यत्राखंडं न। समानग्रहो अखंडं त्वेति
 मितानधिकरणानिमित्तमन् यदा ध्वनितत्वं तथा च रामनाम गंधर्वगानं इति सिद्धं मित्याकरे स्पष्टम् २

२१

२१

२१

त्पादि मयं अधिकारोऽयम् अत्रोपोनः अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानपञ्चादि स्वादिपरो योऽन्तस्याकारस्य
 लोपः स्यात् रषाभ्यां नोराः समानैपदे एकपदस्थाभ्यां रेफकाराभ्यां परस्परस्यराः स्यात् यूषाः यूषा
 ग्रहपूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अङ्गवाय इत्येवात्र रात्वम् पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद
 नितु नास्ति तस्य दोषः संप्रयोगादिलोपत्वत्वात् विनिनिषेधान् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य निति
 प्रातिपदिकेति च लुपुषष्ठाकेपदे प्रातिपदिकसंज्ञं पत्यदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् नलोपस्या
 सिद्धत्वादीर्घत्वमेत्वमेत्वंचन यस्मभ्याम् पूषभिरित्यादि विभाषादिप्रयोः अङ्गावयवोऽसर्वना
 मस्थानपरो योऽन्तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् इति प्रयोः परतः पूषा यूषा पक्षे सुटिवरामवत्
 षड्न्न इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम् प्रकारार्थम् तथाच औः प्रथमपि दोषनादेशो भाष्ये ककु दोष
 रणी इत्युदाहृतः तेन पदं हि प्रचरणीः खियाम् स्वान्तं हन्मानसं मन इत्यादिसंगच्छते आसन्नं
 प्राणामूचुरिति च आस्ये भव आसन्नः दोषः शब्दस्य नष्टं सकृत्त्वमप्यत एव भाष्यात् तेन दक्षिणां
 दोर्निशाचर इति संगच्छते भुजगाह प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात् उल्लेखमपि दोषतस्य तथाविधस्य

तथाहि आसौ उक्त्यर्थे कामभीतिरिति मन्त्रेण स्वादित्यर्थः औचित्याच्च उक्त्यर्थे कामन्तरास्यादिति मन्त्रान्तरसंवादाच्च
एवमुक्त्वा ज्ञेयान् आसनि आसन्वप्राप्तमचुरित्यादावपि आख्यातं च तेष्वेव भाष्येषु अतएव हरदत्तेनापि काशिकायाः
ग्रामादिकल्पमात्रेण न विमिति वाच्यम्
यातपरिमादाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिने निर्जरसादिति रूपं ननु निर्जरसानि निर्जरस
इतिकेचिदित्युक्तम् तथाभिमिति निर्जरसेरिति रूपान्तरमुक्तम् तदनुसारिभिश्च षष्ठ्यैकवचने निर्जरस
स्येत्येव रूपमिति स्वीकृतं एतच्च भाष्यविनुक्तम् पदं ननु नामासह निशसन्मूषण दोषन्यक्त्वेन नुदन्ना
स-स्यभेदेषु पाददन्तनासिकाणासहृदपनिशा असज् पृषदोषपकेत शकन् उदक आस्य एषा
पदादय आदेशाः स्युः शसादौका यनु आसन्नशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तेन तत्रात्रादिकम्
पादः पादौ पादाः पादम् पादौ पदः पादान् पदापादेन युद्धसंसकस्य सुद इति प्रत्याहारः स्वादियं च
वचनानि सर्वनामस्थाने संज्ञानि स्युर्ननु क्रीवस्य स्वादिष्यसर्वनामस्थाने कपप्रत्ययावधिषु स्वा
दिष्यसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वपदसंज्ञं स्यात् पविमम् पकरादिष्वजादिषु च स्वादिष्यसर्वना
मस्थानेषु परतः पूर्वमसंज्ञं स्यात् आकडारादेकासंज्ञा इत उद्धृष्टम् कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रा
गेकस्यैकैव संज्ञा स्यात् यापरा नव जापरा च तेन प्रासादावधिभसंज्ञैव न पदत्वम् अतो जश्लं न दत्तः
दत्ता न प्रत्वम् दभ्याम् मासः मासान् मासा मासेव भ्यामिनुत्वे यत्वे च लोपः माभ्याम् माभिरि

सि० को० सु० मत्तै इति नदीसंज्ञापत्तेषु विंशं ज्ञाप्यं सत्यागारानेन द्यादित्यागभिर्बोद्धितीति गुरो अथादेशोचमतप्रैत्यादिति भावः १

२२

२२

२२

किम् मैत्र्यै एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् ह्रस्वैकिम् वातप्रम्ये प्रकिम् मात्रे आशेनास्त्रि
 पाम् वेऽपरस्याङोनास्यादस्त्रिपाम् आङिनिघसंज्ञात्राचाम् हरिणा अस्त्रिपाम् किम् मत्पा वेडिति
 विसंज्ञस्यङिति सुपिपरेगुराः स्यात् हरये वेः किम् सख्ये ङिति किम् हरिभ्याम् सुपिकिम् पदौ वे
 ङितीति गुरो कृते इति सोश्च एङो इति सौ रतिपरे पूर्व रूपमेकादेशः स्यात् हरेः २ हर्ष्याः हरीणा
 म् अचवेः इदुभ्यामुत्तरस्यङोरोत्स्यात् चेरन्तादेशश्चाकारः हरो हर्ष्याः हरिषु एवं श्रीपत्यग्निरवि
 क्रव्यादयः अनङ् सो सरयुरङ् स्यान् इत्यादसंबुद्धौ सौपरे ङिञ्चैत्यन्तादेशः अलोन्त्यात्पूर्व उपधा
 अन्त्यादलः पूर्वोवर्त्स उपधासंज्ञा स्यात् सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ नान्तस्योपधायादीर्बः स्यादसंबुद्धौ
 सर्वनामस्थानेपरे अपृक्त एकाल्प्रत्ययः एकाल्प्रत्ययोयः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् हलस्या व्योदीर्बो
 सुतिस्पृक्तहल् हलन्तात्परं दीर्घो यो व्यापोतदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्युपपत्ते हल्ल्या व्यः
 किम् ग्यौमरीः दीर्घो किम् निष्कौशास्त्रिः अतिरवदुः सुतिसीति किम् अभौसीत् तिपासहवरि
 तस्य ग्रहरात्सिचो ग्रहरां नास्ति अपृक्तस्य किम् विभर्त्ति हल्किम् विभेद प्रथमं हल्किम् राजा

समुदायेन एकदेशग्रहणम् २

भजते इति द्वयोरन्तो भवो धनः संख्याविषयपूर्वस्यान् स्याहन्त्यन्तरस्यां गौ संख्यादिपूर्वस्यान् स्याहन्तो देशो
 वास्यान्तो धनः धनः धनः विगतमहर्षन्तः अन्ति अहनि अन्ते अन्तः सायः सायान्तः सायान्ति सा
 पाहनि सायान्ते इत्यन्ताः विश्वपाः दीर्घाजसिच दीर्घाजसिच इति प्रथमयोः पूर्वसवर्गदीर्घानि स्या
 त् इति विश्वपो सवर्गदीर्घः विश्वपाः पद्यपोहो डिनादि वीत्येव सिद्धे न सितु सत्यपि पूर्वसवर्गदी
 र्घेति नोति तथा पिजीर्थो गोर्घं इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्यायत्वादुपन्यस्तम् आतोधातोः
 आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ् स्य लोपः स्यात् अलोन्तस्य विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्या
 दि एवं शंखध्मादयः धातोः किम् हाहन् यसवर्गदीर्घः हाहा डेवडिः हाहे इति इति दीर्घः हाहाः
 ओषिवडिः हाहोः ओ आङ्गुराः हाह शेषविश्वपावन्त आतइतियोगविभागादधातो रप्यालोपः
 कचित् लोः शनः इत्यादन्ताः हरिः प्रथमयोः पूर्वसवर्गः हरी जसिच इत्यान्त स्याङ् स्य गुराः स्यात्
 जसिपरे हरयः इत्यस्य गुराः इत्यस्य गुराः स्यात्संज्ञोपरे एङ् इत्यादिति संज्ञोपः हहरे हरिम्
 हरी हरीन् शेषोऽस्य सखि अनदीसन्तो हृत्यो याविवर्गो वसो नदन्तं सखिवर्जं विसं सं स्यात् शेषः
 हाहनि शिध्वविशेषवाचकमनुपन्यस्तं प्रातिपदिकमिदं नौ सारानु नहानीति हाह इति क्रियाशब्दवदन्तो वि
 श्वपाश्च रूपमाहुः तन्मते प्रत्युदाहरणानु अकारो वासुदेवः स्यात्ते न सहवर्तन्त इति सा सान्ता निति बोध्यम्

श्री ३

पतिः समासश्च पतिशब्दः समासश्च वचि संज्ञः स्यात् पत्यापत्ये पत्युः २ पत्यौ शोषं हरिवत् समा
सितु भूपतये कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः बहुगारावतु इति संख्या शते संख्या संज्ञाः स्युः इति च
उत्पन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् प्रत्ययस्य लुक् प्रलुलुपः लुक् प्रलुलुपः कतं प्रत्ययादर्शनं क्र
मादेतत्संज्ञं स्यात् षष्ठी लुक् षष्ठीः परयोर्जंशसोर्लुक् स्यात् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलोपे च राम
प्रत्यये लोपे सति तदा श्रितं कार्यं स्यात् इति जसि चेति गुरो प्राप्ते न लुभतांगस्य लुक् प्रलुलु
प् सते लुभन्तः लुभताशब्देन लुप्ते न निमित्तमदुःकार्यं न स्यात् कति २ कतिभिः कतिभ्यः
कृतीनाम् कतिषु अस्मद्युष्मद्व्यसंज्ञास्त्रिषु सन्तः त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः त्रयः
त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रैल्लपः त्रिशब्दस्य त्रयः स्यादमिपरे त्रयाराणाम् परमत्रयाराणाम्
गौरात्वेन नेति केचित् प्रियत्रीणाम् वस्तुतस्तु प्रियत्रयाराणाम् त्रिषु द्विशब्दो नित्यं द्वि
चनान्तः तदादीनाम् स्वामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ द्विष्यन्तानामेवेष्टिः द्वौ २

नलोपोनस्यासंयोगान्नलोपस्यासिद्धत्वात् सखाहेसखे सख्युरसंबुद्धौ सख्युरंगात्परं सख्युद्विक्कं
सर्वनामस्थानं शिद्धत्वात् अत्रोच्चारति त्रितिशितिवपरं जन्ताडुः सख्युद्विः स्यात् सखापो स
खायः सखापम् सखापो सखीन् द्विसंज्ञाभावात्तत्कार्यम् सखा सख्ये सखापस्य
खितिशब्दाभ्यां खीतिशब्दाभ्यां कृतयरागदेशाभ्यां परस्यङ् सिङ् सोरते उत्पत्तात् सख्युः ओत् इदुभ्या
मुत्तरस्यङ् रोत् स्यात् एकारानुवृत्तिमुत्तरार्थाः शोबं हरिवत् शोभनः सखा मुसखा मुसखापो मु
सखापः अनङ् शिङ् भव्यारङ् लोत्तदन्तेपि प्रवृत्तिः समुदायस्य सखि रूपलोभावेनासखीति निषेधा
प्रवृत्तेर्विसंज्ञा मुसख्येना मुसख्ये इङ् सिङ् सोर्गुरो कृते कृतयरागदेशाभावात्त्वात्प्रादित्युत्प
न्नं मुसख्येः २ मुसखावित्यादि एवमतिशायितः सखा अतिसखा परमः सखापस्येति विग्रहे
परमसखा सखायावित्यादि गौरात्वेप्यनङ् शित्वे प्रवर्तते सखीमतिक्रान्तीति सखिः
लिङ् विशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् नञ् च हरिवत् इहानङ् शित्वेन भवतः शालिपो
रिति ह्रस्वेन सखिशब्दस्य लोत्तेशिकत्वात् एतेषां प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य वग्रहणान्

२४

२४

दिलोपः पूर्याख्योनदी इदृदन्तो निम्नस्त्रीलिंगो नदीसंज्ञोऽस्यः प्रथमलिङ्गग्रहणाच्च
 पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वर्तव्यमित्यर्थः अन्वार्थनचोक्तस्वः अन्वा
 र्थानां नद्यन्तानांच ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ हेवहुश्चेपसि शसि बहुश्चेपसीन् आरान
 दाः नद्यन्तात्परेषांङितामाडागमः स्यात् आहश्च आद्येचिपरे वृद्धिरेकादेशः
 स्यात् बहुश्चेपस्य बहुश्चेपस्याः २ नद्यन्तात्परत्वात्तु बहुश्चेपसीनाम्
 डेराम्नधान्नीभ्यः नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्चेराम्नस्यान् परत्वाददावुद्वाच्यते बहुश्चेप
 स्याम् शेषमीप्रत्ययान्तवाच्यमिवत् अश्र्यन्तत्वात्तुमुलोपः अतिलक्ष्मीः शेषं बहुश्चेपसीव
 त् कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणाः कुमारी कजन्ता दाचारकिचन्ता दाकर्तरि

२४

काम्याम् ३ द्वयोः २ द्विपर्यन्तानां किम् भवान् भवन्तो संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् सर्वोप्यन्त
 गीराकार्यत्वात् द्विर्नामकश्चित् द्विः द्वौ द्वयः द्वितिकान्तोतिद्विः हरिवत् प्राधान्ये तु परम
 द्वौ इत्यादि औडलोमिः औडलोमी ण्डलोमाः लोन्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः वरुदीन्
 पवादः औडलोमिम् औडलोमी ण्डलोमान् इतीदृशाः वातप्रमी रित्युरादि सूत्रेण भाइ
 इप्रत्ययः कित् वातप्रमिमीते वातप्रमीः दीर्घमिति च वातप्रम्यो वातप्रम्यः हेवातप्रमीः वा
 तप्रमीम् अमिपूर्वः वातप्रम्यो वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रम्ये वातप्रम्यः २ वातप्रम्योः वा
 तप्रम्याम् दीर्घत्वान्ननुद् झेतुसवर्सदीर्घः वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु एवं यथीपप्या
 द्वयः पात्यनेनेति यथीमार्गः पातिलोकमिति यथीसूर्यः यथोः किं द्वेति इप्रत्ययः किवन्त
 वातप्रमीशब्दस्य तु अमिश्रादिङोचविशेषः वातप्रम्यम् वातप्रम्यः वातप्रम्यि एरन्ता
 च इति वक्ष्यमाणो यरण प्रधीवत् वक्ष्यः श्रेयस्योपस्यस्य बहुश्चैपसी दीर्घश्च्यन्तत्वाद्

२५

२४

२४

क्रियायुक्ताः प्रादयत्तं प्रत्ययगत्युपसर्गसंज्ञा वृश्चिकशब्दस्य तु वृद्धि कृतमपादानत्वं नेह विवेक्षितं
 तम् वृश्चिकसंबन्धिनीभीर्दृष्टिकभीः इत्युत्तरपदलोपोवा नभसुधियोः एतयोर्परान्न
 स्यादचिसुधि सुधियो सुधियः सखापमिच्छति सखीपति ततश्चिप अश्वोपयजोपौ अश्वौ
 पस्यस्थानिवत्वाद्यशिप्राप्ते कौसुमं न स्थानिवत् एकदेशविकृतस्यानन्त्येनान्दृष्टित्वे सखा सखा
 यो सखायः हेसखीः अभिपूर्वरूपात्परत्वाद्यशिप्राप्ते ततोपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते सखा
 यम् सखायौ शसिपरा सख्यः सख्या सहयेन वर्तते सखत्तमिच्छति सखीः सुतमिच्छति सु
 तीः सख्यो सुत्यो स्वत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः सख्युः सुत्युः अनमिच्छति अनीः
 ताममिच्छति तामीः प्रस्तीममिच्छति प्रस्तीमीः एषां इति संज्ञा नत्वमत्वयोरासिद्धत्वात्स्य
 त्यादित्युत्तमं अन्युः साम्युः प्रस्तीम्युः शुष्कीयतेः शुष्कीः पष्कीः इयश् शुद्धियो सुद्धियः प
 ष्ठीयो पृष्ठीयः इति संज्ञाः शुद्धियः पृष्ठीयः इत्यादि ईदृशाः शंभुर्हरेवत् एवं विदुमभान्वादयः
 तज्यतकोष्ठः कोष्ठस्तज्जेन तुल्यं प्रवर्तते संवृद्धौ सर्वनामस्थाने परे कोष्ठशब्दस्य स्थाने

क्षिप् ह्रस्वश्चादिलोपः अचि श्रुधातुषु शब्दो रिपङ्गवने श्रुप्रत्ययान्तस्येव स्तोविस्मान्तधातोर्भू
 दृत्यस्याङ्गस्येपङ्गवजोक्तोऽजादौ प्रत्यये परे डिच्चेत्यन्तादेशः आन्तरगम्यादिरिक् ओउवङ् इतीय
 डिः प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य धात्वचयवसंयोगपूर्वमनवति यङ्स्वस्य सप्तदन्तो यो धातुस्तद
 न्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य परास्पादजादौ प्रत्यये परे इति परा कुमार्यो कुमार्यः हे कुमारि
 अमिशसिचकुमार्यम् कुमार्यः कुमार्यै कुमार्याः २ कुमारीराम् कुमार्याम् पृथीः पृ
 थ्वो प्रथ्यः प्रथ्वि उन्नयतीत्युन्नीः धातुना संयोगविशेषाणादिह स्यादवयवा उन्नो उन्न्यः हे
 उन्नीः उन्नम् डेराम् उन्न्याम् एवं ग्रामणीः अनेकाचः किम् नीः नियो नियः अमिशसि
 चपरत्वादियङ् नियम् नियः डेराम् निनाम् असंयोगपूर्वस्य किम् सुश्रिं यो यवक्रियो
 गतिकारकेतरपूर्वपदस्य परान्तेष्यते सुद्धिधियो परमधिधौ कथं तर्हि दुर्धियः वृश्चि कभिप
 दृत्यादि उच्यते दुस्स्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीश्रावं प्रतिगतिस्त्वमेव नास्ति यत्

किन्तु

२६

२६

पूर्वो नमवति यः उवर्त्तत दन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽस्य परा स्यादजादौ सुपि परे गतिकारकेन
 रपूर्वपदस्य परा नेभ्यो खल्व्यो खल्वः एवं सुच्चादयः अनेकाचः किम् लृः लुवौ लुवः धात्वय
 वेति उच्चूः उच्च्यो उच्च्यः असंयोगपूर्वस्य किम् कट्प्रुः कट्प्रुवो कट्प्रुवः गतीत्यादिकिम् परमलु
 वो परमलुवः सुपिकिम् लुञ्जतुः स्वयंभूः नभू सुधियोः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः वर्षाभूः वर्षाभ्व
 श्व अस्योवर्त्तस्य परा स्यादजादौ सुपि वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः दभतीति दम्भूः अन्दू दम्भू जम्भू क
 पे नू कर्क नूदिधिषू इत्पुराणदिस्त्रेण व्युत्पादितः दम्भ्यो दम्भ्यः दम्भूम्र दम्भून् दन्तिनिनान्ते
 हिंसायेऽव्यये भुवः क्षिप् दम्भूः दन्कर पुनः पूर्वस्य भुवोपशब्दवत्तयः दम्भ्यो दम्भ्यः खलपूर्वत्
 करभ्वम् करभ्वः दीर्घपाठे करभ्वकारः स्वाधिकः प्रज्ञाद्यण करभ्वौ करभ्व्यः उनभूधौति
 कः पुंसि पुनभ्यो वित्यादि दम्भूकारभूशब्दो स्वयंभूवत् इत्पदन्ताः धाता हे धातः धातारौ धातारः
 अवर्त्तान्तस्य परा त्वं वाच्यम् धातुराणाम् एवं न प्रादयः उद्गातारौ पिता व्युत्पत्तिपदो न प्रादिग्रहणस्य
 निप्रमार्थत्वात् नदीर्घः पितरौ पितरः पितरम् पितरौ शेषं धात्वत् एवं जामातृ भ्रात्रादयः ना नरौ

दम्भ्यो ६
२६

२७

२७

विभक्तौ अचिआमादेशः राः रायौ रायः रायम् रायौ रायः राया राभ्याम् राभिः इत्येदन्ताः ग्लौः ग्लावौ
 ग्लावः ग्लविम् ग्लावौ ग्लावः ग्लावा औतोमूपासोरितोहनप्रवर्जते ऐऔचसूत्रेण औदोतोः सावस्थाभा
 वान्तापिनात् इत्यजन्ताः पुंल्लिंगाः रमा औः आपः आवन्तादङ्गात्परस्य औः शीत्यात् औदित्योकार
 विभक्तेः संता रमे रमाः सम्भुदौच आपएकारः स्यात्संबुद्धौ एङ्गुत्वादितिसम्भुद्विलोपः हेरमे हेरमे
 हेरमाः रमाम् रमे स्त्रीलान्तत्वाभावेः रमाः आङिचापः आङिऔसिचपरै आवन्तास्याङ्गुत्स्य एकारः स्यात्
 रमया रमाभ्याम् रमाभिः याङापः आपः परस्यङिङ्चनस्ययाङागमः स्यात् अङ्गिरेचि रमाये स
 वस्मदीर्घः रमायाः २ रमयोः रमाणाम् रमायाम् रमयोः रमासु एवंदुर्गादयः सर्वनाम्नः स्याद् २७
 स्वश्च आवन्तात्सर्वनाम्नः परस्यङितः स्यादस्यात् आपश्चह्रस्वः यादोऽपवादः सर्वस्ये सर्वस्याः २
 एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहरादाभि सर्वनाम्नः इति सुट् सर्वासाम् सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु
 एवंविश्वाद्ये आवन्ताः विभाषादिकसमासे बहुव्रीहौ अत्र सर्वनामतावास्यात् उत्तरप
 र्वस्ये उत्तरपूर्वाये दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक् समासग्रहरान्नेह चोते
 रासापूर्वा यस्या उन्मुग्धाया त्तस्ये उत्तरपूर्वाये बहुव्रीहिग्रहरां स्पष्टार्थम् अन्तरस्य

नरः हेनः नृच नृद्वयस्य नाभिवा दीर्घः नृरागम् नृरागम् इत्यदन्तोः कृत् अनयोरनुकरणो प्रकृतिवदनुक
रणाभिति वैकल्पिका त्रिदेशादित्थेपरत्वम् कीः किरौ किरः तीः तिरो तिरः इत्यादि जीर्वत् इत्वाभावपक्षे
अङ्गप्रानेति अतोङीति च तपरकरणादनङ्गुरीण न कः क्रौ क्रः कृम् क्रौ कृन् क्रौ क्रै इत्यादि इत्य
न्ताः गम्य शकु अनयोरनुकरणो अनङ्गम् शका गुणाविबोधेन लपरत्वम् गमलो गमलः गमलम्
गमलौ गमन् गम्या गम्ये इति कृत् अतोङीति च तपरकरणादनङ्गुरीण न कः क्रौ क्रः कृम् क्रौ कृन् क्रौ क्रै इत्यादि इत्य
दि इत्यदन्तोः इः कामत्वेन सह वर्तते इति सः सयौ सयः स्मतेः स्मत्तयौ स्मत्तयः इत्यदन्ताः गाताशि
त् गोशब्दात्परं सर्वनामस्यानङ्गित्वात् कृत्स्यात् गोः गावौ गावः ओतोमू शसोः आओत
इति द्वेदः ओकारादमू शसोरचिपरे आकार एकादेशः स्यात् शसासाहचर्यात् सुवेवाम् गच्छते
नेह अचिनवम् गाम् गावौ गाः गवा गोभ्याम् गाभिः गव गोभ्याम् गोभ्यः गारित्यादि ओ
तोशिादिति वाच्यम् विहितविप्रोषणाच्च तेन सुद्योः सुद्यावौ सुद्यावः ओकारान्ता द्विहितं स
र्वनामस्यानभिनि व्याख्या नान्नेह हेभानो हेभानवः उः शम्भुः स्मृतौ येन स्मृतौः स्मृतावौ स्मृता
वः स्मृताम् स्मृतावौ स्मृताः इत्यदन्ताः रायो हलि रेशब्दस्याकारोन्तादेशः स्याद्वलि

नसा नोभ्यामित्यादि पक्षे मुष्टिचरमावत् निशाया निश निशः निशा वृश्च प्रजसजमजपजरानाजचक्षणा
 षः वृश्चादीनां सप्तानां रुशान्तपोश्च षकारो नोदेशः स्यात् अक्षिपदाने च षस्य जश्त्वेन डः नि भ्याम् नि
 ष्टिः मुष्टिः स्तीति पक्षे धुश्चर्त्तम् तस्यासिद्धत्वाद्यपो द्वितीयादतिगतकोष्ठपौ न नपदानादोरिति मुत्त
 न्ने निक्षु निक्षु षोक्तसि षस्य षस्य चकः स्यात्सकारे परे इति तु न भवति जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् के
 चिन्नुवृश्चादिषु त्रैदादेर्द्धांतोरिति सूत्राद्धांतोरित्यनुवर्तयन्ति तन्मते जश्त्वेन जकारे कृते नि
 भ्याम् नि ष्मिः बुत्वं नि च्यु चोष्कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् मासपतना २८
 सानूनां मासपतनैर्न को वाभ्याः शासादौ वा पतः पता पभ्याम् पक्षे मुष्टिचरमावत् गोषा विश्वया
 वत् मतिः प्रापरा हरिवत् स्त्रीत्वान्नत्वाभावः मतीः नात्वेन मत्या दिति ह्रस्वश्च इयङुच इत्या
 नो स्त्रीशाब्दान्नो नित्यस्त्रीलिङ्गावीदुतौ ह्रस्वो चैवर्षो वसौ त्रियां वानदी संज्ञौ स्तोदिति परे आसन
 द्याः मत्ये मतये मत्याः मतेः नदीत्वपक्षे ओदिति डे रौत्वे प्राप्ते इयाम् नदीसंज्ञकाभ्यामिदुभ्यां
 परस्परङराम् स्यात् पक्षे अचवेः मत्याम् मतौ एवं श्रुतिस्मृत्यादयः त्रिकुतोस्त्रियां तिष्ठचतस

इत्येकते संज्ञा चेत्येवं न आ-आविति प्रप्रलेषात् अतरे पदेति पठित्वा अचकार्थस्यैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्य इत्येक
 वेता ह्रस्वो नैत्यस्य भाव्यप्रत्यारब्धानात् प्र-आभेदाय सामान्यतो वाचिनः न संयुक्तविषयमिमांशे नाह संयुक्ता इति च
 रपदीत्यस्य गतान् अन्तर-अगर्थकान्ते ह्रस्व इति नियममाश्रित्य जीमादेवेत्यादौ ह्रस्वः ३
 शालापे वासापे इत्यर्थः अपरीत्युक्तेर्न ह अन्तराये नगर्थे विनोषा द्वितीयात् तृतीयाम् आभ्यां परस्य डितस्या
 दस्यादपि ह्रस्वः इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् **तृतीयस्य डितस्य संख्यानात् द्वितीयस्यै द्वितीयापे द्वितीयस्याः द्विती**
यायाः द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम् शेषं समावृत्त एव तृतीया अम्वार्थनवाह्रस्वः हे अम्वहे अक्वे हे अक्वे असं
युक्तो य इल कास्तद्वता ह्रस्वो न हे अम्वोडे हे अम्वोले हे अम्विके जरा जरसो श्रीभावान्तरत्वाज्जरसु अमि
नुरः परत्वाज्जरसु जरसामित्यादि पक्षे हलादौ चरमावृत्त इह पूर्वविप्रतिषेधेन श्रीभावं सन्निपातपरिभा
षाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसो इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाप्यन्त
नामाश्रित्य ओऽ आपः आङि चापः याडापः ह्रस्वेन धापः डेराम इति पंचापि विधयः प्राप्ता एवं न सन्निपाद सुत
स्थाप्यनल्लिङ्गावित्युक्तेर्न भवन्ति आ-आविति प्रप्रलेष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणाद्वा एवं हल इत्यादि
सूत्रे पि आ-आप् ईङी इति प्रप्रलेषादतिरिच्यः निष्कोशास्त्रिरित्यादि सिद्धे दीर्घग्रहणात् प्रत्यारब्धानाम् न चै
वमति स्वद्वापेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वं चाश्रित्य पादस्यादिति वाच्यम् आवेन्तं य
दङ्कृततः परस्य पाङ्गु धानात् उपसर्जनहो प्रत्ययेन दादिनियमानात् यदङ्कृतं इति नासिकाधानसु न सः
न चैवमति स्वद्वापेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वं चाश्रित्य पादस्यादिति वाच्यम् आवेन्तं य
दङ्कृततः परस्य पाङ्गु धानात् उपसर्जनहो प्रत्ययेन दादिनियमानात् यदङ्कृतं इति नासिकाधानसु न सः
 न चैवमति स्वद्वापेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वं चाश्रित्य पादस्यादिति वाच्यम् आवेन्तं य
 दङ्कृततः परस्य पाङ्गु धानात् उपसर्जनहो प्रत्ययेन दादिनियमानात् यदङ्कृतं इति नासिकाधानसु न सः
 न चैवमति स्वद्वापेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वं चाश्रित्य पादस्यादिति वाच्यम् आवेन्तं य
 दङ्कृततः परस्य पाङ्गु धानात् उपसर्जनहो प्रत्ययेन दादिनियमानात् यदङ्कृतं इति नासिकाधानसु न सः

अमिश्रितचित्रिया इपङ्गुत्वात् लिपम् लोम् लिपः लीः लिपे लिपाः २ लिपोः २ परत्वात्तुद लीराम्
 लिपाम् लिपोः लीषु लिपमतिक्रान्तोऽतिचिः अतिचियो गुणानाभावौत्वनुभिः परत्वात्तुद लिपाम्
 लीवेनुमाच लीशब्दस्येयङित्त्ववधार्यताम् जतिव अतिचिपः हअतिसे हअतिचिये हअतिचिपः
 वाम्नालोः अतिचिपम् अतिचिम अतिचियः अतिचिन् अतिचिरा वडिति अतिचये अतिचिः २
 अतिचियोः अतिचिराम् अतिचौ ओस्योकारेचनित्यं स्यादम्रासोस्तुविभाषया इयादेप्रोचिनान्य
 त्रलिपाः पुंस्युपसर्जने लीवेतुनुम् अतिचिणी अतिचिरा इप्रभतावजादौ वक्ष्यमारापुंवभावात् पते
 पुम्बूपम् अतिचये अतिचिरा अतिचिः अतिचिराः अतिचिराः अतिचियोरित्यादि लिपां
 तुप्रायेदापुम्बत् वासिअतिचिः अतिचिया डिजिह्वश्चेनिह्वान्तत्वप्रयुक्तोविकल्पः अ लीतुइय
 पुवङ्स्थानावित्यस्येवपय्युदासः तत्संवदस्येवानुवर्तते दीर्घस्य वापनिषेधो ननुह्रस्वस्य अतिचि
 ये अतिचये अतिचियाः २ अतिचिः २ अतिचियाम् अतिचौ श्रीः श्रियो श्रियः नेपङ्गुवङ्स्थाना
 वली इपङ्गुवङ्गोऽस्तिरिप्योत्तावीदूतो नदीसंज्ञो नस्तो ननु ली हश्रीः श्रिये श्रिये श्रियाः श्रियः २

स्त्रीलिंगयोरेतयोरेतावादेशोस्तोविभक्तौपरतः अचिरमातः तिस्रचनस एतयोर्नीकारस्योर्फदेशः स्यादचि उरादी
 र्थोत्तानामपवादः तिस्रः २ तिस्रभिः तिस्रभ्यः २ अभितुर्भचिरेतिनुद नतिस्रचनस एतयोर्नीमिदीर्घानस्यात्
 तिस्रसाम् तिस्रसु स्त्रियामिति त्रिवतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियात्त्रयः प्रियारित्रीशिवायस्याः साप्रियत्रिः मति
 वत् अभितुप्रियत्रयासाम् इतिविशेषः प्रियास्तिस्रोयस्यसदृतिविग्रहेतु प्रियतिसा प्रियतिसौ प्रिय
 तिस्रः प्रियतिस्रमित्यादि प्रियास्तिस्रोयस्यतत्कुलं प्रियत्रि स्वमोर्नुकाबुद्धत्वेनप्रत्ययलक्षणाभावान्निति
 त्वादेशः ननुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वात्प्रियतिस्र रादेशान्पूर्वविप्रतिषेधेननुम् प्रियतिस्रशी प्रि
 यतिस्रुशि तृतीयादिष्वङ्गप्राणपुञ्चभ्दावविकृत्यात्पर्यायेणानुभवाच्च प्रियतिस्रा प्रियतिस्रशे त्यादि
 ष्वरत्वेसत्याप देहे वाभ्याम् ३ द्वयोः २ गौरी जौर्षौ जौर्ष्यः नदीकार्यम् हजौरि जौर्षौ एवंकारिणश्चाद
 यः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणादनङ्गिः सिद्धभवेनप्राप्ते विभक्तौलिङ्गविशिष्टाग्रहणा
 सस्यौ सस्यो सस्यः दृत्वादि गौरीवत् अङ्गन्तत्वाच्चसुलोपः लक्ष्मीः श्रावणगौरीवत् एवंतरीतन्मादयः
 अङ्गन्तत्वाच्चसुलोपः श्री हेलि स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौप्रत्ययेपरं स्त्रियौ स्त्रियः वाम्पायोः

सि-को० सु० मन्त्रेपि नदीसंज्ञा अभावात् इति ह्रस्वस्वेत्यादिन प्रवर्तन इति भावः २

३०

३०

धीभु पुनर्नवायांतु हेवधीभु मेकांपुनर्नवायांतु वधीभु ईदुरेपुमान् इति यादवः वधीभुश्च वधीभुश्च वधीभुश्च
स्वयंभुः प्रैवैत् नषत्स्वसादिभ्यश्च षट्संज्ञेभ्यः स्वसादिभ्यश्च णिपटापोनस्तः स्वसातिलः चतस्रश्च न
नान्दादुहिता तथा यातामानेति सप्तेते स्वसादपडाहताः १ अपुनिति दीर्घः स्वसा स्वसारो स्वसारः प्राता
पितवन् प्राशिमात्तः द्योर्गावत् राः पुम्बत् नोर्ग्लोवत् ङः इत्यजन्ताः त्रिभिर्गाः १ः २ः ३ः अतोः भू अतोः ङा
कीवात्स्वमोरस्यात् अमिपूर्वः शानम् एङ्ह्रस्वादिति ह्रस्वलोपः हे शान नपुंसकाच्च कीवात्परस्यो
ङ् प्राप्तीत्यात् भसंज्ञायाम् यत्प्रेतिच भस्येव समावर्तयोर्लोपः स्यात् ईकारेन द्विते च परे इत्यकारलोपे प्राप्ते औ
ङः स्यात्प्रातिषेधोवाच्यः शाने जप्रशासोः शिः कीवादनयोः शिः स्यात् शिसर्वनामस्यानम् शि इत्येत
दुक्तसंज्ञे स्यात् नपुंसकस्य भूत्वेनः भूत्वेन स्याजन्तस्य च कीवस्य नुमागमः स्यात् सर्वनामस्यानेपरे ङ
पधादीर्घः शानानि पुनस्तद्धत् शेषरामवत् एवं धनवनादयः अद्भुतरादिभ्यः षचभ्यः रभ्यः कीवभ्यः
स्वमोरदडादेशः स्यात् ङेः डिति परे भस्ये लोपः स्यात् वावसाने कतरत् कतरद् कतरे कतराशि भ
स्येति किम् पंचमः ङेर्लुपत्वात् पमयोरिति पूर्वसवसीदीर्घः एङ्ह्रस्वादिति संवुद्धिलोपश्च न भवति
हे कतरत् पुनस्तद्धत् शेषपुंवत् कतम् अन्यत् अन्यनरत् शरत् अन्य तमस्यतु अन्यतममित्येव

३०

गामि इयङ् वङ् स्यान् नोत्प्राख्यौ य आमि वानदी संतौ तौ ननु स्त्री श्रीरामम् श्रियाम् श्रियि श्रियाम् प्रधी प्रा
 व् स्यतु वन्ति कारादीनां मते लक्ष्मी वद्रूपम् पदान्तरं विनापि त्रिषां वर्तमानत्वं नित्ये स्त्रीत्वमिति स्वीकारात्
 लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैषट् मते पुंस्वरूपम् प्रकृषाधीरिति विग्रहे तु लक्ष्मी वद्रूपम् अमि प्रा
 सिच प्रध्यम् प्रध्यइति विशेषः सुमुधीर्यस्याः सुमुध्यापतिवेति विग्रहे च निमित्तं सुधीः श्रीवत् मत्ता
 न्तरे पुंस्वरूपं सुमुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव ग्रामराज्ञः पुंस्वरूपं ग्रामराज्येन स्योत्सर्गतः पुं धर्मतयाप
 दान्तरं विना त्रिषामप्रवृत्तेः एवं च न पवनादेरपि पुं धर्मत्वमोत्सर्गिकं बोध्यम् धेनुर्मतिवत् त्रिषां
 स्त्रीवाची क्रोष्णशब्दस्तज्जने विद्रूपं लभते जननमोदीप्य अदन्तेभ्यो नाने भ्यश्च त्रिषां दीप्स्योत् क्रोष्णी
 क्रोष्णौ क्रोष्णः वधूगैरिवत् भूः श्रीवत् हे सुभूः कथं तर्हि हपितः कासि हे सुभु इति भट्टिः प्रमाद एवाप
 मिति बहवः स्वल्पः पुंस्वरूपं पुनर्भूः इन्द्रेति पशा उवडोकाधनान्ने यङ् वङ् इति निषेधो न हे पुनर्भु पुनर्भौ
 पुनर्भ्वः एकाजुनरपदेयाः एकाजुनरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्त
 नुमविभक्तिरस्य स्यनस्यनित्यं स्यात् आरंभसामर्थ्या नित्यत्वे सिद्धे पुनराग्रहणस्य धर्मम् परां वा
 धित्वा परत्वानुद् पुनर्भूयाम् वर्षाभूः मेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैषट् मते मत्तान्तरे नु हे व

नस्य कीवस्य नुमागमः स्यादचिविभक्तौ वारिणी वारीणि ननु मनेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संवृद्धिनि
 भित्तोगुराः हेवारे हेवारि आहोनास्त्रियाम् वारिराग वीरिनिगुरोप्राप्ते वृद्धोत्तज्ज्वभावागुराभ्यो
 नुमपूर्वविप्रतिषेधेन वारिणी वारिराः नुमचिरेति नुद् नामीति दीर्घत्वम् वारियाम् वारिणी वारि
 रागोः हल्नादौ हरिवत् तन्नीपादिषु भाषितपुंसकंप्रवृत्तवस्य प्रवृत्तिनिमित्तितैस्ते भाषितपुंस्कमिगन्तं
 कीवंपुंस्वदास्यादादावचि अनादिने अनादये द्रत्यादि शेषं वारिवत् पीलुर्वृत्तः तत्फलं पीलुतस्ते
 पीलुने अत्र न पुंस्वत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् अस्थिदधिसकृष्णत्वात् मनुदातः एवामनदस्या
 दादवचि सवोदातः अधोपोनः दध्ना दध्ने दध्नुः २ दध्नाः २ दध्नि दधनि शेषं वारिवत् एवम
 स्थिप्रकृष्यत्ति नदन्तस्याप्यनद अतिदध्ना सुधि सुधिनी सुधीनि हेसुधे हेसुधि सुधिया
 सुधिना प्रध्या प्रधिना मधु मधुनी मधूनि हेमथो हेमधु एवमन्वाद्यः सानुशब्दस्य सनुवा
 स्तुनिसानूनि प्रियकोषु प्रियकोषुनी प्रियकोषुनि यदौपुंस्वत्पक्षे प्रियकोषा प्रियकोषु
 ना प्रियकोषे प्रियकोषवे अन्यत्र तज्ज्वभावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव प्रियकोषुने ॥

एकतरात्यतिषेधोवक्तव्यः एकतरम् सोरमादेशोक्ते सन्निपातपरिभाषयानजरम् अजरम् अजरसी अजरे
 परलाज्जरसि कृते भूलन्तत्वा नुम् सान्तमस्तः संयोगस्य सान्तसंयोगस्य महत्त्वयो नकारस्तस्योपधाया
 दीर्घः स्यादसंयुद्धो सर्वनामस्थाने परे अजरांसि अमिलुकोऽपवादमम् भावं काधिला परलाज्जरस् नतः स
 निपातपरिभाषयानलुक् अजरसम् अजरसी अजरे अजरांसि अजराशि शेषं पुंवत् पदन् इ
 ति हृदयादकास्यानाम् हृद् उदन् आसन् हन्दि हृदा ह भ्यामित्यादि उदनि उद्गा उदभ्यामित्यादि
 आसानि आस्ना आसभ्यामित्यादि मांसा माभ्यामित्यादि वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणां प्रकारार्थमित्यु
 क्तम् अन एव भाष्ये मांस्पचन्या उवाया इत्युदाहृतम् अयस्मिं दित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोकोन पदन्
 द्रत्यत्र हृन्दीत्यनुवर्तिनं वक्तो तस्यापि अपोभिरित्यत्र मासः छन्दसीति वार्तिके छन्दो ग्रहरासामर्थ्ये
 केपि क्वचिदिति क्रेपटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदद्वयः प्रयोक्तव्याः इति बोध्यम् हस्तो न पुंसक्रे प्रातिप
 दिकस्य लीवे प्रातिपदिके स्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् श्रीपञ्चानवत् श्रीपाप अत्र सन्निपातपरिभाषया
 आतोधातो रित्या लोपोन स्वमोर्नपुंसकात् लीवादङ्गात् स्वमोर्बुक् स्यात् वरि इकोचिविभक्तो इति

परिपदान्ते च एकाचोच्चारितेति सामानाधिकरण्यात् नान्येन प्रकृतं न स्यात् गर्हभवावये गर्हभवाति ततः क्षिप्रशिलो
 पः गर्हप भूमीनिनिवृत्तम् स्वोर्ग्रहारासामर्प्यात् तेनेह न दुग्धम् दोग्धा व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववय
 वत्वाभ्यभावः जश्त्वचत्वे ध्रुक् ध्रुग् द्रुहो द्रुहः षत्वचत्वे ध्रुक् वा द्रुहमुहस्निहाम् एवाहस्यवान्
 स्याज्भ्रविपदान्ते च ध्रुक् ध्रुग् ध्रुद् ध्रुद् द्रुहो द्रुहः ध्रुग्भ्याम् ध्रुब्भ्याम् ध्रुक् ध्रुद्सु ध्रुद्सु एवं
 मुहस्नुहस्निहाम् इत्यपराः संप्रसारणम् पराः स्थाने प्रपुज्यमानो यद्रूपसंप्रसारणासंज्ञः स्यात्
 वाहदुह भस्यवाहः संप्रसारणम् इत्यात् संप्रसारणाच्च संप्रसारणादचिपूर्वनूपमेकादेशः स्यात् ए
 त्येधत्सु विप्रकोहः विप्रवोहेत्यादि इन्द्रस्येव शिवरिति पक्षेति राजन्तादिव चतुरनद्रुहोरा मुदतः
 अनयोरोम् स्यात् सर्वनामस्थाने सचोदत्तः सावनद्रुहः अस्यनुम् स्यात्सोपरे आदित्यधिकारादवर्त्तात्
 रोऽप्यनुम् अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न वाध्यते अमाचनुम् न वाध्यते सोऽर्चोपः नुम्विधि
 सामर्प्यादसुखं स्थितिदत्त्वेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नलोपो न अनङ्गान् अमसं वङ्गो चतु

नुमचिरेतिनुद् प्रियक्रोष् नाम् सुबु सुबुनी सुबुनि सुबुना सुबुना धात् धात्तरी धात्तरी हेधा
 तः हेधात् धात्रा धात्तरी एवं तात् कर्त्रीदयः एवम् इत्येवमादेशो आदिप्रपमाने बहुल्ये मध्ये एव
 इत्येवमात् प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्युनि प्रद्युने प्रहन्पुंवत् यदिगन्तंप्रद्यु इति तस्य भावितपुंस्त्वभावा
 त् एवमग्रेषु प्ररि प्ररिरी प्ररीशो प्ररीशा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् राकोहलीत्यात्म प्र
 राभ्याम् प्रराभिः नुमचिरेतिनुद्यात्वे प्रराणामितिमाधवः वस्तुनस्तुर्साग्निपातपरिभाषयानु
 द्यात्वं नामितिदीर्घत्वारंनसामर्थ्यात्परिभाषावाधतइत्युक्तम् प्ररीशाम् सुबु सुबुनी सुबुनि सुबुनेत्या
 दि ः इत्यजन्तानपुंस्त्वलिङ्गाः ः हाः हस्पः स्याज्जलिपदानेच हल्ङ्गावितिमुलोपः पदान्तलो
 ङ्गस्यः जश्चत्वे लिट् लिङ् लिहो लिहः लिहम् लिहो लिहः लिहा लिभ्यामि त्यादि लिट्सु
 लिट्सु दादेर्धातोर्ध्वः उपदेशोदादेर्धातोर्हस्पः स्याज्जलिपदानेच उपदेशोक्तिम् अधोगित्यत्रयथा
 स्यात् दामलिह मात्मनश्चकृति दामलिहति ततः क्षिप् दामलिट् अत्रमाभूत् एकाचोवशोभय
 भूयन्तस्यस्योः धातोरेवयवो यएकाच भूयन्तस्तदवयवस्यवशः स्थानेभषस्यात् सकोरधशच

न त्वस्यासिद्धत्वा न्नलोपो न प्रशाम्यतीति प्रशान् प्रशामो प्रशामः प्रशान्यामित्यादि किमः कः किमः
 कः स्पाद्धिभक्तौ अकच् सहित स्पाप्पयमादि प्राः कः कौ के कम कौ कान् इत्यादि इदमोमः इदमोम
 करस्यमः स्यात्सौपरे त्यदायत्वापवादः इदोऽयपुंसि इदमइदस्यानेऽयस्यात्सौपुंसिसुलोपः अयम
 त्यदायत्वं पररूपत्वम् दश्च इदमोदस्यमः स्पाद्धिभक्तौ इमो इमे त्यदिः संवोधनं न स्तीत्यु
 त्तर्गः अनाप्यकः अक करस्य इदमइदोऽनस्यादापि विभक्तौ आवितिष्ठ इत्यारभ्य सुपः प
 कारेण प्रत्याहारः अनेन हलि लोपः अककारस्येदमइदो लोपः स्यादापि लोपोपरतः नान
 र्थकैः लोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे आचनोवदेकस्मिन् एकस्मिन् क्रियमाणां कार्यमादाविवा
 न्नादवस्थात् आभ्याम् नेदमदसोरकोः अककारयोरिदमदसोर्भिस्रैस्त्वनस्यात् एत्वम् ए
 भिः अत्वं नित्यत्वा न्देः लोपश्चाद्धलिलोपः अस्मै आभ्याम् एभ्यः अस्मात् अस्य अनयोः
 एषाम् अस्मिन् अनयोः एषु ककारयोगेन अयकम् इमकौ इमके इमकम् इमकौ इमकानित्या
 दि इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तीयादौ अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश्रिआदेशः स्यात्ततीयादौ

अनङ्गोरम्यासंज्ञौ आमोऽपवादः हेअनङ्ग अनङ्गाहो अनङ्गाहः अनङ्गाहम् अनङ्गाहो अनङ्गः अनङ्गा
 वसुसंमुधंस्वनङ्गाहः सान्तवस्वन्तस्यसंसादेस्वदः स्यात्पदान्ते अनङ्गभ्याम् अनङ्गभिः इत्यादि सान्तेति
 किम् विद्वान् पदान्ते किम् स्तम् धत्तम् सहेस्साहः सः साङ्गपस्यसहेस्सास्यम् ईन्यादेशः स्यात्
 तुराषाह् तुराषाह् तुरासाहो तुरासाहः तुराषाभ्यामित्यादि तुरंसहेते इत्यर्थे छन्दसिमह इतिरिवः लोके
 पितृसाहयतेः क्विप् अन्येषामप्येति पूर्वपदस्पर्शः दिवओत् दिविति प्रातिपदिकस्योत्पत्तौ परे अत्र
 विधित्वेन स्यानिवन्वाभावान् हलश्चादिलोपोन सुद्योः सुदिवौ सुदिवः सुदिवम् सुदिवो दिव उत्
 दिवोन्तादेशाऽकारः स्यात्पदान्ते सुद्युभ्यामित्यादि चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः २ षष्ठचतुर्भ्यश्च
 षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामोनुङागमः स्यात् शाल्वंक्षितम् चतुर्स्माम् रोऽपि सप्तमीवहुवचनेरो
 रेवविसर्जनीयो नान्यरेफस्य षत्वंषस्पदित्वे प्राप्ते शराचि अचिपरिशारेणक्षेप्तः चतुर्थे प्रियचत्वाः
 हप्रियचत्वेः प्रियचत्वारो प्रियचत्वारिः शोरात्वेतुन प्रियचतुराम् प्राधान्येतुस्यादेव परमचतुर्स्माम्
 कमलं कमलाया अचक्षाराः कमल कमलो कमलः षत्वंकमल्यु मोनाधातोः धातोर्मस्यनः स्यात्पदान्ते

34

36

संज्ञातुग्विचिबुद्धि सुविधौस्वरविधौसंज्ञाविधौकृत्तुग्विधौनलोपोऽसिद्धोनात्पत्र राजाश्व इत्यादौ
 इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमेत्त्वंचन राजभिःराज्ञे राजभ्याम् राजभ्यः राज्ञः२राज्ञोः राज्ञाम् राज्ञि रा
 जनि राजसु प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा प्रतिदिवातो प्रतिदिवानः अस्यभविष्येऽधोपेकृते हविच रे
 फ्वान्तस्यधानो उपधायाद्वकोदीर्घः स्याद्वलि नवाधोपस्यस्थानिवत्वंदीर्घविधौतन्निषेधान्
 बहिरंगपरिभाषातूक्तन्यायेन न प्रवर्तते प्रतिदीवः प्रदीव्रेत्यादि यज्वा यज्वातो यज्वानः न
 संयोगादमन्तात् वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्यलोपोनस्यात् यज्वनः यज्य
 ना यज्वभ्यामित्यादि ब्रह्मराः ब्रह्मरोत्यादि दून्हन्पूर्वार्थमरांशौ एषांशावेव उपधाया
 दीर्घो नान्यत्र इति निषेधे प्राप्ते सौच दूनादीनामुपधायादीर्घः स्यादसंबद्धौ सौपरे वत्रह
 हेयत्रहन् एकाजुनरपदेतिरात्वम् यत्रहसौ यत्रहराः यत्रहराम् यत्रहसो राहन्ते
 चिरीलेषु भित्तिशितिप्रत्ययेनकारेचपरेहन्तेर्हत्पकुत्वंस्यात् हन्तेः उपसर्गस्थान्नि

38

अशवचनं साकचकार्थं द्वितीयाधोः स्वेनः द्वितीयाधोः सोश्च परतद्दमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशो किंचित्का
 र्थविधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः यथानेन व्याकरणा मधीतमेनं छन्दोऽध्या
 पयेति अ नयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वमिति एनम् एनो एनान् एनेन एनयोः गरा
 यतेर्विच् सुगरा सुगरो सुगराः सुगरास्सु सुगरासु क्षिप् सुगरा सुगरो सुगराः सुग
 रास्सु सुगरासु परत्वाद्यधादीर्घः ह्रस्वादि लोपः ततो नलोपः राजा नदिसंबुद्धोः नस्यलोपो न
 स्यान् नदौ संबुद्धौ च हेराजन् द्रोतुद्धन्द्स्पुदाहरणम् सुपांसुलुगिति डर्लुक निषेधसामर्थ्यात्प्रत्यय
 लक्षणम् परमेव्योमन् इव जतरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः चर्मसि निला अस्य चर्मतिलः ब्रह्मसि नि
 षात्रस्य ब्रह्मनिष्ठः राजानो राजानः राजानम् राजानो अलोपो नः श्वत्सम् नचाश्चोपः स्या
 निवन् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् नापि वहिरंगतयाऽसिद्धः पयोदेशपक्षेष्वांष्टीपरिभाषाप्रतिश्व
 त्स्यासिद्ध तया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः जभोर्त्तः राक्षः राक्ष नलोपः सुप्स्वर

35

34

तमाकरे हविर्जसितिनिःशकोमखेषु मद्यवानसावितिभट्टिः मद्यवन्तो मद्यवन्तः हेमद्यवन् मद्यवन्तम्
 मद्यवन्तो मद्यवतः मद्यवता मद्यवभ्यामित्यादि तत्त्वाभावे मद्यवा छन्दसीवनिषोदेतिवनिवन्तम्
 ध्योदातं छन्दस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपीतिविशेषः मद्यवानौ मद्यवानः सुठिराजवत् प्रवपुवमद्योना
 म तद्धिते अन्नन्तानां भसन्तानामेषामनद्धिते संप्रसारणां स्यात् संप्रसारणाच्च आहुराः मद्योनः
 मद्योना अन्नन्तानां किम् मद्यवतः मद्यवता स्त्रियां मद्यवती अनद्धिते किम् माद्यवनम् म
 द्यवभ्यामित्यादि शुनः प्रुना प्रवभ्यामित्यादि पुवन्रशाब्दे वस्योतेकते न संप्रसारणो संप्रसारणाम् 34
 संप्रसारणोपरतः पूर्वस्य यराः संप्रसारणां न स्यात् इति प्रकारस्य नेत्यम् अतएव तापकादन्तस्य य
 राः पूर्वसंप्रसारणाम् पूनः पूना पुवभ्यामित्यादि अर्वा हे अर्वन् अर्वस्त्वसावनत्रः न नार
 हितस्पावरांतस्याकृष्यत् इत्यन्तादेशः स्यान्तु सो ॥ ३५ ॥ उगित्वानुम् अर्वन्तौ अर्वन्तः अर्व
 न्तम् अर्वन्तौ अर्वतः अर्वता अर्वभ्यामित्यादि अनजः किम् अनर्वा यज्यवत् पथि

मितात्परस्य हन्तेर्नस्य सात्वं स्यात् प्रहरपात् अतूर्वस्य हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य सात्वं नान्यस्य प्रवृत्ति यो
गविभाग सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायं वाधित्वा एकाजुत्तरेति सात्वं मर्दिनिवर्त्यते
नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादधोपो न स्यात् निवत् ऊत्रञ्चः ऊत्रञ्चेत्यादि यतुवत्रञ्च इत्यादौ वैकल्प्य
कं सात्वं साधयेनोक्तं तन्मास्यवार्तिकविमुक्तम् एवं शार्ङ्गिन् प्रशस्विन्नर्थमन् पूषन् यशस्विन्
इति विन् प्रत्ययेऽनोऽनर्थक्येऽपि द्रुनहन्तित्यत्र ग्रहरां भवत्येव अनिनस्मन् ग्रहराण्यर्थव
ताचानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनात् अर्थमिहा अर्थमशि पूषि पूषशि
मध्वान् बहुलम् मध्वन् शब्दस्य वात् द्रुत्यन्तादेशः स्यात् अत इत् उजिदत्वां सर्वनामस्थाने
धातोः अधातोनुगितो नलोपिनोऽन्वते श्वनुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने उपधायादीर्बः
मध्वान् इह दीर्घं कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहरात् तथाच श्वन्नु
हान्निति निपातना न्मध्वशब्दान्मनुपाच भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतन्मन्त्रं प्रत्याख्या

३६

३६

३६

परमपञ्चा नाम् गोरात्वेन बुज्जुढे प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानो प्रियपञ्चानः प्रियपञ्चानम् प्रियञ्चा
 म् एवं सप्तन नवन दशान् अष्टन आविनतौ अष्टन आलंस्याद्वादे विनतौ परतः अष्टाभ्य औश
 कृताकारादष्टनः परयोर्ज शशासोरौश स्यात् अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वे निर्देशो जशशासोर्विषये आलं
 शापयति वैकल्पिकं चेदमष्टनः आलम् अष्टनो दीर्घादिति सन्ने दीर्घग्रहणात् शापकात् अष्टो
 परमाष्टौ अष्टभिः अष्टाभ्यः २ अष्टानाम् अष्टासु आलाभावे अष्ट इत्यादि पञ्चवत् गोरा
 ते आलाभावे राजवत् शसि प्रियाष्टुः द्रहपूर्वस्मादपि विधावन्नापस्पस्यानिवन्धावा नमुत्
 म् कार्यकालयत्ते बहिरङ्गस्याऽनोपस्थासिद्धत्वाद्वा प्रियाष्टु इत्यादि जशशासोरनुमीयमानमात्वं
 प्रधान्य एव न तु गौरातायाम् तेन प्रियाष्टो हलादौ वैकल्पिकमात्रम् प्रियाष्टाभ्याम् प्रियाष्टभिः
 प्रियाष्टाभ्यः २ प्रियाष्टासु प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि भषभावः जश्त्वचत्वे भुत्
 भुद्बुधौ बुधः इत्यादि अतिगदधकस्रग्दिगुसिगञ्चुयुजि कुञ्चान्वे एभ्यः किं स्यात् अ

मन्थनसामान् एषामकारोन्तोदेशः स्यात्सौ परे आआदिति प्रश्लेषे राशुद्धायायव्यक्तेर्विधानान्ना
नुनासिकः इतोत्सर्वनाम स्थाने पण्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे कोऽप्यः पथिम
थोस्थस्य न्यादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे पन्थान् पन्थानौ पन्थानः भस्योर्लोपः भसंज्ञकस्य
पण्यादेष्टोर्लोपः स्यात् पथः पथा पथिभ्यामित्यादि एवंमन्थात्राभुक्षाः लिपां नान्तलक्षणे
इपिभत्वाहिलोपः सुपथी नगरी मुमथी अन्तभुक्षीसेना आत्वंनपुंसकेन स्यात् नलुमतेति
प्रत्ययलक्षरानिषेधात् सुपथिवनम् संज्ञेनपुंसकानां नलोपोवाच्यः हेमुपथिन् हेमुपथि नलो
पः सुपथ्वेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भूस्वस्यगुरोर्न द्विवचने भत्वाहिलोपः सुपथी शोसर्वनामस्थानत्वा
त्सुपेथानि पुनरपि सुपथि सुपथी सुपेथानि सुपथेत्यादि स्मान्नायद् यान्तानान्ताच्च संख्याय
दसंज्ञास्यात् षड्भ्योर्लुक् पंच संख्याकिम् विपुषः पामानः शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभा
षयानलुक् सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विद्यातकत्वात् पंचभिः पंचभ्यः २ षड्चतु
र्भ्यश्चेति नुद् नोपधायाः नान्तस्योपधायादीर्घः स्यान्नामि नलोपः पञ्चानाम् पञ्चसु परमपञ्च

37

व

39

39

परिमृष्ट परिमृष्ट चत्वारिंशजिह्वाहचर्यादुभ्वाज्जदीप्तावितिफूलादिरेवगृह्यते यत्तु रज्ज्भाज्जदीप्तावितितस्यकुलमेव
विभाक् विभागे विभाग्यामित्यादि परौब्रजेःषःपदान्ते परावुपपदेब्रजेःकिंस्यात् दीर्घश्चपदान्तविषयेषत्वंच
परित्यज्यमवंब्रजतीतिपरिब्राड् परिब्राड् परिब्राजौ परिब्राजः विश्वस्यवपुराणेः विश्वस्यदीर्घः स्याद्दसौराट्
शब्देपरे विश्वं वसुपस्यविश्वावसुः राडितिपदान्तोपलक्षणादर्थम् चत्वंमविज्ञितम् विश्वाराट् विश्वाराड्
विश्वराजौ विश्वराजः विश्वाराभ्यामित्यादि लोःसंयोगादोरन्तेव पदान्तेभ्रूलिचपरेयःसंयोगादोद्योः
सकारककारयोर्द्योपिः स्यात् भट् भट् सस्यश्चुत्वेनशस्त्रस्यजश्चत्वेनजः भज्जौ भजः अलिगित्यादिना
अनावुपपदेयजेः किन् किन्नन्तत्वात्कुलम् अलिक अलिश् अलियौ अलियः राक्षस्येतिनियमान्त
संयोगान्तलोपः चोःकुः उर्कु उर्गु उर्गौ उर्गः तदाचत्वंपररूपत्वम् तदोःसःसावनन्त्यपोः तदादीनां
तकारदकारादोरनन्त्यपोःसःस्यात्सौपरे स्यःत्यौ त्ये सः तौ ते परमसः परमतौ परमते द्विपर्यन्तानां
मित्येवनेह त्वम् नचनकारोच्चारणासामर्थ्यादितिवाच्यम् अन्तिलमिति गौरोचरितार्थत्वात् संज्ञायां
गौरात्वेचोत्वसत्वेन तद् त्वत् त्वदौ त्वदः अतित्यत् अतित्यद् अतित्यदौ अतित्यदः यः यौ ये एषः

लाङ्गणिकमपि किञ्चित्कार्प्यनिपातनाद्भवते निरुपपदा पुजेः किन् कनाविनौ कदति इ सन्निहितेधा
 त्यधिकारिति इ-मिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् **वरपत्तस्य** अथ कस्यवेध्वैपः स्यात् कृतद्धितेति प्राप्ति
 पदिकत्वात् स्वाद्यः पुजेरसमासे पुजेः सर्वनामस्थाने परे नुमस्यादसमासे सुबोधः संयोगान्तस्य लो
 पः किन्प्रत्ययस्य कुः किन्प्रत्ययोपस्मानस्य कवर्गोन्तादेशः स्यात्पदान्ते नस्य कुत्वेन इकारः युङ्
 नश्चापदान्तस्येति नमोऽनुस्वारः परसवर्गः तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरितिकुत्वेन पुञौ पुञः इ
 त्यादि असमासे किम् चोः कुः चवर्गस्य कवर्गः स्याज्भलिपदान्ते च दृष्टिकुत्वेन किन्प्रत्ययस्य
 तिकुत्वे स्यासिद्धत्वात् सुयुक् सुयुक् सुयुजो सुयुजः पुजेरिति धानुषाढीते कारविशिष्टस्यानुकर
 रान्तलिकानिर्देशः तेनेह न मुञ्चते समाधत्त इति युक् पुजसमाधौ देवादिकः आत्मनेपदी
 संयोगान्तस्य लोपः खन् खञौ खञः इत्यादि व्रश्चेति सत्वम् जप्रत्वचर्त्वे राट् राड् राजौ रा
 जः राट्सु राट्सु एवंवित्राद् दवेद् देवेद् विश्वस्यद् द्रुपजिह्वज्योः कुत्वेनेति क्रीवेवत्स्यते

38

वाऽपीति
सुत्रं परिच
न्यमचोदति
संज्ञकतेच
नादौ उच्यते
भक्तौ परतो
त्यस्य एका
रादेशसति
अकारदेशक
नेत्येतेत्या
दिसिध्यति

अचकार सुत्रं किं न पठ्यते इति आकारसंकार नकारादौ सुपत्तयः प्राग्वन् अन्य
ननु पुर्वतस्य हेः प्रागिति पुर्वकामित्यादिसिध्यत्यन आह त्वयामहे त्वने चै
चने भाषाभाम् इह पुष्पदस्मदोराकारो न्तादेशः स्यात् औडिभाषाभाषित्ये तस्य वचम् भाषायां
किम् पुर्ववत्प्राणि पुवाम् आवाम् मय्यन्तेस्य किम् साककेस्य माभूत् पुर्वकाम् और्वकाम्
त्वयामयेत्यत्र त्वाम्येति माभूत् पुर्वकाभ्यामावकाभ्यामित्यादि चेन सिध्येत यूयवयोजसि स्पष्टम्
पूयम् वेयम् परमयूयम् परमवेयम् अनियूयम् अतिवयम् इह शेषलोपो न्यलोप इति पक्षे
जसप्रणी प्राप्ः अङ्कार्थे कृते नाङ्कार्थे भिन्नं भवेति इह प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रक्षि
प्य अम्भान्त एवावशिष्यते ननु विक्रिपत इति व्याख्यानादौ त्वमावचने एकस्योक्तौ पु
ष्पदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमोस्तः द्वितीयायां च पुष्पदस्मदोराकारः स्यात् त्वाम् भाम्
पुवाम् आवाम् शस्तेन नेत्यविभक्तिकं पुष्पदस्मभ्यां परस्य शस्तेनकारः स्यादमोऽपवादः
आदेः परस्य संयोगान्तस्य लोपः पुष्मान् अस्मान् योऽवि अनयोर्दकारादेशः स्याद नो
देशोऽत्रादौ विभक्तौ परे त्वया मया पुष्पदस्मदोरादेशी अनयोराकारः स्यादनादेशो ह
अत आह पुर्वकामित्यादि

35

एतो एते अन्वादेशो एनम् एनो एनान् एनेन एनयोः २ डे प्रथमयोरम् पुष्पादस्म
 भ्यां परस्मडे इत्येतस्य प्रथमा द्वितीयोश्चामादेशः स्यात् मपर्यन्तस्येत्यधिकृत्य त्वाहोसो
 पुष्पादस्मदोर्मपर्यन्तस्यत्वग्रह एतावादेशोक्तः सौपरे शेषे लोपः आत्ययत्वनिमित्तेनरविभ
 क्तौ परतो पुष्पादस्मदोरन्त्यस्यलोपः स्यात् अतो गुरो अमिपूर्वः त्वम् अहम् ननु त्वंस्त्री
 अहंस्त्रीत्यत्र त्वम् अहम् इति स्थिते अमिपूर्वत्वं परमपि बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादिप्रा
 प्तोत्तिसत्त्वम् अन्विङ्गः पुष्पादस्मदीनेन स्त्रीत्वाभावान्नदाप् यदाशेष इति सप्रमी स्या
 निनोऽधिकरणात् विवक्ष्यते न मपर्यन्ताच्चेत्यस्य अदृशब्दस्यलोपः स्यात् सचपरोऽप्यन्त
 रङ्गेऽतो गुरो कृते प्रवर्तते न दन्तत्वाभावान्नदाप् परमत्वम् परमाहम् अतिलम् अत्यहम्
 पुवावोद्विचने, एयोनुक्तो पुष्पादस्मदोर्मपर्यन्तस्य पुवावोत्तो विभक्तौ प्रथमायाश्चिद्वि

सदैवने त्वाहोपुषवयोतुभ्यमसौतं वममावपि २ एतेपरत्वाद्वाधन्तेपुवावोविषयेत्सके त्वमा
वपिप्रवाधन्तेपूर्वविप्रतिषेधतः ३ क्वेकसंख्यः समासाधोवह र्थपुष्पस्मदी तयोरेकता
र्थत्वान्नपुवावोत्वमौनचे ४ त्वांमावायमि कान्तइतिविग्रहे अतित्वम् अत्यहम् अति
त्वाम् अतिमाम् अतियुयम् अतिवयम् अतित्वाम् अतिमाम् अतित्वया अतिमया अ
तित्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतित्वामिः अतिमामिः अतितुभ्यम् अतिमद्यम् अतित्वाभ्या ॥३८॥
म् अतिमाभ्याम् अतितुभ्यम् अतिमत्यम् अतित्वत् अतिमत् भ्यामि
प्राग्वत् अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः २ अतित्वाकम् अतिमाकम् अतित्व
मि अतिममि अतित्वासु अतिमासु युवाभावावा अतिकान्तइतिविग्रहे तुजस्तेइत्सुप्राव
त् ओअम् ओइसु अतियुवाम् अत्यावाम् अतियुवान् अत्यावान् अतियुवया अत्या
वया अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् अतियुवामिः अत्यावामिः भ्यसि अतियुवभ्यम्

जादौपरं पुवाभ्याम् आवाभ्याम् पुष्माभिः अस्माभिः तुभ्यमसौऽपि अनयोर्मपर्थ्यन्तस्पतुभ्य
 मसौत्तोऽपि अमादेशः शोषेलोपः तुभ्यम् मह्यम् परमनुभ्यम् परममह्यम् अतितुभ्यम्
 अतिमह्यम् पुवाभ्याम् आवाभ्याम् भ्यसौभ्यम् भ्यम् अभ्यम्वादेशः स्यात् आद्यः शोषेलोप
 स्यान्त्यलोपएव तत्राङ्कुर्वन्तपरिभाषयाएतेन अभ्यमतुपत्तद्वेषि साधुः पुष्पाभ्यम् अस्मभ्यम्
 एकवचनस्यच आभ्यां पंचम्यैकवचनस्यअत्स्यात् त्वत् मत् इतिस्त्वितिपुवचनम् पुवाभ्याम्
 आवाभ्याम् पंचम्याअन् आभ्यांपंचम्या भ्यसौऽत्स्यात् पुष्मान् अस्मत् तवममोऽसि
 अनयोर्मपर्थ्यन्तस्पतवममोत्तोऽसि पुष्मदस्माभ्यांऽसौऽश स्यमन् तवमम पुवयोः आव
 योः सामआक्रम् आभ्यांपरस्यसामआक्रम्स्यात् भाविनःसुयेनिवत्सर्थसमुद्गनिर्दिशःपुष्मा
 क्रम्अस्माक्रम् लपिमपि पुवयोः आवयोः पुष्मासु अस्मासु स्मस्यमानेऽेकत्ववाचिनी
 पुष्मदस्मादी समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्तोपुवावाचिभावपि पुजसुऽङ्स्तु परत आदेशाःस्युः

40

४०

४०

दत्तात्तेमेपिशर्मसः स्वामीतेमेपिमहर्षिः पातुग्रामपि नोविभुः १ मुखंवा न्नौददात्वीशः पतिर्वाम
 पि नोहर्षिः सोऽव्याहो नः शिवं वोनो दद्यात्सेव्योऽत्रयः सनः २ पदात्परयोः किम् वाक्यादोमा
 भूत् त्वापातुमापातु अणदादोकिम् वेदैरशौभैः संवेद्योऽस्मान्कर्मः सर्वदावतु स्थग्रहरणा
 च्छूयभाराविभक्तिकयोरेव नेह इति युष्मत्सुत्रो ब्रवीति इति अस्मत्सुत्रो ब्रवीति समानवाक्ये निवा
 तयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः एकतिङ्वाक्यम् तेनेह न ओदनं पचतश्च भविष्यति इहतु स्यादेव
 प्राणीनां ते ओदनं दास्यामीति एतेवान्वावादय आदेशा अनन्वादेशो वावक्तव्याः अन्यादेशो तु
 नित्यं स्युः धातातेतकोस्ति धातातवभक्तोस्तीति वा तस्मै तेन भद्रमेव न च बाह्यैव युक्ते
 चादिपंचकपोजेनेते आदेशाः स्युः हरिस्तंभं चरन्तु कथं तंभं वा न रत्ने दित्यादि पुक्तग्र
 हणात्साक्षाद्योगेऽप्यनिषेधः परंपरासंबंधेतु आदेशाः स्यादेव हरो हरिश्च मे स्यामी पश्य
 र्थश्चाना नोचने अचाक्षुषतो नाप्यर्थानुभिर्यो जेनेते आदेशाः स्युः चेतसा त्वांसमी

अत्यावयवम् इति तत्त्वसोः अतिपुवत् अत्यावत् ओति अतिपुवयोः अत्यावयोः २ अतिपुवाकम्
 अत्यावाकम् अतिपुवपि अत्यावपि अतिपुवासु अत्यावासु पुष्पान्तात् अतिकान्तइति
 विग्रहे सुजस्र इत्युपप्राग्वत् ओत्रम् ओदसु अतिपुष्पाम् अत्यस्माम् अतिपुष्पान् अत्य
 स्मान् अतिपुष्पया अत्यस्मया अतिपुष्पाभ्याम् अत्यस्माभ्याम् अतिपुष्पाभिः अत्य
 स्माभिः भसि अतिपुष्पभ्यम् अत्यस्मभ्यम् इति तत्त्वसोः अतिपुवत् अत्यस्वत् ओति अ
 तियुष्मयोः अत्यस्मयोः २ अतिपुष्पाकम् अत्यस्माकम् अतिपुष्पपि अत्यस्मपि अतिपुष्पा
 सु अत्यस्मासु पदस्य पदात् अनुदातं सर्वमपादादवित्यधिकृत्य पुष्पादस्य दोः षष्ठीचतुर्थी
 द्वितीयास्य दोर्वा न्नावी पदान्तरपोरपादादोस्थितयोरनयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वा न्नावित्या
 देशोस्तत्तोचानुदातो बहुवचनस्य वत्सो एतेविधयोरनयोः षष्ठादिवहुवचनान्तयो
 स्ते एतेस्तः तामो द्वितीयायाः द्वितीयैकवचनान्तमोत्वाभा एतोस्तः श्रीशक्तवाचनमापोह
 वत्सोस्तः वाग्वोरोपवादः तमयावेकवचनस्य एतेविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्यैकवचना
 न्तयो

म्यामित्यादि अग्निमंथतीति अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः अग्निमभ्यामित्यादि अतिगादि
 नासूत्रेणाञ्चैः सुप्पुपपदेकिन् अनिदितां हल उपधायाऽङिति हलन्तानामनिदितामङ्नामुपधाया न
 स्यलोपः स्यात् कितिङिति उगिदचामितिनुम् संयोगान्तस्यलोपः नुमोनकारस्य किन्प्रत्ययस्येति कुत्वेन
 ङकारः प्राङ् अनुस्वारपरसवसौ प्राञ्चौ प्राञ्चः अचः पुनकारस्याञ्चनेर्भस्याकारस्यलोपः स्यात्
 चो छुप्राकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् प्राचः प्राचा प्राग्भ्यामित्यादि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ
 प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ अचइतिलोपस्यविषये अन्तरंगोपियरा नप्रवर्तते अकृतव्यूरपरि
 भाषया प्रतीचः प्रतीचेत्यादि अमुमञ्चतीतिविग्रहे अदस् अञ्चइतिस्थिते विषयेचवोस्त्वटे
 रङ् अञ्चतावप्रत्यये अनयोः सर्वनाम्न स्वरदेशादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे अददि अच
 इतिस्थितेपरा अदसोसर्वादिदोमः अदसोसान्तस्यरात्परस्य उदतौ सौदस्यमश्च उदतिहस्यदी
 र्वयोः समाहारद्वन्द्वः आन्तरतम्पाङ्गस्वव्यञ्जनयोर्हस्योदीर्घस्यदीर्घः अमुमुपङ् अमुमुपञ्चौ अ
 मुमुपञ्चः अमुमुपञ्चम् अमुमुपञ्चौ अमुमुङ्चः अमुमुङ्चा अमुमुपङ्भ्यामित्यादि मुत्वस्या

तिङ्तिङः अतिङन्तात्परंतिङन्तं निहन्यते आमन्त्रितस्य पदात्परस्यापदादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वनिर्वातः स्यात्

ज्ञाने परंपरासंबन्धेऽप्यसंनिषेधः भक्तस्तत्र रूपं ध्यायति आलोचने तु भक्तत्वापपन्नतिवञ्चुषा सपूर्वा
याः प्रथमाया विभाषा विद्यमानपूर्वाप्रथमान्तात्पर्योरन्वादेशोऽप्योद्देशावाप्त्युः भक्तत्वमप्यहंतेन
हरिस्त्वां ज्ञायते समाम् त्वामि ति वा सामन्त्रितम् संवोधनेऽप्यप्रथमादन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् स्थलम् अग्नेतव देवास्मान्याहि अग्नेनय अग्न इन्द्र वजुरा
इह पुष्करस्मदोरादे प्राप्तिङन्तनिर्वात आमन्त्रितनिर्वातश्चन सर्वदारक्षदेवनः इत्यत्र तु देवेत्य
स्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रत्नेत्येतदाश्रित्यादेशः एवं इमं मे गंगेयमुन इति मंत्रे यमुन
द्वत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिता विद्यमानवद्भावेऽपि मे शब्द मेवाश्रित्य सर्वेषां निर्वातः नामन्त्रिते
समानाधिकरसो सामान्यवचनम् विशेष्यं समानाधिकरसो विशेष्यरो आमन्त्रितेऽपरे ना
विद्यमानवत् हरेदपालो नः पाहि अग्नेतेजस्विन् सुपात् सुपाद् सुपादो सुपादः सुपादम्
सुपादौ पादः पत् पाद्वदन्तं यदंभं तदवयवस्य पाद्वदस्य पदादेशः स्यात् सुपदः सुपदा सुपा
विभाषितं विशेषवचने अत्र भाष्यं बहुवचनमिति वक्ष्यामीति बहुवचनात् विशेष्यं समानाधिकरसो विशेष्यरो
आमन्त्रितेऽपरे विद्यमानवद्भावात् पुष्पं पुष्पं देवाः शरणा युष्माकं देवाः शरणा वो भजे इहान्वादेशोऽपि
वैकल्पिकादेशः

नये मा
पो य

۱۱۳۱۱

चते उपधाया न स्य लोपो न स्यात् अलुप्तनकारत्वान्ननुम् प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः नलोपाभावादकार
स्य लोपो न प्राञ्चः प्राञ्चा प्राङ्भ्यामित्यादि प्राङ्कु प्राङ्ख्वु प्राङ्षु एवं पूजार्थे प्रत्यङ्गदयः कु
ञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः अप्संमलिगादिनाक्विन् नलोपाभावो निपात्यते कुङ् कुञ्चौ कुञ्चः
कुङ्भ्यामित्यादि चोः कुः पयोमुक् पयोमुग् पयोमुचौ पयोमुच इत्यादि वस्वेति यत्वं स्कोरि
तिसलोपः जश्त्वचत्वे सुवद् सुवड् सुवश्चौ सुवश्चिः सुवदसु सुवदत्सु महपूजायाम्
वर्तमानेष्वन्मह हजगच्छत्तच्च एते निपात्यने शतैर्बां कार्यं स्यात् उगित्वा न्तुम् सा
न्महत इति दीर्घः मघते पूज्यते इति महान् महान्तौ महान्तः हेमहन महतः महता महभ्या
मित्यादि अत्यन्तस्य चाधानोः अत्यन्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कृतमिन्ना सन्तस्य चासंबुद्धौ
सोपरे परं नित्यंच नुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् धीमान् धीमन्तौ धीम
न्तः हे धीमान् ग्रामादौ महदन् धातोरप्यन्तस्य दीर्घः गोमन्त निच्छतीति गोमानि वाचरति
वा भ्यजेन्नादाचारकिवनादाकर्तरिक्रिय् उगिद्यामिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥५२॥

सिद्धत्वात्नपरा अन्यवाधे अन्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुख्यं वदतां मते अ
 दमुपङ् अः सेः सकारस्य स्याने यस्य सोऽसिरिति व्याख्यानात्पदाद्यत्वविषय एव मुख्यं ना
 न्यत्रेति पक्षे अदघ्नङ् उक्तं च अदसोऽदेः पथगमुखं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् केचिदेत्यत्रा
 देशस्यनेत्येकेऽसोर्हृदप्रपते विष्वादेवयोः किम् अश्वाची अच्वेतौ किम् विष्वग्युक् अप्र
 त्यये किम् विठ्वागच्वनम् अप्रत्ययग्रहणं तापयति अन्यत्र धातुग्रहणं तदादिविधिरि
 तितेनाप्रस्कारः उदङ् उदचो उदच्वेः उदङ् उदच्वेः उदङ् उदच्वेः उदङ् उदच्वेः उदङ् उदच्वेः उदङ् उदच्वेः
 कारस्य ईत्स्यात् उदीचः उदीचा उदग्भ्यामित्यादि समः समिः वप्रत्ययान्तोऽच्वेतौ परे
 सम्पङ् सम्पचो सम्पच्वः समीचः समीचा सहस्यसङ् सङ्घ्यङ् तिरसत्तिर्ष्यो
 पे अलुप्ताकारेऽच्वेतौ वप्रत्ययान्तोऽच्वेतौ तिरसत्तिर्ष्यदेशः स्मात् तिर्ष्यङ् तिर्ष्यचो तिर्ष्यच्वः
 तिर्ष्यच्वम् तिर्ष्यचो तिरश्चः तिरश्चा तिर्ष्यग्न्यामित्यादि नान्वेः पूजाम् पूजार्थस्या

सिद्धमिति वा बोध्यम् ब्रश्चेति षत्वम् जप्रत्यचर्त्तं विटविट् विशो विशः नशोर्क नशोः कवर्गोऽन्तादे
 शो वा स्यात्पदान्ते नक् नग् नद् नद् नशौ नशः नग्भ्योभित्यादि स्पृशोऽनुदके किन् अनुदके सुप्यु
 पपदे स्पृशो किन्स्यात् वृत्तस्पृक् वृत्तस्पृग् वृत्तस्पृशो वृत्तस्पृशः किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्या
 श्रयणात्किप्यपि स्पृक् स्पृग् षड्गकाः प्राग्वत् त्रिधया प्रागल्भ्ये अस्माद्विगादिना किन्
 द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते कुत्वात्पूर्वं जप्रत्येनेङ्गः कः छसोतीति दधक् दधग् दधक् द
 धक् दधग् दधग्भ्यामित्यादि रन्नानिमुस्मातीति रन्नुद् रन्नुद् रन्नुद् रन्नुद् रन्नुद् रन्नुद् रन्नुद् रन्नुद्
 त्वादिरुक् षट् षष्ठिः षट्चतुर्भ्यश्चेति नुद् अनामिति पर्युदासा ननु त्वनिषेधः परेण
 नासिक इति विकल्पे बाधित्वा प्रत्ययनित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः यस्मात् षट्सु षट्सु
 तदन्तविधिः परमषट् परमषट्साम् गोदात्वे तु प्रियषषः प्रियषषाम् सप्तजुषोरिति नुत्वम्
 वन्नुपधायादीर्घद्वयः रेफवान्तस्य धातोः उपधायादौ दीर्घः स्यात्पदान्ते पिपठीः पिपठिषो विप
 ठिषः पिपठीभ्यामित्यादि वाशरीति वा विसर्जनीयः नुम्विसर्जनीयश्च वायेषि हतैः

सन्नेऽजगत्तरांनियमार्थम् धातोः श्वेडुगितकार्प्यतर्ह्यचतरेवेतितेन सत् धत् इत्यादौ न अधातो इति
 तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् गोमान् शोभन्तौ गोमन्तो इत्यादि भातेऽन्तुः भवान् भवन्तौ भवन्तः
 हे भवन् शत्रन्तस्य ल्यन्तेत्वाभावात् न दीर्घः भवतीति भवन् भवन्तौ भवन्तः एते अन्यत्वात् वा षड्दि
 त्वप्रकरणोपेक्षे विहिते एते समुदिते अभ्यस्तसंज्ञितः नाभ्यस्ताः कर्तुः अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम्नस्यात्
 ददत् ददत् ददतौ ददतः जज्ञित्यादयः षट् षड्धातवोऽन्ये जज्ञितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः
 जज्ञत् जज्ञन्तौ जज्ञतः एवं जाग्रत् दारिद्रत् शासन् चक्राशन् दीधीवेव्योर्दित्वेपि ह्यन्तसत्वा
 द्वात्पपेन परस्मैपदम् दीध्यत् वेव्यत् गुप् गुप् गुपो गुपः गुभ्यामित्यादि त्वादियुद्देशोऽना
 लोचने कञ् त्वादियुपपदेषु अत्तानां योर्दृष्टोर्धातोः कञ्स्याच्चात्किन् आसर्वनाम्नः सर्वना
 म्नाकारोन्तादेशः स्याद् दृष्ट्वावतुषु कुत्वस्यासिद्धत्वाद् दृष्ट्वेति षः तस्य जश्त्वेन डः तस्य कुत्वेन गः
 तस्य चत्वेन पक्षकः तादृक् तादृग् तादृशो तादृशः धत्वापवादत्वात् कुत्वेन खकार इति केषां ह्रस्वता
 दिभ्यस्तेषु चर्त्वाभावपक्षे खश्चूपेत ननु गः जश्त्वं प्रणि कुत्वस्यासिद्धत्वात् दिगादिभ्यो यदिति निर्देशात् ना

44

॥४४॥

पिता सुपीर्णम् सुपीषु सुपीःषु एवंसुतः तुस्वरवशने विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः हविद्वन् विद्वा
सम् विद्वांसौ वसोःसंप्रसारणम् वस्वन्तस्सम्भस्संप्रसारणंस्यात् पूर्वन्पत्वम् षत्वम् विदुषः
विदुषा विदुभ्यामित्यादि सेदिवांन् सेदिवांसौ सेदिवांसः सेदिवांसम् सेदिवांसौ अन्तरंगोपीडागमः
संप्रसारणविषयेनप्रवर्तते अकृतव्यूहादतिपरिभाषया सेदुषः सेदुषा सेदिबभ्यामित्यादि सान्तम्
हतद्रुत्यत्रसान्तसंयोगोपिप्रातिपदिकस्येवगण्यतेननुधातोः महच्यवसाहचर्यात् सुसुहिनस्तीति
सुहिन सुहिंसौ सुहिंसः सुहिन्याम् सुहिन्सु धातु धत्तौ धभ्याम् एवंसत पुंसोःसुडः सर्वनाम
स्यानेविवक्षितेपुंसोःसुडः स्यात् एकार एच्चाशार्थः बहुपुंसीत्यत्र उगितश्चेतिङीवर्थे कृतेनपूनी
डुम्सुन्नितिप्रत्यय स्योमित्वेनैवनुमसिडेः पुमान् पुमांसौ पुमांसः हेपुमन् पुंसःपुंसा पुंभ्या
म् पुंषु ऋदुशानेत्यनङ् उशाना उशानसौ उशानसः अप्ससंबुद्धौवा अनङ् नलोपश्चवावाच्यः
हेउशानन् हे उशान हैउशानः उशानसा उशानोभ्यामित्यादि अनेहाः अनेहसौ अनेहसः हेअ

॥४४॥

प्रत्येकं व्यवधानेपीराकुभ्यां परस्परस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात् सुत्वेन पूर्वस्य बलम् पिपरीषु पिपरीःषु प्रत्ये
 कमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने बलत्वेन निस्स्व निस्से नुम् ग्रहणं नुम् स्थानिकानुस्वारोपलक्षणा
 र्थमिति व्याख्यानात् तेनेह न सुहिन्सु पुंसु अतएव न प्रारम्भे शो गता र्थता रात्समेतिलोपे विसर्गः
 चिकीः चिकीर्षो चिकीर्षः रोः सुपिति नियमान्न विसर्गः चिकीर्षु ~~दमेर्दस~~ दित्वसामर्थ्यादभ
 स्यापि टिलोपः नुत्वविसर्गो दोः दोषो दोषः पदन्नइति दोषन् दोष दोस्मः दोषादोस्मा विश्र
 प्रवेप्रान्ते सन्नन्तात्किंप्रसक्तस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः ब्रूवेतिषः जप्रत्यचत्वे विविट् वि
 विट् विवक्तो विवक्तः स्फोरितिकलोपः तद् तद् तदौ तदौ गोरद् गोरद् गोरदौ गोरदौ
 तज्जिरज्जिभ्यां रापन्ताभ्यां किंपितु स्फोरिति न प्रवर्जते शिन्लोपस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वत्रासि
 द्वीयेन स्थानिवदिति नुतस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणात्वे ध्विति निबिद्धम् तस्मात्संयोगान्त
 लोपस्यैव तदुत्तरं गोरकं गोरग् कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः पिपकपिपग् पिपदौ पिपदौ
 एवं विवक् विवग् विवक्तो विवक्तः दिधक् विसर्गतो सुपुपेसतीति सुपीः सुपितो सुपितः सु

तस्माद्विगादिना किन् निपातिना इदलोपयत्वे किन् नन्तत्वात्कुत्वेन हस्यः जश्च वर्त्तते उस्मिक् उस्मि
 र् उस्मिहो उस्मिहः उस्मिग्भ्याम् उस्मितु । द्यौः दिवौ दिवः पुभ्याम् पुबु जीः गिरौ गिरः एवंपूः च
 तुरे श्वते सारदेशः चतस्रः २ चतस्र्याम् किम् कादेशे गप् का के काः सर्ववत् यः सौ इदमोदस्ययः
 स्यात्सौ परे इदमोमः इयम् तदाद्यत्वाद्गप् दश्चेतिमः इमे इमाः अनया हलिलोपः आभ्याम् आ
 मिः अस्यै अस्याः २ अनयोः आसाम् अस्याम् अनयोः आसु अन्वादेशे तु एनाम् एने एनाः
 एनया एनयोः २ अविगादिना सजेः किन् अभागमश्च निपातितः सक् सग् सजौ सजः सजा
 सग्भ्याम् ३ लुत्तु तदाद्यत्वाद्गप् स्यात्वे त्याः एवंतद् यद् एतद् वाक् वाग् वाचौ वाचः वाग्भ्याम्
 वाचु अप्रशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः अप्रलितिदीर्घः आपः अपः अपाभि अपस्तकारः स्याद्भादौ
 प्रत्यये परे अभिः अभ्यः २ अपाम् अप्सु दिक् दिग् दिशौ दिशः दिग्भ्याम् दिक्षु तदादिषु
 दशोः किन् विधानादन्यत्रापि कुत्वम् इक् इग् इप्रौ इप्रः लिट् लिट् लिषौ लिषः लिट्भ्याम्

नेहः वेधाः वेधसो वेधसः हेवेधः वेधोभ्यामित्यादि अधातोरित्युक्तेर्नदीर्घः सुष्ठुयत्ते सुवः सुवसौ
 सुवसः पिराङ्गत्ते पिराङ्गः असुग्लसु अदने **अदस ओमुलोपश्च** अदस ओकारोन्तादेशः स्यात्सौ
 पर सुलोपश्च तदोसाविति दस्पसः असौ ओन्वप्रतिषेधः **साकचकस्पवावक्तव्यः साउलं च** प्रतिषे
 धसन्निमोगशिष्टमुत्तदभावेन प्रवर्तते असक्तो असुक्तेः तदापत्यं परापत्यं च द्विः अदसोत्तेरिति
 मत्वोत्ते अमू जशः प्री आमुगाः एतद्द्वहुवचने अदसोदात्तरस्येतद्द्वत्स्यादस्पचमोवुक्त्थोक्तौ
 अमी पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिः कार्यप्राक् पश्चादुत्तमत्वे अमुम् अम् अमून् मुत्तेकृतेचिन्त
 तोपां नाभावः नमुने नाभावे कर्तव्येकृतेचमुभावो नासिद्धः स्यात् अमुना अमूभ्याम् अमी
 मिः अमुष्मे अमूभ्याम् अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः अमुष्म अमुपोः अमीषा
 मू अमुष्मिन् अमुपोः अमीषु ः इति हलन्ताऽपुं स्त्रिङ्गाः नहोयः नहोहकारस्य धः स्याज्
 लिषदान्तेच उपानत् उपानद् उपानहो उपानहः उपानभ्याम् उपानत् उत्पान् स्निहप्रीतावि

२५ ॥ २५ ॥

अहर्मात्रि विभाषादिप्रपोः अहो अहनी अहानि अहन अहानित्यस्यनुः स्यात्पदान्ते अहोभ्याम् अ
 होमिः इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वनुत्वयोरसिद्धत्वा न्नलोपे प्राप्ते अहानित्यावर्त्य नलोपाभावं निपात्य
 द्वितीयेन उर्विवेपः तदन्तस्यापि नुत्वरत्वे दीर्घास्यपहानियस्मिन्सदीर्घाहः निदाघः इहह्वस्यादिप्र
 त्ययलक्षणो नासुपीति निषेधाद्रत्वाभावेनः तस्यासिद्धत्वा न्नान्तलक्षणा उपधादौर्बः संवृद्धौ तु हे
 दीर्घाहो निदाघ दीर्घाहनः दसिः दसिनी दसिनि सवि सविशी सवीशी वाग्मि वाग्मि
 नी वाग्मीनि बहुवचसा शि बहुपूषाशि वरुण्यमाशि असजः पदान्ते कुत्वं सजः किनो
 विधानात् विश्वसडादौ नसजिदशोरिति सूत्रे रज्जु सद्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् यद्वा
 ब्रह्मादिसूत्रे सजि यज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः स्यात्किं कुत्वाद्योस्तु निपातनादेव कुत्वम् असक
 शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके असजप्रत्यये बोध्यः असक असग् असजी असजि पदान्ते इति वा असन्
 असानि (अहो अहना असजा असग्भ्याम् असभ्याम् इत्यादि ङर्क ङर्ग ङजी ङर्जि नरजानां

46

॥ ४६ ॥

॥ ४६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Sanskrit University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

47

॥४७॥

माघिकं शंखपत्रं च त्वस्यासिद्धत्वात् कुरुपक्षे तु तस्यासिद्धत्वात् जेष्ट्याभावे पक्षे द्वितीयादेशात् त्रीणि नृपाणि
 वर्द्धन्ते इव ऽऽद्यमेष्ट्यां द्विर्वचनात् नानाधिकविकल्पनात् नृपाण्य श्वोऽसिभूतानि ५२० भवन्तीति मनीषिभिः
 निर्व्वक्तुं निरर्थ्वो निर्व्वन्वि पूजायां तु निर्व्व्यङ् निर्व्व्यञ्चो निर्व्व्यञ्चि यकृत् यकृती यकृन्ति पदन्ति इति
 वायकन् यकानि यक्ता यकृता शकृन् शकृती शकृन्ति शकानि शक्ता शकृती ददन् ददती वा
 नृपसकस अभ्यस्तात्परोपः शतानदन्तस्य क्रीवस्य नुम्यास्या सर्वनामस्य ने ददन्ति ददति नुदन् वा
 चीनचो नुम् अवस्तीदंगात्परोपः शतुरवयवस्तदन्तस्यागस्य नुम्यास्या चीनचोः परतः नुदन्ती
 नुदती नुदन्ति भात भाती भान्ती भान्ति पचत् प्रापश्यनोर्नित्यम् प्रपश्यन्तोरात्परोपः शतुरवयव
 वस्तदन्तस्य नित्यं नुम्या च्चीनचोः परतः पचन्ती पचन्ति दीयत् दीयन्ती दीयन्ति स्वप् स्वपी
 नित्यात्परादपि नुमः प्रागपुनिति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् स्वापि निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति
 पक्षे तु प्रकृतेन द्विरहानुमेव स्वपि स्वपा अपाणि स्वभ्याम् स्वभिः अर्निधनेत्यादिना धने नुम्
 उत्पम् धनुः धनुषी सान्तेति दीर्घः नुम्विसर्जनीयेति षत्वम् धनूषि धनुषा धनुभ्याम्

॥४७॥

[illegible]

मिथो मिथस् प्रापस् मुहुस् प्रवाहुकस् प्रवाहिका आर्षहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्द्धम् नम
 स् हिस्क् थिक् अथ अम् आम् प्रताम् प्रशान्त् प्रतान्त् मा माइ आकृतिगणोऽपम् च
 वा० ह० अह० एव० एवम् नूनम् शश्वत् पुणपत् भूयस् कूपत् सप्तत् कुचित् नेत० चेत् च
 शा० कश्चित् यत्र तत्र नहहन्तो० माकि० माकीम् नाकि० आकिम् माइ० नन्त् पावत् तावत् ते
 द्वे न्वे० रे० श्रोमद् वौषद् स्वाह० स्वधा० वषद् तुम् तथाहि० खले० किल० अथ० सुष्ठु० अस्म० आ
 दिह० **उपसर्गस्वरविभक्तिः** प्रतिरूपकाश्च अवस्तम् अहंयुः अस्ति० जीरा० अ० आ० इ० ई० उ० ऊ०
 ए० ऐ० ओ० औ० पशु० शुकम्० पथा० कथा० च पादप्याद् अंग० हे० हे० भोः० अये० ध० विषु० एक
 पदे० युते० आत० चादिरप्याकृतिगणाः तद्धितश्चासर्वविभक्तिः यस्मात्सर्वविभक्तिर्नोपप
 द्यते सति द्वितान्तोऽव्ययं स्यात् परिगणानंकर्तव्यम् तस्मिन्नादयः प्राक्पाशयः शसप्रभृतयः
 सर्वेति वचनत्रयात्मके लयेः नात द्वितैरवचनमेवाप्यतश्चेति भावः तद्धित एक दो वस्तु त्रयः सर्वेत्यादिविभक्तिः औपम्यः

एतच्चतुर्विंशत्यः पिपठिषतेः क्विप् वीरिति दीर्घः पिपटीः पिपठिषी अक्षोपस्य स्यानिवत्वाञ्छेन
 नाल्लोको नुम्न स्वविधौ स्यानिवत्वाभावादने नाल्लोकोपिन पिपठिषि पिपटीर्भाषित्यादि
 पपः पपसी पपंति पपसा पयोभ्यामित्यादि सुप्रम् सुपंसी सुप्रमांति अदः विभक्तिकार्ष्येऽत्यम
 ले अमू अमूनि शेषपुंवर ॐ इति हलन्तानि पुंसकलिङ्गाः ॐ स्वरादिनिपातमव्ययम्
 स्वरादयो निपाताश्च अव्ययसंज्ञाः सुः स्वर अन्तर प्रातर पुनर सनुतर उच्चैस् नीचैस्
 सनेस् नीधक् नीते युगपत् आरात् पप्यक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् विरम्
 मन्नाक् ईषत् जोषम् तूष्णीम् वहिस् अवस् समपानिकषा त्यम् वष् नक्तम् न
 र हेतो द्रक्षा अक्षा सामिवत् ब्राह्मरावत् क्षत्रिप्रवत् सना मनत् सनात् उपधा
 निरस् अन्तरा अन्तरेणा ज्योक् कं सं सहसा विना ज्ञाना स्यति व्यधा अलम् वषट्
 वौषट् शौषट् अन्यत् अस्ति उपांशु जमा विहायसा दोषा मया मिथ्या प्रधा पुरा

49

॥४८॥

स्त्रीत्वस्य विशेषणान्तेह पंचाजी अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् अजायडका अशवा चटका म
 षिका एषु जातिलससो दीष्वाप्तः वालो वत्ता होडा मन्दा विलाता एषु वयसि प्रथममतिप्राप्तः संम
 स्वाजिनसनपितेभ्यः फलान्तरं संप्रप्ता भस्त्रफला द्वापेरिति ह्रस्वः सरच्काराः प्राप्ता सतेकेभ्यः पु
 ष्यात् सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा शूद्राचामहत्पूर्वाजातिः शूद्रा पुंयोगे तु शूद्रा अमहत्पूर्वा
 किम् महाशूद्रा कुंचा उल्लिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेपि कोकिला जाताव
 पि मूलान्नजः अमूला अन्नैर्भोजीषु कर्त्री दक्षिणी उगितश्च उगिदन्ता प्रातिपदिकात् लि
 पाङ्गीयस्यात् पचन्ती भवन्ती दीव्यन्ती प्राप्श्यन्ती रिति नुम् उगिद्वामिति सूत्रे अग्रहसौ न
 धातोश्चेदुगित्कार्यतर्ह्यचनेरेवेति नियम्यते तेनेहन उखास्त्रत् किप् अनिदितामिति नलो
 पः परस्मैधत् अचनेत्तु स्यादेव प्राची प्रतीची वनोरच वन्नन्तात्तेदन्ताच्च प्रातिपदिकात्

डी२

॥४८॥

प्राक्समासान्तेभ्यः अम् आमृ कृत्वोर्षाः तस्यिवती नानाविति तेनेहन पचतिकृत्यम् पचतिनू
 पम् **कृत्वोर्षाः** कृद्योमान्तएजन्तश्चतदन्तमव्ययं स्यात् स्मारम् स्मारम् जीवते पिवध्वे **का**
 तोमुनकमुनः सतदन्तमव्ययं स्यात् कृत्वा ऽदेतोः विसृपः **अव्ययिभावश्च** अधिहरि अ
 व्ययादासुपः अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् तत्र शाखायाम् अथविहितविशेष
 रान्नेह अत्पुञ्चैलो अव्ययसंज्ञायामप्यपितदन्तविधिरस्ति तथापिगौरौ न आवग्यहसं
 व्यर्थमलिंगत्वात् सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वेषु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्त्येति तदव्ययमि
 ति श्रुतिर्लिंगकारकसंख्याभावपरा वद्धिभागुरिध्वोपमवाप्योनुपसर्गयोः आपंचैव हलन्तानां
 यथावाचानि प्रादिशा २ अवगाहः वगाहः अपिधानम् पिधानम् **इत्यव्ययानि त्रिषाम्**
 अधिकारोऽयम् समर्थानामिति यावत् **अजायत** अपि अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्
 स्त्रीत्वं तत्र चोत्प्रेषणं स्यात् अजापुक्तिर्लिंगोऽपि पश्च वाधनाय अजा अतः खद्वा अजादिभिः

सि० दामेत्यमरः बहुपञ्चा बहुपञ्चे अनउपचलोपिनोऽन्यतरस्याम् अन्नन्ता बहुधीहेतुपथात्लोपिनो वाङी
 पस्यात् पत्तेडाङीम्निषेधो बहुरासी बहुराश्यौ बहुराजा बहुराजानौ बहुराजौ बहुराजे प्रत्ययस्यात्का
 पूर्वस्यात् इदाप्पुपः प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्यात्कारस्येकारात्पादापिपरे सआप्पुपः परोनचेत् सर्विका
 कारिका अतः किम् नोका प्रत्ययस्यात्किम् शक्नोतीति प्राका अधुपः किम् बहुपरिभ्राजकानगरी
 कात्किम् नन्दना पूर्वस्य किम् परस्माभूत् कटुका तपरः किम् राका आपिकिम् कारकः प्राप्तिरुपसंख्यानम्
 रकयोऽपसंख्यानम् प्राप्तिरुपसंख्यानम् नरात्काप्तीति नरिका त्यक्त्यपोश्च दान्तिशा तिका इहत्पिका
 नयासकीः पत्तदोरस्येन्नस्यात् यका सका यकामृतकाम् त्यक्त्यपोश्च निषेधः उपत्यका अधित्य
 का आशिषिबुनश्चन जीवका भवका उत्तरपदलोपेन देवदतिका देवका क्षिपकादीनां च
 क्षिपका ध्रुवका कन्यका चटका तारकाज्योतिषि अन्यत्र तारिका वर्त्मकातान्ते अन्यत्र वर्त्म
 का वर्त्मकाशकुनौ प्राचाम् उदीचांतुवर्त्तिका अम्बकापितृदेवत्वे अम्बिकान्ता सत्तकापुत्रिका

पदि

सुतरी वीवरी २

स्त्रियां ङीप् स्यात् २ श्चान्तादेशः वन्निति हुनिप् हुनिप् वनिपां सामान्यग्रहणम् प्रत्ययग्रहणोपस्मान्
सविहितस्तदोदत्तदन्तस्य ग्रहणम् तेन प्रतिक् विशेषणान्तदन्तान्तमपिलभ्यते सुत्वानमतिक्रान्तो
निसुत्वरी अतिधीवरी शर्वरी वनोनहश इति वक्तव्यम् ह्रस्वान्ताङ्गान्तो विहितो यो वन्तदन्तान्त
च प्रातिपदिकात् ङीप् रस्वनेत्यर्थः ओरा अपनयने वनिप् विङ्गो रित्यात्वम् अवावा ब्राह्मणी
राजपुधा बहुवीहो बहुधीवरी बहुधीवा पक्षेऽध्वर्युते पादोऽन्यतरस्याम् पाच्छब्दः कृतस
मासान्तस्तदन्तात् प्रातिपदिका ङीवा स्यात् द्विपदी द्विपात् ङवचि अचि वाच्यायां पादन्ताद्वा
पृथ्वात् द्विपदा ऋक् एकपदा नयदस्यत्वादिभ्यः पञ्चचतस्रः पञ्चेत्यत्र नलोपे कृते पिष्मान्ता
षडिति षट्संज्ञां प्रतिनलोपः सुप्स्वरिति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्यत्वादि भट्टितेन षट् भनः
भनन्तो न्ङीप् सीमा सीमानो अनन्ताद्बहुवीहेर्नङीप् बहुपञ्चा बहुपञ्चानो ङव
भाभ्यामन्यतरस्याम् सत्रद्वयोपात्ताभ्यां ङावो स्यात् सीमा सीमे दामा दामानौ दामा दामे नपुं

गात् नाप्यन्येषामव्यभिचारात् स्वशब्दस्यनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः अर्थान्तरेतुनस्त्री संज्ञोप
सर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाभ्यवत्पुदाहरणम् एवंचात्मीयायां त्विका परमस्त्विकेति नित्यमेवे
त्यम् निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका एषका एषिका कतृषत्वनिर्देशान्नेहविकल्पः एतिके एतिकाः
अजका । अजिका रिका रिका इके द्विके निःस्त्रका । निःस्त्रिका अभाषितपुंस्काच्च एतस्मा
द्विहितस्यातः स्थानेऽतद्वास्यात् गङ्गाका गङ्गिका बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततोविहितस्यनि
। त्यम् अन्ताना अन्तवद्वा अन्तवद्विका शौषिकेकपितुविकल्पश्च आद्यावाप्यारण्यम् पूर्वसूत्रवि
षये आद्यास्यात् गङ्गाका उत्तपुंस्कात् शुभ्रिका अनुपसर्जनात् अधिकारोऽयम् यूनस्तिरि
त्यभिव्याप्य अयमेवस्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं स्थापयति टिङ्गुणा अन्तसर्जद्वन्मात्रवृत्तस्य
वृत्तकन्तकल्पः अनुपसर्जनं यदिददितदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकंततः स्त्रियां लीपू
स्यात् कुरुचरी उपसर्जनत्वात्नेह बहुकुरुचरा नदन् नदी देवद देवी वक्ष्यमाणोत्पत्तिरिति

चन्द्रारकाणां नेति वक्तव्यम् इह वा अ इति द्वेदः कान्तपूर्वस्य अकारादेशो वेत्यर्थः तेन पुत्रिका प्रादेही न इवरा
 स्पपत्ते प्रकारः अन्यत्रेतत्वाधनार्थमकारस्यैव पत्तेऽकारः सूतका सूतिका इत्यादि **उदात्तामात्रे** स्थाने प
 कपूर्वायाः परपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्ये दास्यादपि पोर केरा इति ह्रस्वः आ
 र्थका आर्थिका चट्टका चरुका आतःकिम् सांकाश्ये भवा सांकाश्रिपका यजेति किम् अश्विका
 स्त्रीप्रत्ययः किम् शुभं यातीति शुभं या अज्ञातो शुभं याः शुभं यिका धातुप्रत्ययः सुनित्यम्
 सुनयिका सुपायिका भस्त्रेणाजाता दात्वा नञपूर्वाणां मापि स्वत्यन्तं लुप्तपठ्ठीकं पदम् एषा
 मत इद्दा स्यात् तदन्तविधिर्नैव सिद्धे नञपूर्वाणां भपीति स्पष्टार्थम् भस्त्राग्रहरा मुपसर्ज
 नार्थम् अन्यस्य तन्तरसूत्रेण सिद्धम् एषा दा एतयोस्तु सपूर्वघोर्नेत्वम् अन्तर्वर्तिनीं विभ
 क्तिमाश्रित्यामु प इति प्रतिषेधात् अनेषका परमेषका अद्वके परमद्वके स्वप्रादग्रहरा
 संज्ञोपसर्जनार्थम् इह हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तं स्वप्रादस्यातो विशेषणं ननु दैधयो रसंभ

प्रेरान्तेपिल्लीवे विज्ञेरादितिवक्ष्यमारोहीष गार्गीयशी सर्वत्रलोहितादिकृतन्तेभ्यः लोहितादि
भ्यः कृतशब्दान्तेभ्योपन्तेभ्यो नित्यंष्फः स्यात् लौहित्यायनी कात्मायनी कौरव्यमराडकाभ्यां च
आभ्यां षफः स्यात् क्रमेरागपदीपोरपवादः कुर्वादिभ्योरपः कौरव्यायशी ङक् मराडकोदित्य
रा मराडकायनी आसुरेनुपसंख्यानम् आसुरायशी वयसिप्रथमे प्रथमवयोयाचिनो
ऽदन्तात्स्त्रियांङीप्स्यात् कुमारी वयस्पचरमइतिवाच्यम् वधूयै चिरराटी वधूरचिरराट
शब्दोद्योवनवाचको अतः किम् प्राशुः कन्यायाः न कन्यायाः कनीनचेतिनिर्देशात्
द्विगोः अदन्तात्द्विगोःस्त्रियांङीप्स्यात् त्रिलोकी अजादिसात्त्रिफला अनीका अपरिमा
राविस्तारवितक स्वल्पेभ्योनतद्वितलुकि अपरिमाणांताद्विस्तार्यन्ताच्चद्विगोर्नङीप्स्या
त्तद्वितलुक्सति पंचभिरश्वैः कीतापंचाश्व आहपिषक अर्धर्द्धतिलुक् द्वौविस्तोपचती

दुगित्वा च णि प्राप्ताः पासु गोष्ठित्वेन लाप्रपमनुबन्धकार्येनादेशानामिति तापनान्नभवति प्रनः शान
 चः प्रित्वेन केचिदनुबन्धकार्येण न त्विधाविति निषेधस्तापनादा योपस्तेयी ऐन्दी ओत्सी उरुह
 यमी उरुह द्यूी उरुमात्री पंचतयी आत्तिकी लावशिकी पादशी दूतरी ताक्की लकेरीऽपि
 चोरी नञ्जनी ककुत्सु ताहुता ननु नानामुपसंख्यानम् त्वेरी यौस्नी शाक्तीकी आछं
 करणी त्नुरी तलुनी पञ्च यन्ता त्विपां णिपस्यात् अकारलोपे कृते हलन्तद्वित
 स्य हलउत्तरस्य तद्वितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीनिपरे गागी अनपत्ताधिकारस्या स्था ६
 न्दीपू दीपे भवा द्वेष्ठा अधिकारग्रहणान् देवस्यापत्यं देव्या देवाद्यनभाविति हि प्राग्दीव्य
 तीयो नत्वपत्ताधिकारपठितः प्राक्काष्ठद्वितः पञ्चन्तात्फोवास्या त्विपां सचतद्वितः
 वः प्रत्ययस्य प्रत्ययस्यादिः षड्त्स्यात् आयने नीनीयः फुट् खट् चो प्रत्ययादीनाम् प्रत्यया
 दिभूतानां फादीनां क्रमादन्नाद्य आदेशाः सुः तद्वितान्तेत्वात् प्रातिपदिकत्वम् वित्तामप्योत्

53

॥५३॥

कृतेनुदाभावश्चेत्यत्राग्निषेधावपि पक्षेऽस्तः द्विहायनी वाचा त्रिचतुर्भ्यां हानस्परात्वं वाच्यम् वयोवा
 चकृत्स्येव हायनस्पदी पूरात्वं चेष्यते त्रिहायरी चतुर्हायरी वपसोऽन्यत्र त्रिहायना चतुर्हायना नित्यं
 संज्ञाद्वन्द्वसोः अन्ननोद्धुव्रीहेनुपधालोपिनोऽनीपू स्यात्संज्ञाद्वन्द्वसोः सुराहीनामग्रामः अ
 न्यत्रपूर्वशा विरुप्यश्च वेदेषानमूर्द्धा केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमंगलभेष
 जाच एभ्योनवभ्योनित्यं डीपू स्यात्संज्ञाद्वन्द्वसोः अथोतद्वन्द्वकेवलीर्विशः भागधेयो पापी अपरी त
 मानी आर्यकृती सुमङ्गली भेषजी अन्यत्रकेवला इत्यादि मामकग्रहाणां नियमार्थम् अनैत
 त्वादेव सिद्धेऽन्तेन लोके असंज्ञायां मायिका अन्तर्वत्स्यतिवतानुर्क एतानुर्क स्यात् त्रिपा
 म् अन्तेति डीपू गर्भिरापां जीवभर्त्तकायां च प्रकृतिभागे निपात्येते तत्रान्तरस्त्यस्यांगर्भ
 इति विग्रहे अन्तेः शब्दस्य अधिकरणाशक्तिप्रधानतया अस्ति सामानाधिकरण्याभावादप्रा

॥५३॥

॥५॥

तिद्विदिता व्याचिता द्विकम्बल्या परिमाराणु द्याचकी तद्वितलुकि किम् समाहारेपंचाश्वी का
 राडा न्तात् क्षेत्रे क्षेत्रेयः काशदानो द्विगुस्ततो नदीपू तद्वितलुकि द्वे काशे प्रमारा मस्या द्वि काशदा
 क्षेत्रभक्तिः प्रमारोद्वयसज्जितिविहितस्य मात्रवः प्रमारो लो द्विगो र्निमित्तमिति लुक् क्षेत्रे किम्
 द्विकारि रज्जुः पुरुषात्प्रमारोऽन्यतरस्याम् प्रमारो यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगो र्नीवा स्यात्तद्वित
 लुकि द्वौ पुत्रौ प्रमारा मस्याः सा द्विपुर्लुषा द्विपुर्लुषा वापरि द्वा उधोऽनः उधो न्तस्य बहु
 व्रीहे रनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् इत्यनङि कृते डाप्नी निषेधे प्राप्ते बहुव्रीहे र्धसो दीर्घ
 उधोन्ता बहुव्रीहे र्दीर्घस्यो स्त्रियाम् ऊरादो धी स्त्रियां किम् ऊरादो धो धेनुक्रम् इहानङपि नत
 द्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानान् संख्या व्ययादेर्दीर्घः दीर्घोऽपवादः ब्रूही अत्पूर्णी बहुव्रीहे रि
 त्येव उधोऽति कान्ता अत्पूर्णाः दामरायनान्ताच्च संख्यादेर्बहुव्रीहे र्दीमन्ताच्चापनान्ताच्चे दीप्या
 त् दामन्ते डापनिषेधयोः प्राप्तायोः ह्यपनान्तोऽपि प्राप्ते वचनं द्विदाम्नी अव्ययग्रहणाननु

एषामुदात्तये आदेशः स्यान्ङीप्च वषाकपेः स्त्री वषाकपायी हरविष्मू वषाकपी इत्यमरः वषाकपायी श्री
 गोष्वादिनि अगनायी कुसितायी कुसिदशब्दो ह्रस्वमभ्योनतु दीर्घमध्यः **मनोरौवा** मनुशब्दस्योकारा
 देशः स्यादुदात्तैकारश्च वा ताभ्यामन्वियोगश्छिद्येङीप्च मतोः स्त्री मनायी मनावी मनुः **वर्षाद**
नुदात्तातोपधातो न वर्षवाची योऽनुदात्तान्ततोपधस्तदन्तादनुपसर्जना प्रतिपदिका दाङीप्
 स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च यत्ता मनी रोहिता रोहिणी **वर्षा** नांतरातिनितांताना मिति फिद्
 सूत्रेणाधुदात्तः अषा शालत्येति गृह्यम् श्रीरपेता न्यस्या इति बहुव्रीहिः अनुदात्तात्किम् स्वेता
 वतादीनां चेत्पन्तो दात्तोऽप्यम् अत इत्येव शितिः स्त्री **पिशंगादुपसंख्यानम्** पिशंगी पिशंग
 असितपक्षितमोर्न असिता पक्षिता छन्दसिकृमिभ्येके असिक्री पक्षिक्री अवदातशब्दस्तु न
 वर्षवाची किन्तु विशुद्धवाची तेनावदातेष्वेव अन्यतोऽङीष् तोपधमिन्ना इक्ष्वाची नोऽनु
 दात्तान्तोऽप्यतिपदिकान् स्त्रियां ङीष् स्यात् कल्माषी सारङ्गी लवावन्ते द्वयोश्च बहुव्रीहौ इति

प्रोमनुमिषात्पते पतिवलीत्पत्रतुवत्यंनिपात्यते अन्तर्वली पतिवली प्रत्युदाहरांतु अन्तरत्प
 स्पांशालायांघटः पतिमती पथिकी पत्युर्नोयत्तसंयोगे पतिशब्दस्यनेकारादेशः स्यात् पत्नेन संव
 खे वशिष्ठस्यपत्नीनत्कर्तृकपुत्रस्यफलभोक्त्री इत्यर्थः दंपत्योः सहाधिकारात् **विनायासपूर्व**
स्य पतिशब्दानस्यसपूर्वस्य प्रातिपदिकस्यनोवास्यात् गृहस्यपतिः गृहपतिः गृहपत्नी अनुप
 सर्जनस्येतीहोतरार्थमपिनपत्युर्निरोधरां किंतुतदन्तेस्य तेनबहुव्रीहावपि दृष्टपत्नी दृष्टपतिः
 वधवपत्नी वधवपतिः अप्यवधनस्यपत्नीति व्यक्तेकथमितिचेत् पत्नीवपत्नीत्युपचारात्
 पक्षा आचारकिंचन्नात्कर्तरिक्विप् अस्मिंश्चपते पतिप्रो पतिपद्वितीयद्विषयेविशेषः सपू
 र्वस्यकिम् गवांपतिः स्त्री **नित्यंसपत्न्यादिषु** पूर्वविकल्पापवादः समानस्यसमावोनिपात्यते
 समानःपतिर्यस्याः सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी पूतकतोरैव दूयंविस्त्री प्रयोग एवेष्यते पूतक
 तोः स्त्री पूतकतापी ययातु कतेवःपूताः पूतकतुरेवसा वषाकप्यग्निकुत्तितकुसिदानामुदातः

प्राप्नोति विषीयते न तु नियम्यते गोरी आवरणं चेत् गोरीत्या स्य ली अरु त्रिमाचेत् स्य लान्या भाजो
 आशाचेत् भाजान्या नागिस्थलाचेत् नागान्या गजवाची नागपादः स्यौ ल्यगुरायोगादन्यत्र प्र
 युक्त उदाहरणम् सप्यवाची तु देर्घगुरायोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रतुदाहरणम् कालीवर्से प्रचेत्
 कालान्या नीली अनादादनं चेत् नीलान्या नील्यारका सादीत्यर्थः नील्या अन्यत्वे यदुत्पन्न
 अनादादनेपिन सर्वत्र किं तु नीलादौषधो नीली प्राणिनिच नीलीगोः संतापांवा नीली
 नीला कुप्री अयो विकारश्चेत् कुप्राण्या कामुकी मेषुने च्छावती चेत् कामुकान्या कवरी
 केशानां सन्निवेशविशेषः कवराण्या चित्रेत्यर्थः शोराणां चाम् शोरी शोरा वातो गुरा
 वचनात् उदन्तादुरावाचिनो वादीष्यन्त मदी मरुः उत्तः किम् शुचिः गुप्तोति किम् आखुः
 खनुसंयोगोपधान् खनुः पतिन्वराकन्या पारादुः वक्रादिभ्यश्च शब्दो वादीष वकी बहु
 कृदिकारादक्तिनः रात्रिः रात्री सर्वतोऽति नर्पादित्येके शकः शकटी अतिन्नर्पा किम्

मधोदातावतो अनुदातान्तात्किम् कृष्ण कपिला विजोरादिभ्यश्च विभ्योगौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्
नर्तकी गौरी अनडूही अनडूही पिष्यत्यादयश्च आकृतिगणोऽयम् लक्ष्मिनिष्पागत्पमत्स्यानां
यउपधायाः अङ्गुस्पोपधायायस्यलोपः स्यात्सचेत्सर्पाध्वप्रवः मत्स्यस्यङ्गां सप्पागत्पयोश्चेच्च
ङ्गां च निष्पप्रप्ययोर्नन्तात्त्रारिायलोपप्रतिवाच्यम् मत्सी मातरिषिचैतिषित्वादेव सिद्धे गौ
रादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः वितां ङीष् दंष्ट्रा जानपदकुराङ्गोरात्थलभाजनाग
कलिनीलकुशकामुककवराङ्गुत्पमत्रावपनाकृत्रिमाश्चाराणां स्थौल्यचर्मानाद्यादनायो
विकारमैषुनेकाकेशवे शेषु एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कृष्ण हत्यादिष्वर्थेषु ङीष्
स्यात् जानपदी चतिश्चेत् अन्यत्रनु जानपदी उत्तादित्वादनेनत्वेन ङिङ् तिङ्निष्पापु
दान्तः कुराङ्गी अमत्रंचेत् कुराङ्गान्या कुरिङ्गो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः यस्तु अमत्रेजारजः
कुराङ्ग इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जानिलक्षराङ्गीष् भवत्येव अमत्रेहिस्त्रीविषयत्वात्
एते मतरि गोत्रका

अर्थस्तत्रिषाभ्यां वा स्वार्थे अर्प्याणी अर्प्य स्वाभिनी वेषपावेत्यर्थः तत्रियाराणी तत्रिया पंयोगे
 तु अर्प्य तत्रिषी कथं ब्रह्मराणीति ब्रह्मराभा नयति जीवपतीति कर्मरूपरा कीताकररा
 पूर्वात् कीतान्ताददन्ताकररादेः त्रियां गीष् वस्त्रकीती कविन्न धनकीता कादव्या
 रव्यायाम् कररादेः कीतान्ताददन्तात्त्रियां गीष् स्यादत्यन्तव्योत्पे अभ्रलिप्रीद्योः बहुव्रीहेश्च
 न्तोदात्तात् बहुव्रीहेत्कात्तादन्तोदात्ताददन्तात्त्रियां गीष् स्यात् जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ ५६ ॥
 तेन बहुन भुक्ता सुखादिपूर्वन्नुद्भिन्ती नेह बहुकृता जातान्ता न्न दन्तजाता पाशि
 गृहीती भार्यायाम् पाशिगृहीतान्या अस्याऽपूर्वपराद्वा पूर्वशानित्यप्राप्ते विकल्पोऽप्यम्
 सुरापीती सुरापीता अन्तोदात्तात्किम् यत्रिच्छन्ता अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः अत
 एव पूर्वशानिपिनगीष् स्वाङ्गाश्चोपसर्जनदसंयोगोपधात् असंयोगोपधमुपसर्जनं

अजननिः किन्नन्तत्वादप्राप्ते विद्यार्थं पद्धतिश्चाव्योरोपपद्यते हिमकाषिहतिषु चेति पञ्चावः पद्धतिः
 पद्धती प्रयोगादाख्यायाम् यापुमाख्याप्रयोगात्स्त्रियं कर्तते ततोऽङ्गीकृत्यात् गोपस्यस्त्री गोपी
 तस्यैव पालकान्तान् गोपालिका अश्वपालिका सर्पादेवतायां चावाच्यः सूर्यस्यस्त्री देवता सूर्या
 देवतायां किम् सूर्यी कुन्ती मानुषीयम् इन्द्रादौ भवसर्वतुष्टम् हिमाराप पचयवन मातुली
 वार्याशा मानुक एवामानुगागमः स्यान्दीषच इन्द्रादीनां यस्मात्मानुजा वाच्योऽप्युपयोग
 स्वेष्यते तत्रङ्गीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते इतरेषां चतुर्णां मुभयम् इन्द्रादौ हि
 मारस्यकोर्महत्वे महद्भिर्हिमानी अरराणानी यवादौषे दुष्योपयोयवानी यवनादिषा
 म् यवनानां लिपिर्धिवनानी मातुलोपाध्याययोरानुगवा मातुलानी मातुली उपाध्याया
 नी उपध्यायी मातुल्यमेवाध्यापिका तत्रवाङ्गीषवाच्यः उपाध्यायी उपाध्याया आचा
 र्या दरातं च आचार्यस्यस्त्री आचार्यानी प्रयोगइत्येव आचार्या स्वयंव्याख्यात्री

सहवाद्रिका अनाशिका अत्रयतिः अङ्गान्निकतो न्योक्तवान् स्वङ्गी स्वङ्केत्यादि एतच्च अनुक्तसम्
 चयार्थेन चकारासंग्रहमिति केचित् भाष्यान्नुक्तत्वादप्रमाराभिदमिति प्रमा रिकाः अत्रयति
 कानि पुच्छाच सुपुच्छी सुपुच्छा क वरमशिविषयारेभ्यो नित्यम् कवरंचित्रं पुच्छं पस्याः सा
 कवरपुच्छीत्यादि उपमानात्मज्ञा च पुच्छाच नित्यमेव उत्कृष्टपत्नी शास्त्रा उत्कृष्टपत्नी मेना
 नक्रोडादिवक्त्रः क्रोडादेर्वक्त्रश्च स्वाङ्गान्नङ्गीषु कल्पानक्रोडा अश्वानामुरः क्रोडा
 आकृतिगणेशप्रम् मुजैवना सहनन्विद्यमानपूर्वाच्च सहेत्यादित्रिकपूर्वात् नङ्गीषु स
 क्रेष्णः अक्रेष्ण विद्यमाननाशिका नखमुखात्संज्ञायाम् नङ्गीषु सूर्यसारवा गौरमुख
 संज्ञायाम् ताप्रमुखीकन्या दिक्पूर्वपदानङ्गीषु दिक्पूर्वपदा स्वाङ्गात्प्रातिपदिकात्पद
 स्थानिषोडशोदशः स्यात् प्राङ्मुखी आधुदान्तपदम् वाहः वाहन्तात्प्रातिपदिकानङ्गीषु
 स्यात् इति येषानुवर्तते नङ्गीषु दित्यवाद्यदित्यो हीचमे सख्यप्रियातिभाषायाम् ॥

पत्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वाङ्गीषु केषानन्तिकान्ता अतिकेप्री अतिकेशा चन्द्रमुखी
 चन्द्रमुखा संयोगोपधानु सुगुल्फा उपसर्जनात्किम् सुशिखा स्याङ्गुत्रिधा अद्रवन्मूर्ति
 मत्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् सुस्वेदाद्रवत्वात् सुज्ञाना अमूर्तिमत्वात् सुमुखा
 प्रा ला अप्राणिस्थत्वात् सुशोफा विकारजत्वात् अतत्स्थितत्रदृष्टं च सुकेषा सुकेषा
 कारण्या अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनिर्दृष्टत्वात् तेन चेत्तत्तथापुनम् सुस्तनी सुस्त
 नावाप्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशो स्थितत्वात् नासिकोदरोष्ठजं वादनकसी श
 श्वाश्च एभ्योवाङ्गीषु आद्ययोर्वक्त्रजलक्षरणो निषेधो वाध्यते परस्तादपवादन्यायात्
 ओष्पदीनां पंचानां तु असंयोगोपधादिति वाध्यते मध्येऽप्यवादन्यायात् सह नञ्
 लक्षणास्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य वाध्यकः तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि नेह

ह्यी मुकयी हलस्तद्धितस्येतिपलोपः मनुषी मत्स्यंस्पष्टाम् मत्सी पाककर्सपर्सपुष्पफलम्
 लवालोत्तरपदाच्च पाकाद्युत्तरपदानातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि शीष स्यात् ओदनपाकी
 शंकुकर्सी शालपर्सी शंखपुष्पी दक्षिण्णी दर्भमूली गोवाली औषधि विप्रोषेरण
 एते इतोमनुष्यजातेः शीष स्यात् दाक्षी योषधादपि उदमेयस्यापत्यं ओदमेयी मनुष्ये
 तिकिम तितिरिः **उङुतः** उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्
 कुरुणादिभ्योरापः तस्यस्त्रियामवन्तीत्यादिनालुक् कुरुः अपोपधात्किम् अध्वर्युर्वात्
 रणी अप्राप्तिजातेश्चार्ज्वादीनामुपसंख्यानम् रज्वादिपर्युदासादुवर्त्तन्तेभ्यस्व
 अलाब्धौ कर्कन्धा अनयोर्द्वौ न्तत्वे नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध उङ्
 फलम् प्राप्तिजातेस्तु कृकवाकः रज्वादेस्तु रज्जुः हनुः **वाहन्तोत्सं** चापाम् स्त्रियामूङ्

इति शब्दः प्रकारे भाषाया मिमस्या नन्तरं द्रष्टव्यं तेन ह्यन्यस्यपि क्वचित् सखी अशिखी आधेन
 बोधुनपन्तामशिखीः जातेरखीविषयादयोपधात् जातियाविषयन्ववस्त्रियां निपतमयो
 पधन्ततः स्त्रियां दीप्स्यात् आकृतिग्रहणाजातिः अनुगतसंस्थानव्यंग्येत्पर्यः तटी वि
 क्रानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्गोहा असर्वलिंग्ये सत्येकस्याच्यकौक्यनाद्व्यत्य
 न्तरेक्यनं विनापि मुग्रहाजातिरितिलक्षणांतरम् यथकी सत्यन्तं किम् शुक्ला
 सकृदिति किम् देवदत्ता गोत्रं च चरतोः सह अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्वेतवावीचश
 व्योजोतिर्कार्प्यलभत इत्यर्थः ओपगवी कठी वरुची ब्राह्मणीत्यत्र तु शाङ्कुरवादि
 पाठान्दीनादीष्वध्वने जातेः किम् मुराडा अस्त्री विषयात्किम् बलाका अपोपधा
 त्किम् चत्रिया योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः गवयो

शार्ङ्गि रवी वेदी जानेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे निबन्धनं न नरयोर्वदित्वेति गरासूत्रम् नारी पः प्रवा
 पू पः न्तात्तित्रपांचास्पात् अयः व्यङ्गोः सामान्यग्रहणम् आंवव्या कारीवगंध्या वाच
 अस्वापूर्वाचः पौतिमास्या आवधाच अस्माच्चापस्पात् यत्र स्वेतिङोपोऽपवादः अव
 ष्टशब्दो गगदिः आध्या तद्धिताः आपंचमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयं पुनर्तिः पुवन्
 शब्दान्तिप्रत्ययः स्पात्तत्तद्धितः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकारोऽत
 रार्थः पुवतिः अनुपसर्जनादित्येव बहवोऽपुवानोपस्थाः सावहुपुवा पुवतीति चोतेः
 प्रात्रन्ताङीपिवोध्यम् ॐ शिखीप्रत्ययः ॐ प्रातिपदि कार्पलिङ्गपरिमारावचनमात्रेण
 प्रमा नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं दोगः प्रातिपदिकार्थमा
 त्रे लिङ्गमात्राद्या विभे संख्यामात्रेच प्रथमा स्मात् उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः शानम्

नद्राहः सन्तापकिम् चतुर्वाहः पञ्चोत्तम पङ्क्तुः श्वसुरस्योकाराकारलोपश्च चादृष्टं
 योगलक्षणास्पदीषोऽपवादः लिङ्गविशिष्टपरिभाषास्वप्तिः श्वसूः पुनरुत्तरपदादौपम्ये
 उपमानवाचिपूर्वपद मूततरपदं पत्रातिपदिक्कृतस्मादृष्टत्वात् फलभोतः संहितसफलक्षरा
 यामादेश्च अनौपम्यार्थसूत्रं संहितोत्तः सैवसफोत्तः सफोत्तुरो ताविवसंप्लिषत्वा
 उपचारात् लक्षणाशब्दादर्शयच लक्षणात्तः वामोत्तः संहितसहाभ्यांवेतिवक्तु
 व्यम् हितेन सह संहितोत्तुत्तस्याः सासुहितोत्तः सहेतेइति सहोत्तुत्तस्याः सासहेतः
 यद्वाविष्यमानकचनस्य सहशब्दस्य पुर्वति सयप्रतिपादनायप्रयोगः सन्तापाम्
 कद्रुकमलैः सन्तापाम् कद्रुः कमराः लुः सन्तापकिम् कद्रुः कमराः लुः अहन्तोऽर्थ
 वचनम् शार्ङ्गवाचनोऽस्ति शार्ङ्गवादेरजोऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनोऽस्ति न्यात्

60

६०

कर्मसिद्धिर्नाम अतुल्यकर्मसिद्धिर्नामस्यार् हरिं भजति अभिहिते तु कर्मसिद्धिं प्राप्तिपदि
 कार्थमात्र इति प्रथमैव अभिधानं च प्राप्तेरातिशयकतद्वितसमासेः तिङ् हरिः सेव्यते क्
 त्त्वं च म्यासे कितः तद्वितः शानेन कीतः शस्यः समासः प्राप्ता आनन्दोपं प्राप्ता नन्दः
 क्वचिन्निपातेनाभिधानम् यथाविषयकोपि संवर्धस्वपं हेतुमत्ताप्रतम् सां
 प्रतमित्यस्य युज्यत इत्यर्थः तथा युक्तं चानीप्सितं म् ईप्सितं तमवतर क्रिय
 पायुक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् आमंगच्छन्तु रां स्य शान्तिं विषं
 भुंक्ते अकथितं च अपादानादिविशेषैरकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् उवाच पच
 दण्डनुविप्राच्छि चिवू शासु जिमन्थमु वाम् कर्मयुक्तं स्यादकथितं तथा स्यान्नीह
 कर्मवहाम् उवादीनां द्वादशा नां तथा नी प्रभृतीनां चतुर्णां कर्मसा यद्युज्यते तदेवा

६०

अलंभसन् ६

अलिङ्गानिघतलिङ्गश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्योदाहरणम् अनिघतलिङ्गास्तु लिङ्ग-
 मात्रायाश्चिक्रस्य तटः तटी तटम् परिमारा मात्रे दोषो ब्रीहिः दोषान्नपं पत्यपरिमाणां
 तत्परिदिन्न इत्यर्थः प्रत्ययार्थपरिमाणो प्रकृत्यर्थः भेदेन संवन्धेन विशेषणं प्रत्यय-
 र्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन ब्रीहौ विशेषणमिति विवेकः वचनसंख्या एकः
 द्वौ बहुवः इह उक्तार्थत्वादिभक्तेरप्राप्तौ वचनम् संज्ञा व इह प्रथमा स्यात्
 हेराम कारके इत्यधिकृत्य कर्तुं शिप्सिततमं कर्म कर्तुः क्रियया आप्तमिच्छतमं का-
 रकं कर्म संज्ञं स्यात् कर्तुः किम् मासे च्चश्च वधाति कर्मशार्दृप्सितताभावात्
 कर्तुः तमप्यग्रहणं किम् पद्मसाश्रोदनं भुंक्ते कर्मत्पुन्येनो कर्मग्रहणमाधार-
 निवृत्त्यर्थम् अन्यथा जहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् अनभिहित इत्यधिकृत्य ॥॥

61

६१

शिकर्तासरो गत्वा पृथानां प्रादकर्म काराणामकर्म काराणां चारोपः कर्ता सरो कर्म स्यात्
 प्राचूनगमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदपत्त आशयज्ञाभूतं देवां वेदमध्यापयद्विधिम्
 आसयत्सलिले पृथ्वीपः समे श्रीहरिर्गतिः गतीत्यादिकिम् पाचयत्प्रेदनं देवदत्तेन
 अशयन्तानां किम् गमयति देवदत्तो यत्ते दत्तं तमपरेः प्रयुक्ते गमयति देवदत्तेन
 यत्ते दत्तं विसृजति नैव ह्योर्न नाययति वाहयति वा भारं भूत्येन नियन्तकत्तकस्य
 वहरनिषेधः वाहयति अपं वाहनं सूनः आदि स्वाद्योर्न आदयति स्वादयति वा अन्नं
 वेदना भक्षे रहिं सार्थस्य न भक्षयत्यन्नं वेदना अहिं सार्थस्य किम् भक्षयति वली
 वेदो न सस्यम् जल्पति प्रभतीनामुपसंख्यानम् जल्पयति भाषयति पुत्रं देवदत्तः
 दशोऽथ दशयति हरिं भक्तान् सूत्रेण न सामान्यार्थानामेव ग्रहणम् न तु तद्धि

६१

कृषितंकारकं कर्मतिपरिगरानं कर्तव्यमित्यर्थः गांदोर्धिपयः बलिंयाचनेवसु
 धाम् अविनोतं विनयेयाचते तरादुलानोदनंपचति गगीन् प्रातंदरापति
 व्रजमवतुरादिगाम् मारावकं पन्थानं पच्छति वत्तमवचिनोति फलानि मारा
 वकंधर्मवृत्ते प्राप्तिवा प्रातंजयति देवदत्तम् सुधांतीरनिधिं मप्राति देवदत्तं प्रा
 तं मुष्मति ग्राममजानयति हरतिकुर्वन्ति वहतिवा अर्थनिवचनेयं संज्ञा
 बलिं निक्षेपते वसुधाम् मारावकंधर्मभाषते अभिधत्ते वक्तोत्पादि कारकं
 किम् मारावकं स्पष्टितरं पन्थानं पच्छति अकर्मकधातुभिर्योगेदशाः का
 लोभावागंतव्योऽधावकर्मसंज्ञक इति वाच्यम् कुतून्स्वपिति मासमात्ते
 गोदोहमात्ते कोशमात्ते गतिबुद्धिप्रत्ययसामर्थ्यावकर्मकमाशाम

पठिकपशोसंप्रदानमिति सूत्रादिहमरादकपुत्या न्यतरस्यां गृहसामनुवर्त्य अवस्थितविभाषाश्रय
 मात कंचिन्न पापेऽभिनिवेशः उपान्वयाद्भवसः उपादिपूर्वस्वसतेराधारः कर्मस्यात् उपव
 नुवसः तिसृष्वधिवसति वा वैकुण्ठहरिः अनुत्पद्यते वने उपवसति **असर्वतमाः कार्याधिगुण्यदि**
पुनरिष द्वितीयाश्रेष्ठितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते उभयतः क्लृप्तगोपाः सर्वतः क्लृप्तमर्थं धिक
 क्लृप्ताभक्तम् उपर्युपरि लोकं हरि अध्वधिलोकम् अधोऽधोलोकम् अभितः परितः समपाति
 कृपाहाप्रतिपोगेपि अभितः क्लृप्तम् परितः क्लृप्तम् ग्रामसमपानिकवाहा क्लृप्ताभक्तम् तस्य
 शोभते इत्यर्थः पुनरुत्तमं न प्रतिभाति किञ्चित् अन्तरा अन्तरेण पुनरुत्तमं आभ्यांयोगे द्वितीया
 स्यात् अन्तरात्वां माहरिः अन्तरेण हरिं न सुखम् कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्य अनुव
 सतो लक्षरो धोत्ये नुवृत्ते संज्ञः स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीयपुनरुत्तमं द्वितीया
 रतेन योगे द्वितीया स्यात् जपमनुप्रावर्षत हेतुर्भूतजपोपलक्षितं वर्षरामित्यर्थः परापि

शेषाणां भित्तयेन ताप्यते तेन स्मरति जिब्रतीत्यादीनां स्मरयति ब्रापयति देव
 दत्तेन शब्दावयतेन शब्दावयति देवदत्तेन धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् प्रा
 प्तिः येषां देशकालादिभिन्नं कर्मन संभवति तेनाकर्मकमनत्वविवक्षितकर्मशोपि
 तेनमासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति देवदत्तेन शब्दावयति तादौ हन ह
 कोरन्यतरस्याम् हृकोरसोपः कर्ता सरोवाकर्म स्यात् हारयति कारयति वाभ्यत्य
 नभ्यत्यकर्म अभिवादिदृशोरात्मनेपदेवेति वाच्यम् अभिवाद्यते दृश्यते दे
 वं भक्तेन भक्त्या अधिप्राप्त्या सां कर्म अधिपूर्वरागमेवामाधारः कर्मस्या
 त् अधिशेते अधिनिष्ठति अध्यास्तेवावेकं हारिः अभिनिविशस्व अभि
 नीत्येतत्संवातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् अभिनिविशते सन्मार्गम्

यदत्रममात्रिष्यात्तदीमताम् अधिपरी अनर्थको उक्तसंज्ञोक्तः कृतोऽप्यागच्छति कृतः पर्या
 गच्छति गतिसंज्ञायां धातु गतिर्गताविति निवातो न सुः पूजायाम् सुसिक्तम् सुस्तुतम्
 अनुपसर्गत्वात् नखः पूजायां किम् सुषिक्तम् किंतवात्र होषोऽयम् अतिरिक्तमसौ च अ
 तिक्रमरो पूजायां वानिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् अतिदेवान् कृत्स्नः अविः पदार्थसंभावेना
 न्यवसर्गगर्हा समुच्चयेषु एषु धोत्येष्वपि नुक्ते संज्ञः स्यात् सविष्योऽपि स्यात् संभावनायां
 लिङ् तस्यास्वविषयभूते भवने कर्तृदोर्लभ्यप्रयुक्तं दोर्लभ्यं चोत्तमन्नपि शब्दः स्यादि
 त्यनेन संवध्यते सविष्य इति षष्ठीतु अपि शब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावय
 वीभावसंबन्धे वर्तते इयमेव स्यपि शब्दस्य पदार्थव्योतकत्वात् नाम द्वितीयातु नेह प्रवर्त
 ते सविष्यो विन्दुना योगो नत्वपि नेत्युक्तत्वात् अनुपसर्गत्वात् नखः अपि सुस्तुतं विष्णु
 म् संभावनं शात्पुत्कर्षमाविष्कर्तुं मत्पुक्तिः अपि सुहिसमुच्चये काणाधुनो रत्यन्तां
 अनुसर्गः कामाक्षी नृणां विदेव रत्नम् अपि सुहिसमुच्चये काणाधुनो रत्यन्तां

हेतोर्नतीयाः नेनवाध्यते लक्ष्मिस्त्यंभूतेत्यादिनासिद्धेन संज्ञाविधानसामर्थ्यात् तृतीयार्थ
 अस्मिन्धोत्येऽनुउक्तं संज्ञाः स्यात् नदीमन्ववसितासिनानद्यासहसंबन्धतः विभ्रवन्धने
 कः हीने हीनेधोत्येऽनुः प्राग्वत् अनुहरिंसुराः हरेर्हिनाइत्यर्थः उपधिवेच अधिकहीने
 वधोत्येयं प्राकृतं संज्ञाः स्यात् अधिके सपुमीवक्ष्यते हीने उपहरिंसुराः लक्ष्मिस्त्यंभूताख्यान
 भागवतीयासु प्रतिपर्यन्तः एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तं संज्ञाः स्युः लक्ष्मिस्त्यंभूत
 म् प्रतिपरिधाविद्योतते विद्युत् इत्यंभूताख्याने भक्तो विष्णुप्रतिपरि अनुवाभागे
 लक्ष्मीहरिप्रतिपरि अनुवाहरेर्भागवत्स्यर्थः वीर्यायां वक्ष्यते प्रतिपर्यनुवाचिचति
 अत्रोपसर्गत्वाभावात् नष्टत्वम् एषु किम् परिषिचति अत्रिभागे भागवर्जं लक्ष्मिस्त्यं
 दावमिउक्तं संज्ञाः स्यात् हरिमभिचर्तते भक्तो हरिमभि देवं देवमभिसिचति अभागे किम्
 वृत्तप्रकाशेन विद्युद्योतशाया कृतोपलक्षणम् ४ कश्चित्प्रकाशं प्राप्नोति तस्याप्यर्थः नेनेति इत्यंभूताख्याने प्रकाशविशेषनिर्णयः ४
 उपसर्गोक्तोति स्रवति स्यति स्तोत्रोभति स्यासेन पक्षे विधिच सञ्ज्ञा मित्यनेन धातुने कर्मप्रवचनीयम् २

अन४

तृतीया ~~वदन्तीति~~ निदिष्टात् येनाङ्गविकारः येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गे नो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया
 यास्यात् अङ्गाकाराः अङ्गसंबन्धिकास्तत्र विप्रोक्त इत्यर्थः अङ्गविकारः किम् अङ्गिका
 रामस्य इत्यङ्गमूलवत्सरो कंचित्प्राकारं प्राप्स्य लक्ष्यो तृतीयास्यात् जगन्नितापसः जगं
 शोप्यतापसत्वविप्रोक्त इत्यर्थः सक्तोऽन्तरस्यां कर्मणि संपूर्वस्य जानाते कर्मणि तृतीया
 वास्यात् पित्रापितरं संजानीते हेतो हेत्वर्थे तृतीयास्यात् इत्यादिसाधारणं निर्वीपारसा
 धारणाच्चेहेतुत्वं करणात्वं तु क्रियामावविषयं व्यापारनिपतत्वं दरोडेन चटः उपपेन दृष्टो हरिः
 फलमपीह हेतुः अध्ययनेन वसति गम्यमानापि क्रियाविनक्तौ प्रयोजिका अलं प्रमेरा
 प्रमेरासौ ध्यं नास्तीत्यर्थः इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् ~~प्रति~~ शतेन वत्सान् पाप
 यतिषयः शान्तिनय रिद्धि चेत्यर्थः अप्राप्त्यव्यवहारे दानप्रयोगे वतुर्थ्यर्थे तृतीया दास्या
 संयत्ते कामुकः चमेतु भार्याये संयच्छति कर्मिणा यमनिप्रेतिसं प्रदानम् दानस्य
 हेतुको चट इत्यर्थः ५

योगे इह द्वितीयास्यात् मासं कल्प्यासी मासमधीते मासंगुडधानाः कोशंकुटिलानदी कोशम
 धीते कोशंगिरिः अत्यन्तसंयोगे किम् मासस्य द्विधीते कोशस्यैकदेवोपर्वतः स्वतन्त्रः कर्त्ता क्रि
 पायां स्यात् न्येन विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात् साधकतमं करणम् क्रियासिद्धौ प्रकृत्येव कारकं
 करणं स्यात् तमवग्रहणं किम् गंगायां धौषः कर्त्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहिते कर्त्तरि कर
 रोचतृतीया स्यात् रामेरा वा रो न ह तो वा ली प्रकृत्यादिभ्य उपसर्गान्मानम् प्रकृत्याचारुः प्राप्ते
 रायान्तिकः जनेरागार्थः समेनेति विषमेनेति द्विद्वेरो न धान्यं कीरान्ति सुखेन दुःखेन वा या
 तीत्यादि द्विः कर्म च द्विः साधकतमं कर्म संतं स्यात् वात्करणासंज्ञम् अक्षेरसा न्वादीव्यति
 अपवर्गे तृतीया अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां योत्पायां कालाधनोऽत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् अन्हा
 कोशेन वानुवाको धीतः अपवर्गे किम् मासमधीतो नायातः सप्तपुत्रे प्रधाने सहार्थेन
 पुत्रे प्रधाने तृतीया स्यात् पुत्रे रासहस्रतः पिता स्वसाकं साई संयोगेपि विनापितद्योगं

65
६५

इष्टः संप्रदानं स्यात् प्रथमेभ्यः स्थ ह्यति ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने स्थ ह्यति ईप्सितमात्रेयं
 संज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा पुष्पानि स्थ ह्यति कुधद्रुहोऽप्यस्यार्थानां यंप्रतिको
 पः कुधाद्यर्थानां प्रयोज्यं यंप्रतिकोपः स उक्तसंज्ञाः स्यात् हरये कुक्ष्यति दुह्यति ईर्ष्यति अस्यति
 यंप्रतिकोपः किम् भाष्यामीर्ष्यति मेनामन्योऽद्राक्षीदिति को धोऽमर्षः दुहोऽपकारः ईर्ष्या अज्ञ
 मा अक्षयागुरोषु दोषा विष्कराम् द्रोहादप्यपिकोपप्रभवार्थवत् सन्ते अतो विशेषणं सा
 मान्येन यंप्रतिकोप इति कुधद्रुहोऽनुपलब्धयोः कर्म लोपसर्गयोरनयो यंप्रतिकोपस्तत्कारकं
 कर्म स्यात् क्रूरमभिकुक्ष्यति अभिदुह्यति राधीत्यायस्य विप्रश्नः एतयोः कारकं संप्रदानं
 स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते कक्षापराध्यति ईत्ततेवा पछोगर्गः शुभाशुभं पक्षी
 लोचयतीत्यर्थः प्रयाज्योऽनुप पूर्वस्य कर्त्ता आभ्यां परस्य शब्दो तेर्धो गे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूप

६५

कर्मणा यमभिप्रेति संप्रदानसंज्ञः स्यात् **चतुर्विंशतिप्रदाने** विप्राय गौ ददाति अनभिहित इ
 त्येव दानी यो विप्रः क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि संप्रदानम् पत्येशोने **कर्मणाः करणसंज्ञा**
संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञावक्तव्या पशुना तु द्रुपजने पशुं तु द्राय ददातीत्यर्थः **तु व्यर्थं नां प्रीय**
भार्याः तु व्यर्थं नां धनूनां प्रयोगे प्रीयभार्याऽर्थः संप्रदानं स्यात् हरये रोचते भक्तिः अन्यक
 र्त्तकोऽभिलाषोऽनुचिः हरिनिष्ठप्रीते भक्तिः कर्त्ता प्रीयभार्याः किम् देवदत्ताय रोचते मोदक
 पयि **श्लाघनं तु स्यात् प्रायः शीघ्रमानः** एषां प्रयोगे बोधयितुमिच्छः संप्रदानं स्यात् गोपि
 स्मरात्कस्याय प्रलाघते कसंतीतीत्यर्थः **तुतेति छिन्ने शपते वा** शीघ्रमानः किम् देवदत्ता
 य श्लाघते पयि **धारयतेः प्रयोगे उत्तमस्मि** उत्तमसंज्ञः स्यात् भक्त्या य धारय
 तिमोर्त्तं हरिः उत्तमस्मिः किम् देवदत्ताय शानं धारयति ग्रामे **स्य हरीसितः** स्य हयतेः प्रयोगे

धितुमित्यर्थः एवं स्वयं भुवे नमस्कृत्येत्पादाद्यपि तुमर्थी च भाववचनात् भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो
 विहितस्तदन्तोचेतुर्थी स्यात् यागायनाति षष्ठ्यातीत्यर्थः नमः स्वतिसाहस्रधा जं वषट्काराच्च य
 भियोजि चतुर्थी स्यात् हरये नमः उपपदविभक्तेः क्रादकविभक्तिर्वलीयसी नमस्करोति देवान् प्रजाभ्यः
 स्वति अग्नये स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलमिति पर्थाप्यर्पग्रहणम् तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः
 समर्थः शक्तद्रव्यादि प्रभादिभ्यो वषट्कारः तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामशीरित्यादि निर्देशात्
 तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य पद्वतिसिद्धम् वषट्कारेन्द्राय चकारः पुनर्विधानार्थः तेनाशीर्विवक्षायां प
 रामपि चतुर्थी चाशीषीति षष्ठीं वाधित्वा चतुर्थेऽपि भवति स्वति गोभ्यो भूयात् मन्त्रकर्मणामनादरे वि
 भाषा प्राशिषु प्राशि वज्रैर्मन्यतेः कर्मशि चतुर्थी वा स्यात् निरस्कारे नत्वां तस्यां मन्येतराण्यवा
 श्यनानिर्देशान्नादिक्रयोगेन नत्वां तस्यां मन्ये अप्राशिष्यित्यपनीय नो क्राकान् शुक्रशगा
 लवज्जैष्विति वक्तव्यम् तेन नत्वां नानामन्य इत्यत्रा प्राशित्वेपि चतुर्थी न नत्वां शुने प्रवानं वा

व्यापारस्य कर्त्ता संप्रदानं स्यात् विप्राय गं प्रति शरोति आशरोति वा विप्रेरा मस्य देहीति प्र
 वर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः अनुग्रहात् आभ्यां गृहातेः कारकं पूर्व व्यापारस्य कर्त्तृभू
 तमुक्तं संप्रदानं होत्रे अनुगृह्णाति प्रतिगृह्णाति होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रासाहयतीत्य
 र्थः परिकल्प्य संप्रदानं मन्तरस्याम् नियतकालं भृत्या लोकरां परिकल्प्य शंसति तस्मिन्साध
 क्तमंकारकं संप्रदानं संप्रदायात् शतेन शतायवापरिकीतः तादर्थ्यं चतुर्थी वा व्या मुक्त
 येहीरं भजति कृपि संपद्यमाने च भक्तिं शोनाय कल्पते संपद्यते जायत इत्यादि एतेन
 साधिते च वाताय कृपिला विद्युत् इति भाग्येन ब्राह्मणाय हितम् क्रियार्थोपपदस्य च कर्म
 शास्त्रानिनः क्रियार्थक्रिया उपपदपत्यतस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तु मुनः कर्मशास्त्रे
 तुर्थी स्यात् फले भोयाति फलान्वाहं धितीत्यर्थः नमस्कृत्वा नृसिंहाय नृसिंहं मनुभूय
 वाताय कृपिला विद्युत् शतपायाति चेहि नो॥ पीतावर्णोपविशेया दुर्भिक्षाय शिवता भवेत् ३

कृमि इति ल प्रमी
 शं गृह्णातीति
 लो ३ गृह्णातीति
 लो ३ गृह्णातीति
 माने ३ गृह्णातीति
 लो ३ गृह्णातीति

प्राप्तिनां शु
 शुभसूचको
 भूतविकार
 त्वातः ३ तेन
 ते ३ धर्ममान
 धर्मत्वार्थः ५

६७

67

असौऽऽकिम् प्रात्रन्यराजपते अभिभवतीत्यर्थः वारणार्थानामासितः प्रवृत्तिविधातो वारणाम्
 वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थापादानं स्यात् पवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किम् पवेभ्यो गां वा
 रयति क्षेत्रे अन्तर्द्वेनादर्शनमिच्छति व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमि
 च्छति तदपादानं स्यात् आतुर्निर्लीयते क्लृप्तः अन्तर्द्वे किम् चोरा न्नदिदृक्षते इच्छति ग्रहरां
 किम् अदर्शने च दयां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् आख्यातोपयोगे नियमपूर्वकविधाख्यौ
 कारे वा ता प्राकृतं स्यात् उपाध्यायादधीते उपयोगे किम् नटस्य शृणोति जानि कर्तुः प्रकृतिः
 जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् ब्रह्मराः प्रजाप्रजायन्ते भुवः प्रभवः भवनं भूः भुवः कर्तुः प्रभवः
 स्ताप्या हि भवतो गंगा प्रभवति तत्र प्रकाशत इत्यर्थः अपूपलोपे कर्मशायधिकरणी च प्रासाद
 त्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते प्रासादमात्रेण आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः श्वसुराजिहेति

६७

जायां ४

मन्ये इत्यत्र प्राणिनेषि भवत्येव गत्यर्थं कर्मसिद्धिर्नोपायतु यो चेष्टायामन धनि अधुभिन्ने गत्यर्थी
नां कर्मसिद्धये स श्वेष्टायाम् ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति चेष्टामां किम् मनसा हरिं भजति अन
धनिकिम् पन्थानं गच्छति गन्तव्यमिति धन्ये वाप्यनिषेधः यदा तु तत्पथोत्पन्थानमेवा
क्रमितुं मिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव एतत्पथेन पथे गच्छति ध्रुवमपाद्येऽपादानिम् अपा
यो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानसंज्ञं स्यात् अपादानि पंचमी ग्रामादयाति
धावतोऽश्वादपतन् कारकं किम् वक्षस्पपस्तिपतति जुगुप्सा विराम प्रमादार्थी नानुपसंख्यान
म् पापा जुगुप्सते विरमति धर्मात्प्रमादयति भीकार्थीनां भयहेतुः भयार्थीनां त्राणार्थीनां च योगे
भयहेतुरपादानं स्यात् चौरादिभेति चौरात्प्रापते भयहेतुः किम् अररापे विभेति त्रायते वा
पराजिरसोऽः पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् अध्वयनात्पराजयते ज्ञापतीत्यर्थः प्रापतीत्यर्थः

अपपरीवर्जने एतौ वर्जने कर्म प्रवचनीयोक्तः आस्यार्पणदावचने आस्यार्पणदायामुक्तसंज्ञः स्यात्
 वचनग्राह्यादभिविधावपि पञ्चम्यपादपरिनिः एतैः कर्म प्रवचनीये योगे पंचमी स्यात् अपप
 रिहरेः संसारः परिरववर्जने लक्षणादौ तु हरिपरि आमुक्तेः संसारः आसकलादुक्त प्रतिः
 प्रतिनिधिप्रतिदानयोः एतयो रर्थयोः प्रतिभुक्तसंज्ञः स्यात् प्रतिनिधिप्रतिदाने वयस्मात् अत्र
 कर्म प्रवचनीये योगे पंचमी स्यात् प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रतितिनेभ्यः प्रतिपच्छतिमाक्षान् अकर्त
 यदोपचमी कर्तवर्जितं पदं ग्राहेतुभूतं ततः पंचमी स्यात् प्राताद्द्वः अकर्तृरि किम् प्रातेन
 वदुः विभाषा गुरोः स्त्रियाम् गुरोहेतावस्त्रीलिंगे पंचमी वा स्यात् जाड्या ग्राह्येन वा वदुः
 गुरो किम् धनेन कुलम् अस्त्रियां किम् बुद्ध्या मुक्तः विभावेति योगविभागाद्गुरोस्त्रियां वदुः
 चित् धूमादग्निमान् नास्ति वेषेऽनुपलब्धेः पश्यन् विना नानाभिस्तृतीया न्यतरस्याम्
 एभिर्योगे तृतीया वा स्यात् पंचमी द्वितीये च अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् पंचमी द्वि

प्रसूतं कीदृशेत्यर्थः गम्यमानापिक्रियाकारकविभक्तीनां निमित्तम् कस्मात्त्वं नद्याः यतश्चा व
 कालनिर्माणां तत्रपंचमी तपुक्तादधनः प्रथमासप्रभ्यो कालास्तपमीचवक्तव्या वनात्तुग्रा
 मोद्योजनं योजनेवा कार्तिक्या आग्रहायणीमासे अन्यप्रादितर्निदिक्प्रादोदितरपदाजोहेषु
 के एतेयोगेपंचमीस्यात् अन्यइत्यर्थग्रहणम् इतरग्रहसोपपंचार्थम् अन्योभिन्नइतरोवा
 कस्मात् आरादनात् अतेकस्मात् पूर्वोग्रामात् दिशिदृष्टः प्रादोदिकप्रादस्तेन संप्रतिदेशा
 कालवर्तिनायोगेपिभवति चेत्तत्पूर्वः फलजनः अवयववाचियोगे तु न तस्यपरमाप्तेदित
 मिति निर्देशात् पूर्वकायस्य अचूतरपदस्य दिक्प्रादत्वेपि वक्ष्यतसर्थेति वक्ष्योवाचि
 तुं पथकग्रहणम् प्राक्प्रत्यग्वाग्रामात् आच दक्षिणाग्रामात् आहि दक्षिणाहिग्रामात्
 अपादानेपंचमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगेपंचमी भवात्प्रभ
 त्पारम्भवासे योहरिः अपपरिवहिरिति समासविधाना ज्ञापका दहियोगेपंचमी ग्रामादहिः

स्यचप्रयोगेहेतोर्द्योत्येतत्तोयास्यात् षष्ठीच केनहेतुनावसति कस्यहेतोः निमित्तप्रयोगे
 सर्वासां प्रापदर्शनम् किंनिमित्तंवसति केननिमित्तेनकस्मैनिमित्तायेत्यादि एवंकिंकारणम्
 कोहेतुः किंप्रयोजनमित्यादि प्रापग्रहणादसर्वज्ञानः प्रथमाद्वितीयेनस्तः ज्ञानेननि
 मिजेनहरेःसेव्यः ज्ञानायनिमित्तायेत्यादि षष्ठ्य तस्यैवप्रत्ययेन एतद्योगे षष्ठी
 स्यात् दिक्शब्देतिपंचम्या पवादः ग्रामस्यदक्षिणतः पुरःपुरस्तात् उपर्युपरिष्ठात् एन
 पाद्वितीया एनवन्तेनयोगेद्वितीयास्यात् एनेपेतियोगविभागात् षष्ठ्यपि दक्षिणेन
 ग्रामग्रामस्यवा एवमुत्तरेण दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्याम् एतैर्योगे षष्ठीस्यात्
 पंचमीच दूरान्तिकंवाग्रामस्य ग्रामाद्वा द्योविद्व्यस्यक एतौ जानातेरज्ञाना
 यस्य करणे शेषत्वेनविवक्षिते षष्ठीस्यात् संप्रिषो ज्ञानम् अधीगर्थदयेप्रां कर्मणो

नीये अनुवर्तते पथगामाद्रामेसारामवा एवंविधानानां **कारणोक्तौ** काव्यकृत्यकृति
 पयस्यासत्त्वचनस्य रभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः कर्त्तृत्वात्तत्तीपापंचम्योक्तः लोकेन लोकाद्वाभु
 त्तः द्रव्ये तु लोकेन विषेसाहतः दूरान्तिकाप्यभ्योद्वितीयाच एभ्योद्वितीयास्यात् चाप्यंच
 मीतनीयेस्तः प्रतिपदिकार्थमात्रविधिरस्यम् ग्रामस्पदूरंदूरादूरेणा वा अन्तिकमान्ति
 कादन्तिकेन वा असत्त्वचनस्येत्यनुवर्तते नहि दूरः पन्थाः **वर्कशेषे**। कारकप्रतिपदि
 कार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्रवर्षास्यात् रात्रिः पुरुषः कर्मादीनामपि संव
 न्धमात्रविवक्षायां षष्ठीव सतांगतम् सप्यिषो जानीते मातुः स्मरति र. चोदकस्योप
 स्कुदते भजे शंभोश्चररायोः फूजानांतपः **वर्कहेतुप्रयोगे** हेतुप्रावृत्त्यप्रयोगे हेतो
 योत्येषकीत्यात् अन्नस्य हेतोर्वसति सर्वनाम्नस्तत्तीयाच सर्वनाम्नो हेतुशब्द

अवहपरोः समर्थयोः शोषे कर्म शोषणी स्यात् घृते क्रयविक्रय रूप व्यवहारे चानयो सुत्या
 र्थता श्रान्तस्य व्यवहराम् परानंवा समर्थयोः किम् श्रान्ता का व्यवहारः गृहानेत्यर्थः ब्राह्म
 रापरानं सुतिरित्यर्थः दिवस्तदर्थस्य घृतार्थस्य क्रयविक्रय रूप व्यवहारस्य च दिवः कर्म
 शोषणी स्यात् श्रान्तस्य दीव्यति तदर्थस्य किम् ब्राह्मरां दीव्यति तोतीत्यर्थः विनायो
 पसर्गे पूर्वयोगापवादः श्रान्तस्य श्रानंवा प्रदीव्यति प्रेष्यबुबोहविबोदिवतासंप्रदाने देव
 तासंप्रदानकेऽर्थवर्तमानयोः प्रेष्यबुबोहविबोदिवतासंप्रदाने देव
 षो स्यात् अग्नये च्छागस्य हविषो वपायामेदसः प्रेष्य अनुबूहिता कृत्योऽथ प्रयोगे
 काले अधिकारो व कृत्योऽर्थाणां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकारो शोषे षष्ठी पंचकृत्यो
 न्हो भोजनम् द्विरन्हो भोजनम् शोषे किम् द्विरन्त्यथ मनम् कर्तृकर्मणोः कृति

७०

७०

७०

यतिमजे सूक्ष्म
 तिगः

सप्तकर्मशिरोषेषषष्ठी मानुः स्मरयाम् सपिबोदयनम् ईशानं वा कनः प्रतियत्ने कजः
 कर्मशिरोषेषषष्ठी गुराधाने एधोदकस्योपस्फुरयाम् तुजार्थानां भावकचनानामञ्चरेः
 भावकर्तृकायां ज्वरिवर्जितानां तुजार्थानां कर्मशिरोषेषषष्ठी चौरस्य रोगस्य तुजा अञ्चरि
 संताप्योरिति वाच्यम् रोगस्य चौरञ्चरः चौरसंतापो वा रोगकर्तृकं चौरसं वं धि न्यरादि
 कमित्यर्थः आपि विनाथः आप्रो रथस्य नाथतेः कर्मशिरोषषष्ठी सपिबो नाथनम् आ
 पि वि किम् मायावकनाथनम् जासिनि प्रहृननात् कायपि वा हिंसायाम् हिंसापी
 नामेषां शेषे कर्मशिरोषषष्ठी चौरस्यो जासिनम् निप्रोसंहतो यस्तो विपर्यस्तो वा चौरस्य
 निप्रहरात्तम् प्रशिहननम् निहननम् प्रहरानं वा नष्ट अवस्यन्दने चुरादिः चौर
 स्यो न्नाटनम् चौरस्य काथनम् वषट्कालस्य पेषयाम् हिंसायां किम् धानापेवशाम्

वेधः लक्ष्म्याः कामुकः अव्ययम् जगत्सृष्ट्वा सुखं कर्तुम् निष्ठा दैत्यान् रहतवान् विष्णुः विष्णुनाह
 ता दैत्याः खलुर्ध्व ईषत्करः प्रपञ्चो हरिरात् तन्निति प्रत्यहारः शतशान्चाविति तदाद्या दार
 भ्यत्तनोनकारात् शानच् सोमं पवमानः चानश्च आत्मानं मराऽयमानः शतवेदमधीयन्
 तन्त्रकर्त्ता लोकान् द्विषः प्रातुर्वा पुरस्पमुरं वा द्विषन् सर्वोऽयं कारकः षष्ठ्याः प्रतिषेधः प्रोषे
 षष्ठीतु स्यादेव ब्राह्मणास्पकुर्वन् नरकस्य जितुः अकेनो भविष्यदाधममपि योः भविष्य
 त्यकस्य भविष्यदाधममप्यर्थे न प्रत्ययोगे षष्ठीन स्यात् सतः पाप्मकोऽवतरति ब्रजंगामी
 शान्तं दाप्ती कृत्यानां कर्त्तरि वा षष्ठीवा स्यात् मय्या मम वा सेव्यो हरिः कर्त्तरीति किम् ज्ञेयो मा
 या चकः साम्नाम् भव्यो येति कर्त्तरि षष्ठीधानादनभिहितं कर्म अत्र योगो विभज्यते
 कृत्यानाम् उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते तेन नेतव्या ब्रजंगायः क्लृप्तेन ततः कर्त्तरि वा

कथ्योगे कर्तारि कर्मणि च षष्ठी स्यात् कस्य सकृत् जगतः कर्ता कस्यः गुरा कर्मणि च व्यति ने
 ताऽश्वस्य सुबुद्धं सुबुद्धस्य वा कृतिकेम् तद्धिनेमाभूत् कृतपूर्वकं कर्म उभयप्राप्ते कर्मणि
 उभयोः प्राप्तियस्मिन् कृति तत्र कर्मस्यैव षष्ठी स्यात् आश्चर्या गवां दोहोऽगोपेन स्त्री
 प्रत्यययोरकारकारयोर्नियमः भेदिका विभित्ता वा उद्भूतजगतः शेषविभाषा स्त्रीप्रत्य
 यद्वयेके विचित्रा जगतः कृतिर्हरेरहरिरावा केचिदविशेषराविभाषामिच्छन्ति शब्दानाम्
 नुशासनमाचार्यशाचार्यस्य वा कस्य च वर्तमाने वर्तमानार्थकस्य योगे षष्ठी स्यात् नलोके
 निर्निषेधस्यापवादः राज्ञामतो बुद्धः पूजितो वा अधिकारवाचिनश्च कस्य योगे षष्ठी इत्येषा
 भासितं गतं शेषितं वा नलोकाव्ययनिष्कारकत्वं च तस्याम् एवांप्रयोगे षष्ठीन लादेशाः
 रुच्यं कुर्वीताः सृष्टिर्हरिः उहर्दिहनुः अलंकरिषुर्वा उक्ते दैत्यान् धातुको हरिः कर्मणि

क्वाप्ति सर्वस्मिन्नात्माप्ति वनस्पदरे अन्तिके वा दूरान्तिकार्थे म्यदृतिविभक्तित्रयेण सहचतस्रोः
 त्रविभक्तयः फलिताः तस्यैव विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् अधीतो वाकरणे अधीतमनेने
 तिविग्रहे दृष्टादिभ्यश्चेति कर्त्तरीनिः साधसाधुप्रयोगे च साधुः कृत्स्नो प्रातरि असाधुर्मनुजे
 निमित्तात्कर्मयोगे निमित्तमिह फलम् योगः संयोगः समवायात्मकः कर्मणि द्वीपिनं हन्ति द
 न्तयो हन्ति कुञ्जरम् कालेषु च मरीं हन्ति क्षीम्नि पुष्कल कोहतः हेतुततो यात्र प्राप्ता सीमा
 राः कोशः पुष्कल को गन्धमगः योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं बुनानि यस्य च भावे
 न भावलक्ष्यम् यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् गोषु दुह्यमाना सुगतः
 अहीरानं कर्त्तव्ये अनहीरानां कर्त्तव्ये तदवैपरीत्ये च सत्सु तरत्सु असन्त आसते असत्सु ति
 षत्सु सन्त स्तरन्ति सत्सु ति षत्सु असन्त स्तरन्ति असत्सु तरत्सु सन्त स्ति षन्ति षष्ठी
 चानादरे अनादराधिक्ये भावलक्ष्ये षष्ठी सप्तम्योस्तः उदति नुदतो वा प्राञ्जोत् ॥ ॥ ॥

उत्तोऽर्थः तुल्यायेरतुलोपमाभ्यां तृतीया न्यतरस्याम् तुल्यायेर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी
 तुल्यः सदृशः समो वाक्यस्य क्लृप्तेन वा अतुलोपमाभ्यां किम् तुला उपमा वाक्यस्य नास्ति
 चतुर्थी चापि व्यापुष्यमद्रमद्रं कुशलं सुखार्थहितैः एतदर्थे योगे चतुर्थी वा स्यात् आशि
 षिपक्षे षष्ठी आयुष्यं चिरं जीवितं क्लृप्तापकस्य वा भूयात् एवं मद्रं मद्रं कुशलं निरा
 मयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पश्यं भूयात् आशिषि किम् देवस्तस्यापुष्यमस्ति
 व्याख्यानात् सर्वत्रार्थग्रहणम् मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः आधा
 रोऽधिकरसाम् कर्तृकर्मद्वारात् निष्क्रियामा आधादः कारकमधिकरसाम् संज्ञं स्या
 त् सप्तम्यधिकरसोच अधिकरसो सप्तमी स्यात् चकारादुरान्तिकार्षिभ्यः औपपत्ते
 षि को वैषपिकोऽभिवापकश्चेत्याधारस्त्रिधा ऋते आत्ते स्याल्यपचति मोक्षेद्

सि०को०मु०

मूलेनेति नत्तनेराशुक्तः कालः इत्यसौ लुवविशेषे इति लुप्या

पुण्यम्यामचीयां सप्तम्यप्रतेः आभ्यां योगे सप्तमी स्यादचीयां ननु प्रतेः प्रयोगे मातरि साधु
निपुणो वा अचीयां किम् निपुणो राशौ भूत्यः इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् अत्रत्यादिभि
रिति वक्तव्यम् साधु निपुणो वा मातरं प्रति परि अनुवा प्रसितो सुकाभ्यां तृतीया च आ
भ्यां योगे तृतीया स्यात् चात्सप्तमी प्रसित उत्सुको वा हरिशाहरो वा नत्तने लुपि न
सत्रे प्रकृत्यर्थं सति यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थं सत्रवर्तमाना तृतीया सप्तम्यौ
स्तोऽधिकरणौ मूलेनावाहयेद्देवीं प्रवरो न विसर्जयेत् मूले प्रवरो रूतिवा लुपि किम्
प्रत्ये शानिः सप्तमी पंचम्या कारकमध्ये प्राप्तिद्वयमध्ये यो काला धानौ ताभ्यामेतेतः
अथ भुक्तायां ग्रहे ग्रहाद्वा भोक्ता कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः इह स्योऽयं कोशो कोशा
दा लक्ष्यं विध्योत् कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः अधि के प्रादयोगे सप्तमी पंचम्या

नृदन्तं पुत्रादिक्रमनाहृत्य संन्यस्तवान् इत्यर्थः स्वाकीर्तयराधियतिरापादसाक्षिप्रतिभूषणस्तेष्वं
 एतैः सप्तभिर्योगेष्वष्टौ सप्तम्योस्तः षष्ठ्यानेत्र प्राप्तायां पाक्षिकं सप्तम्यर्थवचनम् गवांगोषु
 वास्वामी गवांगोषु वा प्रसूनः गाएवानुभावितुं जात इत्यर्थः आपुक्तकुशलाभ्यां वासेवायाम्
 आभ्यां योगेष्वष्टौ सप्तम्योस्तस्मात्पुण्यं आपुक्तो व्यापारितः आपुक्तः कुशलोवा रुद्रिपूजने रुद्रि
 पूजनस्य वा आसेवायां किम् आपुक्तो गौः प्राक्ते ईष्युक्त इत्यर्थः यतः स्वनिर्द्धारात्
 जातिगुरात्रिमासं ताभिः समुदायादेकदेशस्य पञ्चककरां निर्द्धारां यतस्ततः षष्ठौ स
 प्रम्योस्तः नृणां नृषु वा ब्राह्मणाः श्रेष्ठः गवांगोषु वा कृष्णा संपन्नो दीरा गच्छतां गच्छ
 त्सु वा धावन् प्रीतिः क्षत्राणां क्षत्रेणैवः पदुः पञ्चमविभक्ते विभागे विभक्तं निर्द्धा
 र्यमाणास्मयत्र भेद एव तत्र पञ्चमोऽस्यात् मथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आद्यतराः साधुनि

ज्यते सुवन्तसमर्थेन सह समस्यते योगविभागस्येव सिद्धिर्भवति कतिपयतिष्ठन्तो नरपदोऽयं
समाप्तः सच छन्दस्येव पर्यभूयत अनुव्यव्यत सुप्ता सुप्सुप्तासह समस्यते समासवात्प्राति
पदित्वम् सुपो भानुप्रातिपदिकयोः एतयोरेव यवस्य सुपो लुक् स्यात् भूतपूर्वे चरडिति निर्देशा
त् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः पूर्वभूतो भूतपूर्वः इवे न समासो विभक्त्यलोपश्च जीमूतस्येव
अव्ययीभावः अधिकारोऽयम् अव्ययं विभक्तिसमीपसमिद्धि व्यङ्ग्या भावात्म्यासंप्रति
शब्दप्रादुर्भावापश्चाद्यनुपूर्वयोगपक्षसादृश्यसंप्रति साकल्यन्तवचनेषु अव्ययमिति
योगो विभज्यते अव्ययं समर्थेन समस्यते सोऽव्ययीभावः प्रथमानिर्दिष्टसमासोऽपसर्ज
नम् समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनं संसं स्यात् उपसर्जनं पूर्वम् समासेऽपस
र्जनं प्राक्प्रयोज्यम् एकविभक्तिवा पूर्वनिपाते विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं

हृत्त्वो नष्टं सके प्रातिकस्य गोपायतीति गः पातीति वा गोपाः तस्मिन्त्यधिगोपम् समीपे कृष्ण
 समीपमुपकृष्णम् समवाग्रामम् निकषात्कां आरादनादित्यत्र तु नावयोभावः अनिते
 परितः अन्यादिति द्वितीयापंचम्योर्विधानसामर्थ्यात् मद्राणां तद्विः सुमद्रम् पवना
 नां च द्विर्दुर्गवचनम् विगताः तद्विर्द्विः मत्तिका नाम भावी निर्मलिकम् हिमस्यात्य
 योऽतिहिमम् अत्ययो ध्वंसः निद्रासंप्रतिनपुज्यत इत्यतिनिद्रम् हरिश्वाब्दस्य प्रकाश इति ह
 रि विश्वोऽपश्चादनुविष्णु पश्चात् शब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चात्संस्त इति भा
 ष्यप्रयोगात् योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः अनु रूपं रूपस्य योग्य
 मित्यर्थः अर्थमर्थप्रतिप्रत्यर्थम् प्रतिशब्दवीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसा
 मर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागमं वाक्यमपि शक्तिमन्नतिक्रम्य यथाशक्ति हेः सादृश्यं सह

संज्ञां स्यात् ननु तस्य पूर्वनिपातः गोस्त्रियो उपसर्जनस्य उपसर्जनं यो गोप्रादः स्त्रीप्रत्ययान्तं च
तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् नाव्ययीभावो नावादेशो मत्वपं
चम्याः अदन्तादव्ययीभावात्सुपोनलुक् नस्यपंचमीं विना अमादेशाश्च दिशयोर्मध्यमप
दिशम् स्त्रीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिकृत्त्रियाम् इत्यमरः तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् अ
दन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् भावः स्यात् अपदिशं अपदिशेन अपदिशे
बहुलग्रहणात् सुप्रमुभतगंगमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम् भावः विभक्तौ त्यादेरमर्थः
विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह सम्पद्यते सोऽव्ययीभावः विभक्तौ तावत् हरो
इत्यधिहृदि सप्तम्यर्थस्यैवात्र घातकोऽधिः हरिदि अचिद्व्यलौकिकविग्रहवाक्यम् अत्र
निपाते नाभिहितेपि वचनसामर्थ्यात् सप्तमी अव्ययीभावश्च अयं नञु सक्तं स्यात्

सि० को० सु०

एतदिति सामर्थ्यं द्विविधं यपेक्षा एकाधीभावेऽपि तत्र व्यपेक्षायां समाप्तिर्नास्ति एकाधीभावे समाप्ते जायते इति नाथे
उक्तम् एवंच विभाषाधिकारो व्यर्थः सन् संप्रपत्तिः समाप्तविषये एकाधीभावे नित्यः तत्फलितमाह प्राची
नानामिति २

विद्युत् अक्षराणां का संख्याः परिणा घृतव्यवहारे पराजये एवयं समाप्तः अक्षराविपरीतं वृत्तमक्षरपरि
क्षाकापरि एकपरि विभाषा अधिकारोऽयम् एतत्सामर्थ्यादेव प्राची नानां नित्यसमाप्तत्वम्
सुप्सुपेति तु न नित्यसमाप्तः अव्ययमित्यादिसमाप्तविधानां शोपकात् अपपरिवहिरववः पञ्च
म्या अपविष्णुसंसारः अपविस्मोः परिविस्मोः परिविस्सु वहिर्वनात् वहिर्वनम् प्राग्वनात्
प्रा ग्वनम् आङ्गाप्यादभिविध्वोः एतयोराऽपञ्चम्यनेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः आमु
क्तिसंसारः आमुक्तेः आवालेहरेभक्तिः आवालेभ्यः लक्ष्मिनामिप्रती अभिमुख्ये अभिमु
ख्यद्योतकावतिप्रतीचिन्तवाचिनासहप्रावत् अभ्यग्निशालभाः पतन्ति अग्निमभि प्रत्य
ग्नि अग्निं प्रति अनुयत्समपा यंपदार्थं समपातेन लक्ष्म्याभूतेनानुः समस्यते अनुव
नमशानिर्गतः वनस्पत्यमीपंगत इत्यर्थः यस्य चायामः यस्य दैर्घ्यमनुनाद्योत्यते तेन ल

76

७६

७६

वक्ष्यमाणेन सहस्यसः ज्येष्ठस्यानुपूर्व्ये रोत्यनुज्येष्ठम् चक्रे रायुगपदिति विग्रहे **अव्ययीभावे**
चाकाले सहस्यसः स्यादव्ययीभावेननुकाले सचक्रम् कालेनु सहपूर्वी **ह्यम्** सहस्राः स
 ख्याससरिव यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुराभूतेपि सादृश्ये यथा स्यादिति वम
 र्थम् कृत्वा रां संपत्तिः सद्धनम् अद्धराधिकं समद्धिः अनुनूपं आत्मभावः संपत्तिरिति
 भेदः तद्वत्तमप्यपरित्यज्य सत्तममिति साकल्येनेत्यर्थः न तत्र तदराभूतरोतात्यर्थम् अन्ते
 अग्निग्रन्थपप्यन्तमधीते साग्नि यथासादृश्ये असादृश्य एव यथाशब्दः समस्यते तेने
 हने यथाहरिस्तथाहुरः हरेनुपमानत्वं यथाशब्दोद्योतयति तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इ
 ति वा प्राप्तं निषिध्यते यावदवधारणौ यावन्तः श्लोकास्तवन्तौऽव्युत्पन्नप्रमाणः यावच्छे
 दकम् **सुप्रतिनामानार्थे** शाकस्पलेशः शाकप्रति मात्रार्थकिम् वक्ष्यं प्रति विद्योतते

अन्यपदार्थविद्यमानं सुवर्तनं नदीभिः सह नित्यं समस्यते सन्तापाम् विभाषाधिकारेपि वाक्येन
 संचानवगमादिह नित्यसमासः उन्मत्तगङ्गा नामदेशः लोहितगङ्गम् समासान्तादित्यधिकृत
 त्व अथापीभावविशारत्प्रभृतेभ्यः शरदादिभ्य एव स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे शरदः स
 मीपमुपशरदम् प्रतिविपाशम् शरदविपाशम् अनस्मन्नस्मन् उपानहृदिव हिमवत् अ
 नडुहृदिशरदश्च विश्वचेतसश्चतुरत्यदनेदपदक्षिपत् जरायाजरसश्च उपजरसम् प्र
 तिपरसमनुभ्योऽन्त्याः यस्येति च प्रत्यक्षम् अन्त्याः परमिति विग्रहे समान्तविधानसा
 मर्थ्यादव्ययीभावः परोक्षे लिङिति निपातनात् परस्योकारादेशः परोक्षम् परोक्षान्ति
 यादित्यादितु अर्श आद्यवि समक्षम् अन्वक्षम् अनश्च अन्नन्तादव्ययीभावाद्द्व
 नस्तद्धिते नान्तस्यमस्येर्ध्वोपः स्यात् तद्धिते उपराजम् अध्यात्मम् नपुंसकादन्त्यत
 रस्याम् अन्नन्तं यत् कीदृशं तदन्तादव्ययीभावाद्द्व उपचर्ममुपचर्म नदीपौ समा

क्षराभतेनानुः समस्यते अनुगङ्गां गङ्गासमी गङ्गायां अनु गङ्गादेर्बसहस्रा देव्योपलक्षितेत्य
 र्थः त्रिषु प्रभृतीनिच एतानि निपात्यन्ते तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले सति छद्गु दोहनकालः
 आयत्नी गङ्गम् द्रुशत्रादिशः पुंवद्भावविरहः समाप्तान् प्रच निपात्यन्ते इत्यादि पारमध्यम
 वा पारमध्यमशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सहवासमस्यते एतदन्तत्वं चानयोर्निपात्यन्ते पक्षे षष्ठी तस्य
 उभयः पारगङ्गादानय गङ्गापारात् मध्ये गङ्गात् गङ्गा मध्यात् महाविकृत्येन वा समपि
 गङ्गायाः पारात् गङ्गायाः मध्यात् संख्यावंशेन वंशोद्धिषा विषमाजन्मना च तत्र भवो वं
 श्यः तद्वाचिना संख्या समस्यते होमु नी वंशोद्धि मुनि वाकररास्य त्रिमुनि विद्यातद्वा
 समेद विवक्षया त्रिमुनि व्याकरराम् एकविंशति भारद्वाजम् नदीभिश्च नदीभिः सं
 ख्या प्राग्वत् समाहारे चामभिष्यति सप्तगङ्गम् द्विषमुनम् अन्यपदार्थे च सन्त्यायाम्

जन्मनो दाहति एकविंशतीति। एकविंशति नदी राजवंशपादतिविग्राहः एते नदीयासु पञ्चो दिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगात्
 त्रिमासापे नोपकादिष्वनयोः पाठो बन्धनो प्रवर्तते तु गङ्गावो बोध्यः २

सि.कौ.सु.

स्वद्वानूहति। जाज्जोऽशमीत्यकारीस्पदित्यमरः ॥ वेदं ब्रह्म निच समाप्य समावृत्तेन हि स्वद्वारो ह व्यावृत्तचव्ये एव भूमि
 प्राय नाहोपियः स्वद्वामारोहति स जाज्जः ॥ २८ ॥ अथाप्येतेन स्वद्वामारोह तु नावनि विद्वानु ह्य नपरः सर्वपितृवद्वाम
 नूह उच्यते ॥ त्वं ह नित्यति ॥
 कृतिः स्वद्वानूहते स्वद्वामारोहति कं द्वितीया नं तान प्रकृतिकेन सुवनेन समस्यते निन्दायाम् स्वद्वानूहते जा
 ज्जः नित्यसमासोऽयम् नहि वाक्येन निन्दागम्यते सामि सप्तिकृतम् कालाः तेनेत्येव अन
 त्यन्तसंयोगार्थवचनम् मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्दुः मासपरिद्वेत्तुमारब्धवान् अत्यन्तसंयोगव
 काला इत्येव अतोन्तार्थवचनम् मुहूर्तसुखम् मुहूर्तसुखम् तृतीयात्तत्कृतार्थेन गुरा
 वचनेन तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् तृतीयान्तं तृतीया नार्थकृतगुरावचनेनार्थशब्देन च स
 ह प्राग्वत् शंकुलयावराडः शंकुलावराडः धान्येनार्थो धान्यार्थः तत्कृतेति किम् अक्षणाकाराः
 पूर्वसदृशासमा नार्थकलह निपुणमिश्र श्लक्ष्णरोगः तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् मासपूर्वः मातृस
 दृष्टाः पितृसमः पुनार्थमाद्योनम् कार्षापणम् माषविकसम् वाक्कलहः आचारनिपुनः
 गुडमिश्रः आचारश्लक्ष्णराः मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहराम् मिश्रचानुपसर्गमसं

78

७८

कामीत्यर्थं च
गुप्तितायोः २

७८

स्वाग्रहायराभिः वाट् च उपनदम् उपनदि उपपौर्त्तमासम् उपपौर्त्तमासि उपाग्रहायराभम्
 उपाग्रहायराभिः कृष्णः भूयन्तादव्ययीभावाद्वा उपासमिधम् उपासमित्ति गिरस्वसेन
 कस्य गिर्यन्तादव्ययीभावाद्वा सेनकग्रहापूजाप्यम् उपगिरम् उपगिरि इत्यव्य
 यीभाषः तत्पुरुषाधिकारोऽयम् प्राग्वहव्रीहिः द्विगुश्च द्विगुदपितत्पुरुषसंज्ञः स्या
 त् इदं सूत्रं सक्तुं शक्यम् संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकार वलेन संज्ञाद्वयसमावेशा
 त्पुनरुच्यते समासान्तः प्रयोजनम् पञ्चराजम् द्वितीयाश्रितातिपतितगतात्यस्त
 प्राप्तापन्नेः द्वितीयाश्रितादिप्रकृतिकैः सुवनैः सह समस्यते सवान्तपुरुषः कस्मिंश्चित्
 कस्मिंश्चित् दुःखातीतः गम्यादीनामुपसंख्यानम् ग्रामंगमी ग्रामंगमी अन्नं उभु
 तुः अन्नं उभुः स्वयं केन द्वितीयेति न संवध्यते ऽप्योपात्तं स्वयं कृतस्यापत्यं स्वायं
 ता

दर्थार्थवसिहितसुखरक्षितेः चतुर्थ्यन्तार्थापयत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत् त
 दर्थेन प्रकृतिविकृतिभावश्च यस्मिन्ति तद्ग्रहणां ज्ञापकात् यूपायदात्तं यूपदात्तं नेहरन्धना
 पस्थानां अश्ववासादयस्तु षष्ठीसमासः अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यविभूता चेति वक्त
 व्यम् द्विजायायां द्विजार्थः सूयः द्विजार्थापवागः द्विजार्थपयः भूतवसिः गोहितम् गोसुख
 म् गोरक्षितम् पञ्चमीनमेव चोराः चोर्यम् चोरमयम् नयभीतभीतिभीतिरिति वाच्य
 म् एकभीतः अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरक्षराः एतैः सहस्यं पञ्चम्यन्तं समस्यते
 सुखापेतः कल्पनापोढः चक्रमुक्तः स्वर्गपतितः तरङ्गापत्रस्तः अल्पशः किम् प्रासादात्प
 तितः स्तोकान्तिकदूरार्थस्तद्वाचिनेन स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः अन्तिकादागतः
 अभ्यासादागतः दूरादागतः विप्रकुट्टादागतः कन्दुदागतः पञ्चम्यास्तोकादिभ्य

४०

८०

८०

सिद्धमिति रक्षितः तस्य ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् तस्य ताभवत्येव स्वकर्तव्यम् स्वरे भेदः समानाधिकरणो
 तत्तत्कस्य सस्यस्य विप्रोषशासमासत्विह बहुलग्रहणान्न जोर्ध्वजोरित्यादिषु पोद्युवतीत्यादी
 नां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तिः सोऽप्यनेन वार्यते केन च पूजा
 याम् मति उद्धृतिस्त्रेण विहितोयः कृत्वा दन्तेन षष्ठीनसमस्यते राज्ञां मतो बहुः पूजितो वा
 राजपूजित इत्यादौ तु भूते कान्तेन सहसृतीयान्तस्य समासः अधिकस्यावाचिना च केन षष्ठीनस
 मस्यते आश्चर्य्यगवां दोहोऽगोपेन तजकाभ्यां कर्तरि कर्तृर्धत्तजकाभ्यां षष्ठीनसमासः अपां
 त्रष्टा वज्रस्य भर्ता आदनस्य पाचकः कर्तरि किम् दूतूरां भजराभिर्दुर्भक्तिका पत्यर्थ
 भर्तृशब्दस्य पाजकादित्वात्समासः भूभर्ता कृष्यन्तर्हि वृक्षानां निर्मातुं त्रिभुवनविधातु
 श्च कलह इति शेष षष्ठीसमास इति कैपटः कर्तरि च कर्तृषष्ठा अकेन न समासः भव
 तः प्रापिका नेह तजनुवर्तते तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठा अभावात् नित्यं की
 हगदरुष्टानां कतिपयपदानां रचयिता कविः स्यात्तु श्वे भवति कवि नावश्यं वचसा ॥ तदेजानीमः परिश्रमति
 पापीयतिकलोच्चमनानिमातुं त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ३

इत्युक्तं यच्छी राज्ञः पुरुषः राजपुत्रः प्राजकैदिभिश्च एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते तजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रति
 प्रसन्नोऽयम् ब्राह्मणप्राजकः देवपूजकः गुरुरात्तरेण लोपश्चेति वक्तव्यम् तस्वन्तं यदुरावाचि तेन समा
 सः न निर्द्धारिता इति पूरागुरोति च निषेधस्य प्रतिप्रसन्नोऽयम् सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः सर्वेषां महत्
 रः सर्वमहान् कृषो गावधृष्टी समस्यते द्विध्वंश्चनः न निर्द्धारितो निर्द्धारितो यावधृष्टी सान समस्यते
 नराणां द्विजः श्रेष्ठः प्रतिपदिविधाना यच्छीन समस्यते इति वाच्यम् सौम्यो ज्ञानम् पूरागुरो सुहितार्थ
 सद्यप्यतय समानाधिकरणेन पूरागुरोः सदादिभिश्च षष्ठ्यन्तं समस्यते पूरा सतां प्रष्टः गुरो
 काकसं कास्यम् ब्राह्मणस्य शुलोः यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं तातं तदेदमुदाहरणम् अ
 नित्योऽयं गुरो न निषेधः संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादि निर्देशात् तेनार्थगौरवं बुद्धिमां च मित्यादिसिद्धम् सुहि
 तार्थस्तत्प्रार्थः फलानां मुहितः तृतीया समासत्तु स्यादेवं स्वरे विशेषः सत् द्विजस्य कुर्वन् कुर्वीत
 वा किंकर इत्यर्थः अयं ब्राह्मणस्य कृता पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कदच्यपमेव गृह्यते तेन तदुपरीत्यादि

नासहप्राग्वत्वा द्वितीयमिज्ञायाः द्वितीयमिज्ञा एकदेशिनाकिम् द्वितीयमिज्ञायाः मित्रुकस्य अन्यत
 रस्याग्रहरासामर्थ्यात् पूरणागुरोतिनिषेधंवाधित्वापक्षेष्ठीसमासः मिज्ञाद्वितीयम् प्राप्तापनेचदि
 तीयया पक्षेद्वितीयाश्रितेतिप्रमासः प्राप्ताजीविकां प्राप्ताजीविकः जीविकाप्राप्तः आपन्नजीविकः
 जीविकापन्नः इहसूत्रेद्वितीयया अइतिद्वित्या अकारोविधीयते तेनजीविकांप्राप्ताजीविकांप्राप्ताजी
 विका आपन्नजीविका कालापरिमार्शना परिदेयवाचिनामुवन्तेनसहकालाः समस्यन्ते मासे
 जातस्ययस्यसमासजातः ह्यहजातः ह्ययोरन्तोः समाहारो घहः घहोजातस्येतिविग्रहः **उत्तरपदे**
 नपरिमार्शनाद्विगोः सिद्धयेवहूनांतपुष्ट्यस्योपसंख्यानम् हेअहनीजातस्ययस्यसंघनरुजातः
 अन्तोर् इतिवक्ष्यमाणो नान्हादेशः पूर्वत्रतुनसंख्यादेः समाहारइतिनिषेधः **सप्तश्लोके** स
 प्रम्यन्तेश्लोकादिभिः प्राग्वत् अक्षेष्टश्लोकाः अक्षश्लोकाः अक्षिश्लोकाः अपहृते अधुनिरपदादि
 तिखः ईश्वराधीनः सिद्धशुष्कपक्षवन्धेश्च एतैः सप्तमीप्राग्वत् सांकाश्यासिद्धः आप्तपशुषः
 श्लोकाः धूर्तः कितवः आडः प्रवीराः सेवीतः अक्षरः अक्षिः पशुः पशुः कुत्रालः चपलः निपुणः वरः ०३

पूर्वनाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वनाभः सकाशस्यावसव इत्यर्थः। नाभेरिति दिग्गोमन्तत्वापेक्षया। अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्न
 त्वेकदेशिनी। अतो नाभ्यासहसनासोनेत्यर्थः कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति। पूर्वप्राञ्चस्य नित्यस्यपेक्षया प्राधान्याच्च ४

जीविकयोः एतयोर्र्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते उदात्तकण्ठमञ्जिका क्रीडाविशेषस्य संज्ञा संज्ञाया
 भित्तिभावे राबुल जीविकायां दन्तलेखकः तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां रजकाभ्यां कर्तृरिति निषेधे प्रा
 प्रवचनम् पूर्वप्राञ्चरोत्तरमेकदेशिनेकाधिकरसो अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यते एकत्वसंख्या
 विशिष्टस्वेदवयवी षष्ठी समासापवादः पूर्वकायस्य पूर्वकायः अपरकायः एकदेशिना किम् पूर्वतो
 भेः कायस्य एकाधिकरसो किम् पूर्वः द्वात्राशाम् सर्वेष्वेकदेशोऽन्तः समस्यते संख्याविसापेति
 तापकात् मध्याह्नः सायान्हः केचित्तु सर्वोप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वन्नेव तापस्य सामान्यापेक्ष
 तात् तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादिसिद्धमित्याहुः अर्द्धनपुंसकम् समासत्वा
 च्छब्दशब्दो नित्यं लीने सः प्राग्वत् एकविभक्तावयव्युत्पन्नवचनम् एकदेशि समासविषयको यमु
 पसर्जनसंज्ञानिषेधः तेन पञ्चख्येयत्वादिसिद्ध्यति अर्द्धपिप्यल्या अर्द्धपिप्यली तीविकिम् ग्रा
 माहः द्व्येक एव अर्द्धपिप्यलीनाम् द्वितीयतृतीयचतुर्थपुण्याशपन्यनरस्याम् एतान्येकदेशि

पूर्वो द्वात्राशामिति। समुदाय समुदायि संबंधे षष्ठी बहुवचनं न भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया। यथा द्वात्राशं पञ्चम इति तत्र
 द्वात्राशामेकदेशित्वे सत्यपि एकत्वकसंख्यावेति भावा नोपपन्नः ५ सर्वोपेति। पूर्वदिभिर्नोऽपीत्यर्थः ६

जरत्पुराणानवकेवलाः समानाधिकरणेन विशेषां विधेयैरोतिषिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थसूत्रम् एक
 शब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमवाधनार्थं च पूर्वस्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः एकना
 यः सर्वशान्तिकाः जरत्नेयिकाः उरारा मीमांसकाः नवपाठकाः केवलवैपाकरणाः दिक्संख्ये
 संज्ञायाम् समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः संज्ञायामेवेति नियमार्थसूत्रम् पूर्वशकाम
 प्राप्तिं सप्तर्षयः नेह उत्तरावस्थाः पञ्चब्राह्मणाः तद्धितार्थेनिरपदसमाहारे च तद्धितार्थे विषये उत्तर
 पदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा पूर्वस्यां शास्त्रायां भवः पौर्वशास्त्रः समासे कृते दिक्पू
 र्वपदादसंज्ञायां नूतिनः सर्वनाम्नोचति मात्रे पुं वद्भावः आपरशास्त्रः पूर्वाशास्त्राप्रियायस्येति त्रि
 पदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशाब्दे उत्तरपदे पूर्वपोस्तत्पुरुषः तेन शास्त्राशब्दे आकार उदात्तः पूर्वशास्त्राप्रि
 यः दिक्षु समाहारे नास्त्यनभिधानात् संख्यायास्तद्धितार्थे षष्ठां माहुराभपत्यं वासमानुरः प
 च्चगावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववा न्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते इन्द्रतत्पुरुषो उत्तरपदे नि

ल्याः शिपिकः चक्रवन्धः **धांक्षरासिपे** धांक्षराचिना सहस्रप्रम्यन्तं प्राग्वत् निन्दयाम् तीर्थे धांक्षरं
 तीर्थे धांक्षः तीर्थकाकः कृत्ये श्रीरो सप्रम्यन्तं कृत्यप्रत्यमानैः प्राग्वत् आवश्यकैमासे देयमरा
 म् पूर्वोक्तैर्गयंसाम अराग्रहारां नियोगोपलक्ष्यार्थम् अराकिम् आसे देयानिज्ञा संज्ञाया
 म् सप्रम्यन्तं पुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् वाक्येन संज्ञानवगमान्ति सभासोऽयम् अरसेपित्त
 काः वनेकसेनुकाः हलदन्ता सप्रम्या इत्यलुक केनाहोरात्रावयवाः अन्होरात्रे प्रचावयवाः
 सप्रम्यन्ताः केन सह प्राग्वत् पूर्वोक्तकृतम् अपररात्रकृतम् अवयवग्रहारां किम् अन्हिद
 षम् तत्र तत्रेत्येतत्सप्रम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् तत्रमुक्तम् इमे सप्रम्यन्तं कान्तेन
 प्राग्वन्निन्दयाम् अवतप्तेन कुलस्थितं तस्मिन् पात्रे समितादयश्च एते निपात्यने हे
 ये पात्रे समिताः भोजनसमये एव संगताननुकार्ये गेहे प्रारः गेहे नर्दी आकृतिगरोऽ
 यम् चक्रारोऽवधारणार्थः तेनैवां सभासान्तरे द्युक्तया प्रवेशेन पूर्वकालेक सर्व

एकदेशलकृतत्वा कृतम् एकदेशात्प्राकृतत्वादकृतम्

मुत्पलम् नीलोत्पलम् बहुलम् गहृणात्केचिन्नित्यम् कृष्णसर्पः केचिन्न रामोजामदग्न्यः पूर्वीपरप्र
थमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् पूर्ववैप्राकरणाः अपराध्या
यकः अपरस्यार्द्धे पश्चभाकोवक्तव्यः अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चाद्धः कथमेकवीर इति पूर्वका
लेकेति वाधित्वा परत्वा दनेन समासेवीरैक इति हि स्यात् बाहुल्यं काभ्यद्विष्यति अरणादपः कृता
दिभिः अरणादिषु चार्थवचनं कर्तव्यम् अश्रयायः श्रयायः कृताः श्रिया कृताः केन न न वि
शिष्टेनानत्र कृतं चतदकृतं च कृताकृतम् शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसं
ख्यानम् शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवब्राह्मणाः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमा
नेः सदैव्यः वक्ष्यमाणो न महत् आकारः मरुवैपाकरणाः पूज्यमानैः किम् उत्कृष्टो गोः पशू
दुर्लभ इत्यर्थः वन्दारकनागकुञ्जरेः पूज्यमानम् गोवन्दारकः व्याघ्रादेराकृतिगणाली

त्वसमासवचनम् गौरतद्धितलुकि गोन्तातत्पुरुषाद्वचसात्समासान्तोनतुतद्धितलुकि पञ्चगवधनः
 पञ्चानांगवांसमाहारः संख्यापूर्वोद्दिगुः तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वोद्दिगुः स्यात् द्विगुरेकवचनम्
 द्विग्वर्थः समाहार एकवत् सनपुंसकमिति नपुंसकत्वम् पञ्चगवम् कुत्सितानि कुत्सनेः कुत्स्यमानो
 निकुत्सनेः सह प्राग्वत् वेयाकरराखसूचिः शीमांसकदुर्दुर्गः पापाराककुत्सितेः पूर्वसूनापवादः
 पापनापितः आराककुत्सालः उपमानानामसामान्यवचनेः वनप्रपामः द्रुपूर्वपदंतसदृशोत्पलशोक
 मितिसूचयितुं लौकिकविग्रहेश्वराब्दः प्रयुज्यते पूर्वनिपातनिपमार्थसूत्रम् उपमितं वा व्यादिभिः
 सामान्याप्रयोगोपमेयं व्यादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति विशेष्यस्य पूर्वनि
 पातनिपमार्थसूत्रम् पुरुषव्याघ्रः न सोमः व्यादि राहतिगाराः सामान्याप्रयोगे किम् पुरुषो
 व्याघ्रश्च प्रसः विशेषणविशेष्येण बहुलम् जेदकं सामानाधिकरानमेद्येन बहुलं प्राग्वत् नील

वन्धा गोवशा वेह दुर्भोपञ्चातिनी गोवेहत वष्कयसी तनुरावत्सा गोवष्कयसी कठप्रवक्ता कठ
 श्रोत्रियः कृषाध्यापकः कठधूर्तः प्रशंसावचनेष्व एतैः सहजानि प्राग्वत् गोमतः क्षिका
 गोमचर्चिका गोप्रकाशम् गोबोधः गोतर्धजः प्रशस्तागौरीत्यर्थः भक्तस्त्रिकादयो नियतधि
 डाः ननुविशेष्यनिष्ठाः जातिः किम् कुमारीमतस्त्रिका युवाखलतिपलितवलिनजरती
 मिः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि समस्यते यु
 वाखलतिः युवाखलतिः युवतिः खलती युवाखलती युवाखलती युवाखलती युवत्यामेव जरधर्मोपा
 लंभेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यात् कृत्यतुल्याख्या अजात्या भोज्योत्सम् तुल्यश्वेतः
 सदृशश्वेतः अजात्या किम् भोज्यश्रीदतः प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमाप्तोपिन वत्स
 र्त्सेन समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् कृष्णसारङ्गः कडाराः कर्मधारये कडारादयः शब्दाः कर्म

देवसिद्धे सामान्यप्रयोगार्थेवचनम् कतरकतमोजातिपरिप्रश्ने कतरकठः कतमकुलापः गोत्रं च
 चरशोः सहेति जातिलम् किंसेपे कुत्सितो राजा किंराजा पोषापुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवत्ता
 वेहत् वक्कयसीप्रवक्तृश्चो त्रिषाध्यापकधूर्तैर्जातिः तत्पुत्रः समानाधिकरणाः कर्मधारयः
 पुंस्त्वकर्मधारयजातीयदेशीयेषु कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंसकात्पर
 ५५ भावोपास्मिन् तथाभूतं पूर्वपुंवत् पुरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते महानव
 मी क्लृप्तचतुर्दशी महाप्रिया तथाक्रोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादो प्रतिप्रसू
 यते पाचकस्त्री दत्तभार्या पञ्चमभार्या सौत्रभार्या सुकेशभार्या ब्राह्मराभार्या एवं
 पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि इभयोः पोषास्त्री पुंसलक्षणा इभयुवतिः अग्नि
 स्तोकः उदश्वितकतिपयम् गृष्टिः सकृत्प्रसूता गोमृष्टिः धेनुर्नवप्रसूता गोवेनुः वश्रा
 तक्रं सुदप्रियन्मयितं पादाम्बु क्षीम्बुनिर्जलम् १

सि०को०मु०

सूत्रकृतेऽपनीयगुणवचनंग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गुणवचनेनेति किम् ईषभ्यार्थः ईषत्कारक इत्यादावेकपद्यादि
नभवति ३

85

॥८५॥

बहुलं समस्यते अभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्त्ताभिधीयत इत्यर्थः जहिजोडः जहितवः नात्तिकु
तोभयं यस्य सोऽकुतोभयः अन्यो राजा राजान्तरम् चिदेव चिन्मात्रम् ईषदकृता ईषत्पिंगलः
ईषदगुणवचनेनेति वाच्यम् ईषदकृता नम् नञ्मुपासमस्यते नलोपो नञः नञोनस्य लो
पः स्यादुत्तरपदे अब्राह्मणाः तस्मान्नुडचि लुप्तनकारान्नञ् उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्
अनश्वः अर्थाभावे अव्ययीभावेन सहायं विकल्पते रत्नोहागमलघुसंदेहाः प्रयोजनमिति
अद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् तेनानुपलब्धिरविवादोऽविद्वन्मित्यादिसि
द्धम् नञोनलोपमिति डिङोपे अपचसित्वं जात्मे नैकधेत्यादौ तु न प्रायेण सहसुपेति समासः
नञ्प्राशनपान्त्ववेदानासत्यानमुचि नकुल नखनपंसक नक्षत्रनक्र नाकेषु प्रकृत्या पादि
तिशत्रन्तः वेदाद्रूपमुन्नतः नसत्या असत्याः नअसत्या नासत्याः नमुञ्चतीति नमु
चिः नकुलमस्य नखमस्य नस्त्रीप्रमान् इति नपुंसकम् स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो

॥८५॥

नञ्प्रादन्त्राजतीति ३

चारयेवापूर्वप्रयोज्याः कठारजैभिनिः जैभिनिकठारः कुमारः श्रमरादिभिः कुमारीश्रमरा कु
 मारश्रमरा इहगरोश्रमराप्रवर्जिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पश्यन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभा
 षायाभेददेवतापेक्षं बोध्यम् चतुष्पादगर्भिणीया चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीप्रायेन सह प्राग्व
 त् गोगर्भिणी मयूरव्यंसकादयश्च एते निपात्यन्ते मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः व्यंसको धूर्तः
 उदक् अवोक् उच्चावचम् निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् नास्ति किञ्चन यस्या किञ्चनः
 आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये अशनीतपिवनेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अशनीतपि
 वता यचतभृजता खादतभोदता एहीडारयोः न्यपसर्पे एहीड इति यस्मिन् कर्मणि तदे
 हीडम् एहिपवम् उद्धरकोष्ठात् उत्सृजदेहो नित्यस्यां क्रियायाम् उद्धरोत्सृजा उद्धमविधमा
 असातत्यार्थमिह पाठः जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं वा निश्चाति जहीत्येतत्कर्मणा

अदःकृत्येति पदात्प्रमेवप्यलोचयति तदेदमुदाहरणम् अदःकृतमिति गतिरन्तरइति पूर्वपरप्रकृतिस्वरेणापुनस्तत्त्वम् अदःकृत्या अदः
अन्तर्हो किम् । तिरोभूत्या स्थितः पार्श्वतो भूत्येत्यर्थः ॥८॥ उपाजे अन्वाजे शतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्वलस्य सामर्थ्याधाने
वर्तते तदाह दुर्वलस्येति ५

मनोहत्य करोणशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिभाषातिशये वर्तते मनः प्राचोप्यत्रैव परोऽव्य
यम् प्ररक्त्य अस्तं च अस्तमिति मान्तमव्ययंगति संज्ञं स्यात् अस्तंगत्य अच्युगत्यर्थव
देषु अव्ययमित्येव अच्युगत्य अच्योप्य अभिमुखंगत्वा उत्काचेत्यर्थः अव्ययं किम् जलम्
च्युगच्छति अदोऽनुपदेशो अदःकृत्य अदःकृतम् परंप्रत्युपदेशो प्रत्युदाहरणम् तिरोऽन्त
र्हो तिरोभूय विभाषाकृञ् तिरोःकृत्य तिरस्कृत्य तिरःकृत्वा उपाजेऽन्वाजे शतौ कृञ् विवागति
संज्ञौ उपाजे कृत्य उपाजे कृत्वा अन्वाजे कृत्य अन्वाजे कृत्वा दुर्वलस्य वलमाधायेत्यर्थः सा
ज्ञात्प्रवृत्तिनिच कृञ् विवागति संज्ञानिःस्युः अर्थद्वैतिवक्तव्यम् साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा
लवरां कृत्य लवरां कृत्वा मान्तत्वं निपातनात् अनत्याधान उरसि मनसौ उरसि कृत्य
उरसि कृत्वा अभ्युपगम्येत्यर्थः मनसि कृत्य मनसि कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः अत्याधा
नमुपप्रलेषस्तत्र न उरसि कृत्वा पाशोऽप्रोते मध्येपदे निवचने च शते कृञ् विवागति संज्ञा

प्रत्युदाहरणमिति
अदःकृत्या अदः
कृञ् विवागति

प्रवचनीयानां प्रतिषेधः कृतं प्रति तत्रापपदसप्तमीस्थम् सप्तम्यनेपदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन
स्थितं कुंभादितद्वाचकपदमुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् उपपदम
तिङ् उपपदमुवन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते अतिङन्तश्च समासः कुंभं करोतीति कुंभकारः कू
कुंभ अस्कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् अतिङ्किम् आभवान्भूत् मडि बुडिति स
प्रतिर्देष्टा न्माडुपपदम् अतिङ्ग्रहरांश्चापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तते इति पूर्वसूत्रेपि ग
तिग्रहरां पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहरां तत्रापकृष्यते सुपेति च निवृत्तम् तथाच गतिकारकोपपदा
नां कृभिः सह समासवचनं प्राक्सुवत्यन्तेरिति सिद्धम् आब्री अश्वक्रीति कच्छपी अमे
वाव्ययेन अमेव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते स्वाङ्कारम् नेह काल
समयवेलासुतुमुन् कालः समयो वेलावाचोक्तम् अमेवैति किम् अग्रभोजम् अग्रभुक्ता

आध्यात्मिकानामान्तमयप्रश्न आध्यात्मिकवर्तन
 आस्पृशतयापाने मध्येकृत्य मध्येकृत्या पदेकृत्य पदेकृत्या निवचनेकृत्य निवचनेकृत्या वाचनियम्ये
 त्वर्थः नित्यं सोपायानुपयमने कृत्रिउपयमनंविवाहः लीकारमात्रमित्येके हतेकृत्य पारणोक्त्य
 प्राध्वं वन्धने प्राधमित्यव्ययम् प्राध्वंकृत्य वन्धनेनानुकूलं कृतेत्यर्थः प्रार्थनादिनास्तानुकूल्य
 करणे प्राध्वंकृत्या जीविकापनिषदावोपम्ये जीविकाभिवक्तृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषदमि
 वक्तृत्वा उपनिषत्कृत्य औपम्येकिम् जीविकांकृत्या उपनिषत्कृत्या प्रादिग्रहणप्रगत्यर्थम्
 सुपुत्रः अत्रार्तिकानि प्रादमोगता पर्यप्रथमया प्रगत आचार्यः प्राचार्यः अत्याद
 यः क्रान्तापर्य द्वितीयया अतिक्रान्तोभालाभतिमौलः अवादयः कुष्माधर्ये तृतीयया
 अवकुष्ठः कोकिलया अवकोकिलः पर्यादमोग्लानापर्य चतुर्थ्या परिग्लानोऽवपनाम
 पर्यध्यमनः निरादयः क्रान्तापर्य पंचम्या निःक्रान्तः कौशाम्याः निःकौशाम्विः कर्म
 गतिसमाप्तानुदाहृत्य प्रादिसमाप्तान् वक्तुमुपचक्रमे ॥ क्रियायोगाभावात्तन्निवृत्तिर्भावेः ४
 आध्यात्मिकवर्तनः ३

सि० कौ० सु०

४४

॥८८॥

सन्त्यहत्परमोत्तमिति समासः १
रक्षादिति । घटितु लक्षणे अहः सु भवः इत्यादिबुत्तत्वा लक्षणा ह्यस्य प्रयोगोऽस्ति तर्हि णादित्यपि बोध्यं रक्षाभ्यामित्यधिकारान्
तत्पुरुषाहवस्यात् परमराजः अतिराजी कलसस्यः अहो हस्वोरेव टिलोपः स्यान्नान्यत्र उत्तमा
हः इह अहनीभरतो ह्यहिनः तद्धितार्थे द्विगुः तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वत्पुनरुक्तौ रात्रः संवत्सरा
चेति ह्यः लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह मद्राणां रात्री मद्राही अहो नृपतेभ्यः
सर्वादिभ्यः परस्याहन् प्राचस्याहोदेशः स्यात् समासान्तपरे अहोऽन्तात् अदन्तपूर्वपदस्या
द्विफात्परस्याहो नस्यराः स्यात् सर्वा ह्यः पूर्वा ह्यः संख्यातान्हः द्वयोरहोर्नवः कात्वा
दृन् द्विगोर्बुग्नपत्यइति ऋजोलुक् ह्यन्तः स्त्रियामदन्तत्वादाप् ह्यन्ता ह्यन्तप्रियः अत्य
न्तः जुम्नादिषु च एषु रात्वं न स्यात् दीर्घाहो प्राचद एवं चैतदर्थमह इत्यदन्तानुकरणाक्रे
शोनकर्तव्यः प्रातिपदिकान्तेति रात्वं कारणात् जुम्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् अदन्तादिति
नपरकरणात्नेह परागतमहः परान्हः न संख्यादेः समाहारे समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेर
होदेशो न स्यात् संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् द्वयोरहोः समाहारो ह्यहः अहः उत्तमेकाभ्यां च
दीर्घान्ते न स्यात् स्यादिति बहुव्रीहिः ४
संख्या आदिर्घस्येति विग्रहः २

॥८८॥

विभाषाये प्रथमपूर्वेऽप्यितिकारामुलौ अमाचान्येन चतुर्व्यविधानमेतत् तृतीयाप्रभृतीन्य
 न्यतरस्याम् उपदेशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्येन सहवासमस्यन्ते मूलकेनो
 पदेशो भुङ्क्ते मूलकोपदेशम् क्वाच तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्वान्तेन सहवासमस्यन्ते
 उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्या अच्यमयमिपेतेति क्वा तृतीयाप्रभृतीनि इति किम् अलंकृत्या
 खलुकृत्या तत्पुरुषस्याङुलेः संख्या व्ययादेः संख्या व्ययादेरङुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासा
 न्तोऽच्यसात् द्वे अङुली प्रमारा मस्य द्वे अङुलं दारु निर्गतमङुलिभ्यो निरङुलम् अहः स
 र्वे कदेशा संख्यातपरापाचरात्रेः एभ्यो रात्रे रच्यसात् चात्संख्या व्ययादेः अहर्गदो द्वन्द्वार्थ
 म् अहश्चरात्रिश्च अहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रेः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः परापररात्रः
 द्वयोः रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् अनिक्रान्तो रात्रिप्रतिरात्रः रात्राहः सखिभ्यश्च एतदन्ता

तत्पुरुषस्यैव
 भुवर्त्तनाभ्याम्
 कारेभ्याम्
 र्थमित्युक्तम्

तद्वितार्थतिसमासः १

पूर्वकालैकसर्वतिसमासः २

पूर्वपराधरोतरेतिसमासः २

विशेषां विशेषां बहुल

नितिसमासः २

पत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्बलोदिर्नलुक पञ्चनावप्रियः द्विनावम् त्रिनावम् अतद्धितलु
 कीतिकिम् पञ्चभिर्नो मिः कीतः पञ्चनोः अर्द्धाच्च अर्द्धानावम् च स्यात् नावोर्द्धम् अर्द्ध
 नावम् क्षीयत्वं लोकात् खायाः प्राचाम् द्विगोरर्द्धाच्च खायाः षज्वा द्विस्वारम् द्विस्वारि
 अर्द्धस्वारम् अर्द्धस्वारि द्वित्रिभ्यामञलिः षज्वा स्यात् द्विगो द्व्यञ्जवम् द्व्यञ्जलि अ
 तद्धितलुकीत्येव द्वाभ्यामञलिभ्यां कीतः द्व्यञ्जलिः ब्रह्मरुजानपदाख्यापाम् ब्रह्मन्ता
 लत्यरुषाश्च स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः कुमह
 भ्यामन्तरस्याम् आभ्यां ब्रह्मरुजोवाच् स्यात्तत्पुत्रये कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा आ
 नमहतः समानाधिकरणा जातीययोः महत् आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणोऽन्त
 रपदे जातीये च परे महाब्रह्मः महाब्रह्मा महादेवः महाजातीयः समानाधिकरणो किम् महत्
 सेवा महत्सेवा जातिरिक्तविहाय प्रतिपद्येत्तस्मै महदिति समासो ग्रहीष्यत इति चेत् महाबाहुर्न

पूर्वकावैकेतिसमाप्तः २ अश्वोरसमिति अश्वानामुरः यथाप्रतिरावययानामुरः इत्यादिः २ अश्वत्थायांकिन् देवस्तस्योरोदे
शब्देनोच्यते ३ छट्टिसमाप्तः ४ यदन्तो २

आभ्यामन्हादेशोनस्यात् उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः पुरापशब्दमाह पुरोपेताभ्यामित्येवसत्रपितुमुचितम् पुरापाहम्
एकौहः उत्तमग्रहसामुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके संख्याताहः अग्रारब्धाभ्यामुरसः दृष्ट्यात् अश्वाना
मुर इव अश्वोरसम् मुख्योऽश्च इत्यर्थः अनोऽश्वापसरसोजातिसंज्ञयोः दृच् उपानसम् अ
मृताश्मः कालायिसम् मरुदूकसरसमितिजातिः महानसम् पिराडाश्मः लोहितायसम् जलस
रसमितिसंज्ञा ग्रामकौटभ्यांचतस्राः ग्रामस्पतज्ञा ग्रामतज्ञः साधारणा इत्यर्थः कुद्या
भवः कौटः स्वतन्त्रः सचासौ तज्ञा कौटतज्ञः अतिः शुनः अतिश्वोवराहः अतिश्वी सेवा
उपमानादप्राशिषु अप्राशिषुविषयकोपमानवाचिनः शुनश्च स्यात् आर्कर्वः श्वेवा कर्वश्चः पाषाणवि
अप्राशिषुकिम् वानरः श्वेव वानरश्वा उत्तरमगपूर्वाच्च सकृज्जः बाहुपमानात् उत्तरस
कृष्णम् मृगसकृष्णम् पूर्वसकृष्णम् फलकमित्तसकृष्णम् फलकसकृष्णम् नात्रोद्दिगाः नो
प्रादान्ताद्दिगोऽन्व स्यान्नतुनद्वितलुकि द्वाभ्यांनोभ्यामागतो द्विनाचनूप्यः दिगोर्लुगन

पूर्वापरतिसमाप्तः २

अशीतोनु अशीतिः प्राकृशतारित्येव त्रिशतम् त्रिसहस्रम् विभाषाचत्वारिंशत्तन्तोसर्वेषाम्
 द्व्यष्टनोत्तेश्चप्रागुक्तं वास्याचत्वारिंशदादौपरे द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत्
 अष्टचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवंपञ्चाशत् षष्ठिसप्ततिनवतिषु
 एकादिष्ट्वैकस्यचादुक् एकादिनञ्चैकस्यास्यादेकस्यादुगागमश्च नञोविंशत्यासमासेकृते
 एकश्चिदनसह तृतीयेति योगविभागात्समासः अनुनासिकविकल्पः एकेननविंशतिः एका
 न्नविंशतिः एकाद्विंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः **वषड्त्वंदत्तदशधासूत्रपादरेषुत्वंच**
धासुवेतिवाच्यम् षोडश षोडश षोडश षोडश परवर्द्धिर्द्वयं दत्तसुसुषयोः एतयोःपरप
 दस्येवलिङ्गस्यात् कुकुटमपूर्याविमे मपूरोकुकुटविमे अर्द्धपिप्ली द्विगुणाप्रापन्नालं पूर्व
 गतिसमासेषु प्रतिषेधावाच्यः पञ्चमुकपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः प्राप्नोजीवि
 कां प्राप्नजीविकः आपन्नजीविकः अलंकुमार्ये अलंकुमारिः अतएवचापकान्समासः

स्थात् तस्माद्वचसा प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषानेह प्रवर्तते समानाधिकरणाग्रहणसाम-
 य्यात् आदित्ययोगविभागादात्वं प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा एकादश महती शब्दस्य पुंवत्कर्मधा-
 रयेति पुंवभ्यावेकते अत्वम् महाजातीया महासत्वासकरविशिष्टपुंसस्य नानं पुंवभ्यावश्च अ-
 समानाधिकरणापार्थम्यमिदम् महतो महत्या वा वासी महावासः महाकरः महाविशिष्टः अष्टनः
 कपालेह विषि अष्टाकपालः अविच्युते गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थगम्येऽष्टन आत्वं यत्तु व्यमित्यर्थः
 अष्टागवशकम् अच पत्य च वेत्तत्राजितियोगविभाग इह व्रीहा वप्यच अष्टानां गवां समाहा-
 रः षष्ठगवम् तद्युक्तत्वाच्च कष्टमष्टागवमिति वा अष्टनः संख्यायां स बहुव्रीह्यशीत्योः आत्स्यात्
 द्वौ च दश च द्वादश इति वा द्वादश इति वा द्विंशतिः अष्टादश अष्टविंशतिः अवहृद्वीह्यशीत्योः
 किम् द्विवाः द्विशीतिः प्राकृशता इत्यम नेह द्विशतम् द्विसहस्रम् त्रैत्रयः त्रिशवस्य
 त्रयस्स्थात् पूर्वविषये त्रयोदश त्रयोविंशतिः बहुव्रीहौ त्रिदश त्रिदशाः सुजर्षी बहुव्रीहिः

स्थात् पूर्वफल्गुन्यो पूर्वाः फल्गुन्यः पूर्वप्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः नक्षत्रे किम् फल्गुन्यो माराविके तिष्य
 पुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् बहुलं द्वित्ववद्भवति तिष्यश्च पुनर्वसूच तिष्यपुनर्व
 स तिष्यति किम् विशारवानुराधाः नक्षत्रेति किम् तिष्यपुनर्वसो मारावकाः सप्तपुंसकम् समा
 हारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नष्टकं स्थात् परवृद्धिपवादः पञ्चगवम् दन्तोष्ठम् अकारान्तोत्तरपदे
 द्विगुः स्त्रियमित्यः पञ्चमूली आवन्तोवा पञ्चखट्वा पञ्चखट्वम् अनोनलोपश्चवा द्विगुः
 स्त्रियाम् पञ्चतन्त्री पञ्चतन्त्रम् पात्राद्यन्तस्य न पञ्चपात्रम् त्रिभुवनम् चतुर्द्विगम् प्रराम
 सुदिनाभ्यामहः कीवतेष्टा प्ररामहम् सुदिनाहम् सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची पथः संख्या
 व्यपादेः संख्या व्यपनूपादेः परः कृत्समासान्तः पथशब्दः कीवमित्यर्थः त्रयारोपन्थाः त्रिपथ
 म् चिरूपः पन्थाः विपथम् कृत्समासान्तग्रहणान्तेरु सुपन्थाः अतिपन्थाः सामान्येन पुं
 सकम् मदुपचति प्रातःकमनीयम् तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः अधिकारोऽयम् सञ्ज्ञा

निष्कोशास्त्रिः पूर्ववत्प्रवर्तते द्विवचनमतन्त्रम् अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवैः राजान्साः
 पुंसि एतदन्तो हन्ततुस्यो पुंस्येव अनन्तरत्वात्परवर्द्धिगतापवादोऽयं परत्वात्समहारनपुंसकतां
 वाधते अहोरात्रः रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरत्रः पूर्वीस्तः द्यहः संख्यापूर्वरत्रं कीविम् । द्विरात्रम्
 त्रिरात्रम् गरात्रम् अपथंनपुंसकम् तत्पुत्रवद्वत्येव अन्यत्रतु अपथोदेशः कृतसमासान्त
 निर्देशान्नेह अपथाः अर्द्धाः पुंसि च अर्द्धादयः प्राद्याः पुंसि कीवेचस्युः अर्द्धवम् अर्द्धः
 ध्वजम् ध्वजः एवंतीर्थप्रारीरमस्य पयूषदेह अङ्कुशकलशश्चादि जात्याख्यायामेकस्मिन्बहु
 वचनमन्यतरस्याम् एकौप्यर्थोवाबहुवचनवति ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मराः पूज्यः अस्मदीह माश्व
 एकत्वेद्वित्वेचविवक्षिते अस्मदीवबहुवचनंवास्यात् वयं ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रूवइति वा त
 विशेषशास्यप्रतिषेधः पदुरहं ब्रवीमि फल्गुनी प्राग्वदन्तचनक्षत्रे द्वित्वे बहुलप्रयुक्तं कार्यं वा

मुनेति श्रुति
विग्रहः ५

॥८॥

समसमानप
दातिरिक्तस्य
तर्पः ४

अमनुष्यशब्दोऽप्यारक्षः पिशाचादीनाह रक्षः सभम् पिशाचसभम् अशालाच संवातापीया
सभातदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीसंवात इत्यर्थः अशालाकिम् धर्मसभा ध
र्मशालेत्यर्थः विभाषासेनासुराच्छायाशालानि शानाम् एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीसंवास्याव
ब्राह्मणासेनम् ब्राह्मणासेना पवसुरम् पवसुरा कुड्यछायम् कुड्यछाया गोशालम्
गोशाला श्वनिशाम् श्वनिशा तत्पुरुषोऽनन्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह दृष्टेनो
राजा असेनापरमसेनाः ॐ इति तत्पुरुषः शेषो बहुव्रीहिः अधिकारोऽयम् द्वितीया ॥८॥
श्रितेत्यादिनाप्येवमप्येविकस्यं विशिष्य समासोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः अने
कमन्यपदार्थे अनेके प्रथमान्तमन्यस्यपदस्यार्थवर्तमानं वा समस्यते सर्वबहुव्रीहिः
अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समासाधिकरणा नामिति च फलितम् प्राप्नु
दकं पं प्राप्नोदकोऽयाम् पुच्छरप्योऽनङ्गान् उपहतपशुः नृदः उद्धतोदना स्यात् स्त्री
समसमानप्रथमान्तार्थमिति द्वितीया च न स इत्यर्थः

शोकन्योरीनरेषु कन्यान्तस्तत्पुरुषः लीवत्वं स्यात् साचेऽशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायासं
 ज्ञा सुखमस्यापत्न्यानि सौ समयः तेषां कन्यासौ सभिकन्यम् संज्ञायाम् किम् वीरराकन्या ए
 रीनरेषु किम् दक्षिकन्या उपतोपक्रमंतदाच विख्यातायाम् उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च
 तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोऽनुपज्ञायमानोपक्रम्य मारापोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्य
 ते पाणिनेऽनुपज्ञापारिण्युपज्ञम् ग्रन्थः नन्दोपक्रमम् इराः क्षयावाहुल्ये क्षयान्त
 सत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थवाहुल्ये इक्ष्वाङ्गान्क्षया इक्षुः विभाषासेने
 निविकल्यापवादः इक्षुः क्षौनिषादिन्य इति तु समन्तान्निषादिन्यद्रत्याङ् प्रश्लेषोयो
 ध्यः समाराजाऽमनुष्यपूर्वा राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंस
 कं स्यात् इनसभम् ईश्वरसभम् पर्यायस्येवेत्यन्ते नेहराजसभा चन्द्रगुप्तसभा

गुर्व एव दीर्घात् न च जंघः तन्वीदीर्घजंघः त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुं वत् उत्तरपदस्य मध्ये न च व
 धानात् द्वितीयमपि न पुं वत् पूर्वपदत्वाभावात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे नूतः
 पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयववदतिवदन्ति वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते अनङ् मत इत्यत्र
 यथा ते नोपात्तस्य पुं वदेव चित्राजरदुरित्यादि अतएव चित्राजरतौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भे
 पि चित्राजरदुरिति भाष्यम् कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुं वत् जरश्चित्रगुः कर्मधारयो
 त्तरपदे तु चित्रजरद्वीकः स्त्रियाः किम् ग्रामशोकुलं दृष्टिरस्य ग्रामशोदृष्टिः भाषि
 तपुंस्वात् किम् गङ्गाभार्यः अनङ् किम् गामोनूभार्यः समानाधिकररो किम् कल्या
 रायामाता कल्याणीमाता स्त्रियां किम् कल्याणीप्रधानं यस्य सकल्याणी प्रधानः पूररापं
 तु अप्पूरणीप्रमाणोः पूररार्थप्रत्ययान्तं यस्त्रीलिङ्गं तदन्तात्पमारापन्ताच्च बहुव्रीहे

प्रादिभ्यः परं यद्वा तु जंतदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्योख्येय इति सूत्रं सिद्धान्तं वादः ॥
 यद्वा माराज्ञापकान् व्यधिकरणसमाप्तः ४

पीताम्बरः वीरपुरुषः ^{को} ग्रामः प्रथमार्थे तु न वक्ष्ये वेगतः व्यधिकरणानामपि न पञ्चभिर्भुक्तमस्य प्रादिभ्यो
 धातुजस्य वाच्योवाचोत्तरपदलोपः प्रथम तपसीः प्रपत्तिः नञोत्तरार्थानां वाच्योवाचोत्तरपदलोपः अवि
 द्यमानं पुत्रः अपुत्रः अस्तीति विभक्तिप्रतिष्ठापकमव्ययम् अस्ति शीरागोः स्त्रियाः पुंस्यभ्यामि
 तपुस्कादनुङ् समा नाधिकरणे स्त्रियामपुंरिति प्रियादिषु भाषितपुंस्कादनुङ् उङोभावोऽस्यामि
 ति बहुव्रीहिः निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्या प्रचलुक् तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्केन
 स्मात्पर उङ्भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकर
 णे स्त्रीलिंगे उत्तरपदेन तु पूरणां प्रियादौ च परतः गोस्त्रियानुपसर्जनस्य चित्रागावोपस्येति
 लोकि कविग्रहे चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः रूपवद्भाष्यः चित्राजर
 ती गोर्धस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्वहनां बहुव्रीहिः अत्र केचित् चित्राजरतीगुः जरती चित्रा

अस्ति शीराद
 वेति सुबधिका
 रानिङ्गन्तेन
 समासो नास्ति
 त्याः ३

सिन्धौ सु०

भूतपूर्वे चरदित्वा न्निप् २

अजाविभ्यां प्यन् ३

त्या ३

प्राचातुपदतरेत्युक्तं तस्युक्तं म० १

प्रकारवचनेत्याल २

अकृज्येष्ठाभ्यां
तिङ् लानि
जौ च द्दन्ति
निति ल ३

॥ ८४

१४

दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा धरणि विवक्ष्यमाणो ह्यस्य परत्वात्सुम्बन्धवन्वाधते पद्वितैरा पद्वितमा यदु
चैरी पदुजातीया दर्शनीयकल्या दर्शनीयदेशीया दर्शनीयनृपा दर्शनीयपाशा बहुष्योप्रप्रास्ता
वकी वकतिः अजाभ्योहिता अजथ्या प्रासिवरु द्यौर्धस्य च भवोवक्तव्यः वहीभ्योदेहि व
हृषाः अस्याभ्योदेहि अत्यशः त्वत्त्वोर्गुणावचनस्य शुक्तायाभावः शुक्लत्वम् शुक्लता गु
रावचनस्य किम् कर्माभावः कर्त्रीत्वम् शरदः कृतार्थतेत्यादौ तु सामान्येन पुंसकम् भस्या
ते तैदिते हस्तिनीनां समूहो हस्तिकम् अठे किम् रोहिरोयः स्त्री चो छगिति छत्रगद्यते ॥ ८४ ॥
अग्नेर्दगिति छकितु प्रम्बदेव अग्नायो देवतास्य त्याजीपाकस्याग्नेयः सपत्नीशब्दस्त्रिधा
प्रात्रुपण्यायात्सपत्नशब्दाच्चाङ्कुरवादिन्येकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवा
हनिवन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्री लिङ्गो द्वितीयः स्वाभिपण्याय पतिशब्देन भाषि
तपुंस्क स्तृतीयः आषयोः शिवाद्यरा सपत्न्याः अपत्यं सापत्नः तृतीया तु लिङ्गु वि
वार्तिकमिदम् ५

रस्यात् कल्याणीपञ्चमीपासां रात्री रांताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः त्रीप्रमाणीपस्य त्रीप्रमा
 राः पुम्भदावनिषेधोऽप्युत्पद्यश्च प्रधानपूरणामेव रात्रिः पूरणी वाच्यचेत्युक्तौदाररोमुखा
 अन्यत्र न च तश्च नद्युत्तरपदाददन्तोत्तरपदाच्चवहुव्रीहेः कस्यात् पुम्भदावः केराः
 केषरेऽतोहृस्वः स्यादिति प्राप्ते न कपि कपिपरे हृस्वो न स्यात् कल्याणीपञ्चमीकः पक्षः
 अत्रतिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् बहुकर्तृकः अप्रियादि
 बुकिम् कल्याणीप्रियः प्रियामनोत्ता कल्याणी शुभगा दुर्भगा भक्तिः सचित्रा स्वसा कान्ता
 ज्ञान्ता समाचयलाङ्गिता वामा अवलान्तनया सामान्येन पुंस्त्वम् इह भक्तिर्यस्य प्रदृढा
 न्तिः त्रीलविद्यतायाम् इह भक्तिः तसिलादिष्वेतत्त्वसुचः तसिलादिषु कृत्यसुजनेषु
 विद्याः पुम्भत्स्यात् परिगणनं कर्तव्यम् अत्राप्यतिव्याप्तिपरिहाराय त्रैतसो तैरपूतमयो
 चरदजानीयरो कल्पदेशीयरो रूपम् पाशपो पालनिलवप्यनो वहीषु बहुत्र बहुतः
 अत्रापि अतिव्याप्तिरिति निलयनप्राप्तं तसिलादिषु पाठभावात्तदन्तेऽप्यपि देशपादेः पाठान्तदन्तेऽतिव्याप्तिरिति भावः
 लक्ष्ये लक्षरागमनमप्यपि ॥ अक्षये लक्षरागमनमप्यपि ॥

इह भक्ति
 रिति सिद्धौ
 प्रियादिषु
 ४: ४

नपुम्वत् दत्ताभार्यः दत्तामानिनी दानक्रियानिमित्तः स्त्रियांपुंसिचसंज्ञाभूतो यमिति भाषितपुंस्त्वम्
 स्ति पञ्चमीभार्यः पञ्चमीपाशा वद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे वद्धिप्रायेण विहिताया
 वद्धिस्तद्धितुयस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्तास्त्रीनपुम्वत् स्त्रीभार्यः मापुरीयते मापुरी
 मानिनी वद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्यः तद्धितस्य किम् कारुलावभार्यः वद्धिप्रायेण
 किम् तावद्भार्यः रक्तेतुकाषायीकन्यायस्य सकाषायकन्यः विकारेतुहेमीमुद्रिकायस्य त
 हेममुद्रिकः वद्धिप्रायेण वद्धिप्रतिफलोपधानाभावादिहपुम्वत् वेयकरराभार्यः सेवश्च
 भार्यः स्वांगाच्चेतः स्वांगाच्च ईकारस्तदन्तास्त्रीनपुम्वत् सुकेशीभार्यः स्वांगत्किम् पदभा
 र्यः ईतः किम् अकेशभार्यः अमानिनीतिवक्तव्यम् सुकेशमानिनी सुकेशमानी जाते
 पञ्च जातेः परोयः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं नपुम्वत् शूद्राभार्यः ब्राह्मणीभार्यः सौत्रस्यैयं निषे
 धः तेन हस्तिनां समूहो हस्तिकम् द्रव्यत्र भस्पाठ इति भवत्येव संख्याव्यया सन्नादूरा

॥८५॥

सर्वनाम्नाद्यन्तमात्रावति मरश्च वा द्रुत्यन्तत्तरपदस्य प्रत्ययप्राप्त तद्देशापूर्व
नि भाष्योदाहरणो न निषिध्यते पुस्त्यपूर्वपदस्यैव नोत्तरपदस्य ४

शिवपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणात् शिवोऽप्येव नत्वरा शिवादौ नूतयोरेव तत्र गृहणात् साधत्यः
लक्षकश्च शोऽस्व भवत्याश्छात्राः भावत्काः भवदीयाः एतद्वर्तिकमेकतद्विते चेति सूत्रं च न कर्त
व्यम् सर्वनाम्नोऽन्तिमात्रादिति भाष्यकारेऽध्यागतार्थत्वात् सर्वमयः सर्वकाम्यति सर्विकाभा
ष्यस्य स सर्वकाम्यार्थः सर्वप्रिय इत्यादि पूर्वस्यैवेदम् भेदेषां जात्यादेति लिङ्गात् तेना
कचि एकशेषवत्तौ च न सर्विका सर्वाः कुकुद्यादीनामराडादिषु कुकुद्या अरां कुकुया
राडम् मग्नाः पदम् मगपदम् मगजोरम् काकश्रावः क्यमानि नोऽस्व एतयोः परतः
पुम्यत् एनीवाचरति एतायते श्वेनीवाचरति श्वेतायते स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयो मन्यते
दर्शनीयमानिनी दर्शनीयांस्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चेन्नः न कोपधायाः कोपधायाः
त्रियामपुम्यत् पाचिकाभार्यः रसिकाभार्यः मद्रिकायते मद्रिकामानिनी कोपधप्रति
षेधे तद्वित्तु गृहणं कर्तव्यम् नेह पाकाभार्यायस्य पाकभार्यः संज्ञापूर्वस्यैव अनयो

मानि नूत
रा म समाना
धिकरणा
शुभ ५

२६

॥८६॥

इत्थं समासात्तो वक्ष्यते निष्कद्रुप्रभृतिष्विच्छप्रत्ययस्य प्रागदव्ययीभावत्वमच्यपत्वं च
 केशोष्के शोष्गृहीत्वा इदं पुद्गं प्रवृत्तं केशाकेशि दशैस्त्व दशैस्त्व प्रवृत्तं पुद्गं प्रवृ
 त्तं दशादयि मुष्टीमुष्टि ओर्गुणाः उवर्त्तान्तस्य भस्मगुराः स्यात्तद्धिते अवादेशः
 बाह्वहवि ओरोदितिवक्तव्ये गुरोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुम् ते
 न स्वायं भुवमित्यादिसिद्धम् सन्नूपे किम् हलेन भुशलेन तेन स्मृतिरुत्प्रेषणे तुल्य
 योगे वर्त्तमानं सहेत्येतत्तत्तापान्तेन प्राग्वत् वापि सन्नस्य बहुव्रीहेश्वयवस्य सहस्रसः
 स्याद्वा प्रतैरासहस्रपुत्रः स्रष्टुत्रो वागतः तुल्ययोगवचनं प्राधिकम् सकर्मकः सलो
 मकः प्रकृत्याशिषि सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि स्वतिराज्ञे सहपुत्राय सहमात्मा
 य अगोवत्सहस्रव्यतिवाच्यम् सगवे सवेत्साय सहलाय बहुव्रीहो संख्यपञ्चजः
 उपसर्गो विद्यतेऽस्मिन्निवेद्यद्विहः अशोच्यम् ॥

॥८६॥

॥

विकसंख्या संख्येये संख्येयार्थया संख्यया ययादपः समस्यन्ते सवहुव्रीहिः दशानां समीपे ये सन्ति
 ते ऽप्यदशाः नवएकादशचेत्यर्थः बहुव्रीहो संख्येय इति वक्ष्यमाणोऽत्र त्रिविंशतीति विं
 शतेर्न स्पतिशब्दस्य लोपः स्यादिति आसन्नविंशः विंशतेरासन्ता इत्यर्थः अदूरत्रिंशः
 अधिकवत्वारिंशः द्वात्रयोवा द्वित्राः द्विरावन्तादश द्विदशाः विंशतिरित्यर्थः दिङ्नामा
 न्यन्तराले दिशोनामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्बन्त दक्षिणास्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं वा
 दिक सादक्षिणापूर्वा नामग्रहराणां योगिमानां न रेन्ध्राश्चकौच प्याश्चान्तरालं दिक
 तत्र तेनेदमिति सन्नुपे सप्तम्यन्ते ग्रहराविषये सन्नुपे पदे तृतीयान्ते च ग्रहराविषये इ
 दं पुद्गलित्यर्थः समस्यन्ते कर्मव्यतिहारे सवहुव्रीहिः इति प्राव्यादयं विषयविशेषो लभ्यते
 अन्येषामपि दृश्यते दीर्घद्वयनुवर्तते इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहो पूर्वपदान्तस्य दीर्घः

रात्रयः पुष्पनेत्राः अन्तर्वहिर्भाचलोमः आभ्यांलोमोऽप्यसाद्वह्वीहो अन्तर्लोमः वहिर्लोमः
 अन्नासिकायाः संज्ञायां न संज्ञास्थूलात् नासिकानाद्वह्वीहोस्त्वस्मान्नासिकाशब्दश्च न सं
 प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् पूर्वपदात्संज्ञायामगः पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य न स्यराः स्यात्संज्ञा
 यां न तु गकारव्यवधाने दुरिवनासिका अस्य दुरासः खररासः अगः किम् अचामय न मगय
 नम् अशङ्कय नादिभ्य इति निपातनात्सत्ताभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये अस्थूला
 किम् स्थूलनासिकः खुरस्वराभ्यां गानस् खुरराः खुरराः पक्षेऽजपीष्यते खुररासः ख
 ररासः उपसर्गश्च प्राद्वर्षो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्वह्वीहोस्त्व नासिकाया न सादेशश्च असं
 स्तार्थवचनम् उन्नतानासिकायस्य स डन्तसः उपसर्गोदोत्तर इति सत्तन्तं काभाष्यकारश्चा
 ह उपसर्गोद्वह्वीहो उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य न स्यराः स्याद्वह्वीहो प्ररासः वेगोवत्त
 व्यः विगतानासिकायस्य विग्रः स्वस्व विरम्यः कथं तर्हि विनसाहृतवांधवेति भट्टिः विगतं प्रा

नासिकेति ॥ तथा च वितुलेति न वेति न प्रत्ययान्तं किंतु पदन्त इति नन्वेवेत्येते ततोपानमिति भावः ताके चितुनसानासा च ना
 सिकेति को प्रातू ॥ स्वतंत्रस्ये वायप्रयोग इत्याहुः १

अवहुगणान् संख्येयो बहुव्रीहिल्लस्यादउचस्यात् उपदशाः अवहुगणात्किम् उपवहवः उपग
 राणाः अत्रस्वेविशेषः सखायास्तत्पुत्रस्यवाच्यः निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि
 चैत्रस्य निर्गतस्त्रिंशतो कुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः बहुव्रीहोत्सुक्यस्य हस्तोः स्वांगान् पञ्च
 व्यत्ययेन षष्ठी स्वाङ्गवाचित्कथ्यस्यन्तादहुव्रीहेः पचस्यात् दीर्घसम्पिनीयस्य दीर्घसकृपः
 जलजाली स्वाङ्गत्किम् दीर्घसम्पिनीयसकृत् स्यूलात्तावेराण्यष्टिः अस्त्रोदरीनादित्यच् अ
 कुलेदीर्घात् अकुल्यन्तादहुव्रीहेः पचस्यादाउरण्ये पञ्चाङ्गुलं दारु अकुलिसहस्रावयवं धा
 न्यादिवित्तपराकाष्ठमुच्यते बहुव्रीहेः किम् द्वे अङ्गुली प्रमादामस्याद्यङ्गुलायष्टिः तद्वित्तार्थेन
 पुत्रेषु तत्पुरुषस्याङ्गुलेदित्यच् दाउराण्यकिम् पञ्चाङ्गुलिहस्तः द्वित्रिंशोऽङ्गुलः आभ्यां मूर्द्धः
 षः स्यादहुव्रीहो द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः नेतुर्नक्षत्रेऽप्यन्तः मृगेनेतायासां रात्रीणां ताम्रगनेत्राः

नासिकयोपलक्षितेतिव्याख्येयम् सुप्रातसुप्रवसुदिवशारिकुत्तचतुरस्येणीपराजपदप्रोष्ठपदाः एतेवहु
ब्रीहयोऽच प्रत्ययान्तानिपात्यन्ते शोभनंप्रातरस्य सुप्रातः शोभनंश्वोऽस्यसुप्रवः शोभनंदिवाअस्य
सुदिवः शारिकुत्तस्य शारिकुत्तः चतस्रोऽश्रयोयस्य चतुरस्यः शरापादवपादाअस्यशरीपदः अजपदः
प्रोष्ठो गौतमैवपादाअस्यप्रोष्ठपदः नञे दुसुभ्योऽविशकृष्योरन्यतरस्याम् अचू स्यात् अहलः अह
लिः अशकृषः अशकृषिः एवंङः सुभ्यां प्रात्पोरिति पाठान्तरम् अशक्तः अशक्तिः नित्यमसिचप्रजा
मेधयोः नञेङः सुभ्यदूत्येव अप्रजाः ङः प्रजाः सुप्रजाः अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः धर्मादनिचूकेव
नात् केवलात्पूर्वपदात्परिधोर्धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिचू स्यात् कल्याणधर्मा केवलात्किम्
परमः स्वोधर्मो यस्येति त्रिपदेवहुव्रीहौभाभूत् स्युशब्दोहीहनकेवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादाज्ञेपि
कम् संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः एवंतु परमस्य धर्मेत्यपि साध्वेव
नियतिधर्माऽनुद्धितिधर्मेत्यादिवत् पूर्वपदंतु बहुव्रीहिराज्ञेयते जन्मासुहरितत्वात्तमेभ्यः ॥

अरोक्ताच्छिद्रादन्तायस्यसः ३

शपावाः कपिलादन्तायस्यसः २

इहानुक्तसमुच्चयार्थस्वकारत्वेन मूषकदन्तिनि सिद्धातो माहुः ३

किम् छिद्रन्तः करी सुदन्तः स्त्रियां संज्ञायाम् दन्तस्य दन्तस्यान्तमाशानो बहुव्रीहौ अपोदन्ती फलदन्ती
 संज्ञायां किम् समदन्ती विभाषाशपावारोकाभ्याम् दन्तस्य दन्त बहुव्रीहौ प्रपौवदन् शपावदन्तः अ
 रोकदन् अरोकदन्तः अग्रान्तशुद्धशुभ्रवचनवरोहभस्व शब्धोदन्तस्य दन्तवा कुम्भलागैदन्
 कुम्भलायदन्तः ककुदस्याविस्थायां लोपः अजातंककुत् पूरुसंककुत् त्रिककुत् पर्वते त्री
 श्लोककुदान्यस्य त्रिककुत् संज्ञेषापर्वतविशेषस्य त्रिककुदोऽन्यः उद्दिष्टां काकुदस्य लोपः
 उल्काकुत् विकाकुत् काकुदन्ताय पूरुसादिभाषा पूरुसंकाकुत् पूरुसंकाकुदः सुहृददुर्ददौमि
 त्रामित्रयोः सुदुर्भ्यहृदयस्य हृद्भावा निपात्यन्ते सुहृन्मित्रम् दुर्ददमित्रः अन्यत्र सुहृदयः
 दुर्ददयः परः प्रभृतिभ्यः कप् व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः इहपुमान् अनङ्गान्पयः नौर्ल
 द्मीरिति एकवचनान्तानि पठन्ते द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषादिभावेति विभ्र
 परवस्त्रिगतानु नशं क्वा मित्रमित्रव्यञ्जनात् अजातंककुदस्यस्यसः ६
 उन्नमन्त्रमद्रामे द्राः प्रसीदिवचनान् ३

कुम्भलागै
वदन्तायस्य
सः ३

॥८८॥

एकारोन्तादेशः स्यात् उद्गन्धिः पूतिगन्धिः सुगन्धिः सुरभिगन्धिः गन्धैस्ते तदेकान्तग्रहणम् एका
 नैकदेशश्च अविभागेन लक्ष्यमाणा इत्यर्थः सुगन्धिपुष्पसलिलं च सुगन्धिर्वीर्यः नेह शोभ
 नागन्धाद्रव्याणामस्य सुगन्धः आपणिकः अस्यास्यापाम् सूपस्य गन्धो ले शोयस्मिन् तत्सूप
 गन्धिभोजनम् हृतगन्धि गन्धीगन्धक आमोदले प्रोसंवंधगर्वयोरिति विश्वः उपमानाच्च
 यस्य स्येव गन्धो यस्य पद्मगन्धिः पादस्य लोपो हस्त्यादिभ्यः हस्त्यादिवर्जो दुपमानात्परस्य पा
 दशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ स्यानि द्वारेणाप्यं समासान्तः व्याघ्रे स्येव पादावस्य व्याघ्रपाद अह
 स्त्यादिभ्यः किम् हस्तिपादः कुशलपादः कुम्भपदीषु कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीष् च
 निपात्यते स्त्रियाम् पादः पत् कुम्भपदी स्त्रियां किम् कुम्भपादः संख्यासु पूर्वस्य पादस्य
 लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ द्विपात् सुपात् वयसि दन्तस्य दन्त संख्यासु पूर्वस्य दन्त
 स्य दन्त इत्यादेशः स्याद्वयसि द्विदन्त चतुर्दन्त षट्दन्ता अस्य षोडश दन्त सुदन्त सुदन्ती वयसि

सुदन्ति निशोभनादन्तामस्य समस्तजाताननु न्यूना इति व्याख्यायां कोभारादिवयो विप्रोषप्रतीतिर्नास्तीति भावः एतेन सादृशो घा सुदन्ती
 ससर्ज इति कालिदासेन व्याख्यातः १

३र्थे पो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्नकप्रस्यत् प्रशस्तो भ्राता यस्य स प्रशस्त भ्राता सुभ्राता न पूजनादिति निषेधस्तु
 बहुव्रीहौ सकृप्यद्गो रित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते वन्दिते किम् मूर्खान्कः नाडीतन्त्रीः स्वाङ्के स्वाङ्के यो
 नाडीतन्त्रीशब्दो तदन्तान्नकप्रस्यत् बहुनाडिः कायः बहुतन्त्रीर्ग्रीवा तन्त्रीर्धमनी स्त्रीप्रत्यया
 नत्वाभावाद्भूत्वन स्वाङ्के किम् बहुनाडीकः तन्मः बहुतन्त्रीकावीरा निःप्रवारीश्च कव
 भावोऽत्र निपात्यते प्रपूर्वाक्ष्यते च पुं प्रवारी तन्नुवायशालाका निर्गता प्रवारी अस्य निःप्र
 वारीः पटः समाप्रवानो न वक्ष्यते सप्तमिविशेषरो बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं विशेषरां च बहुव्री
 हौ पूर्वं प्रयो ज्यम् करोति कालः अतएव ज्ञापकाच्चधिकरसापदो बहुव्रीहिः चित्रगुः सर्वना
 मसंख्ययो उपसंख्यानम् सर्वप्रवेतः द्विशुक्लः मियानयोः समासे संख्या पूर्वशब्दपरविप्रतिषे
 धात् द्वान्यः संख्याया अल्पीयस्याः द्विनाः द्वन्द्वेपि द्वादशा वा प्रियस्य गुडप्रियः प्रियगुडः
 गडुदेः परासप्तमी गडुकशः कचिन्न बहेगडुः निष्ठा निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वस्यात् कृतकृत्यः

प्रोयतेऽनया
 प्रवारी ५

॥१००॥

ल्यनकप् द्विप्रमान् द्विपुंस्कः अर्थान्नत्रः अनर्थकम् नत्रः किम् अपार्थम् अपार्थकम्
 दूनः लिप्याम् बहुदण्डिकानगरी अनिनसमन्ग्रहरान्यर्थवताचानर्थकेनापि तदन्तविधिं
 प्रयोजयन्ति बहुवाग्मिका त्रिपुंकिम् बहुदराडी बहुदण्डिकोग्रामः शेषादिभाषा अनु
 क्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कच्चास्यात् महाप्रशस्त्कः महाप्रशाः अनुक्ते
 त्यादिकिम् व्याघ्रपात् सुगंधिः प्रियपथः शेषाधिकारस्थात्किम् उपबहवः उत्तरपूर्वा
 सपुत्रः तन्त्रादिनाशेषशब्दोऽर्थद्वयपरः आपोऽन्तरस्याम् रूपिआवन्तस्यहृत्त्वोवा
 स्यात् बहुमालकः बहुमालकः कवभावे बहुमालः नसंज्ञायाम् शेषादिति प्राप्नोः क
 ष्णस्यात्संज्ञायाम् विश्वेदेवाअस्य विश्वदेवः ईयसश्च ईयसन्तोत्तरपदान्कप्
 बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् गोत्रियारितिरुत्वेप्राप्ते ईयसोबहुव्रीहेर्निति वाच्यम्
 बहुजः श्रेयसोपस्यसबहुश्रेयसी बहुव्रीहेः किम् अतिश्रेयसिः वन्दितेधातुः पूजिते

इमावश्चवानिपात्यते ॥ आकृतिगणोऽयम् इन्देवि इन्देविसंज्ञं पूर्वस्यात् हरिश्च हरश्च हरिहरो
 अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे हरिगुह्यः हरिहरगुरवः अजाघदन्तम् इदं इन्दे पूर्व
 स्यात् ईशकृष्णो बहुध्वनियमः अश्वरथेन्द्राः इन्द्राश्वरथाः ध्वन्तादजाघदन्तं पूर्वविप्रति
 येषेन इन्द्राग्नी अस्याचूतम् शिवकेशवौ अतुनक्षत्राणां समाक्षराणां मानुपूर्वरा
 हमन्तशिशिरवसन्ताः कृतिकारोहिण्यो समाक्षराणां किम् ग्रीष्मवसन्तौ लघुक्षरं पूर्वम्
 कुशाकाशम् अभ्यर्हितं च नापसपर्वतो वस्मीनामानुपूर्वरा ब्राह्मराक्षत्रियविश्रद्धाः
 भ्रातुर्गर्ग्यसः युधिष्ठिरार्जुनौ इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गनाम् एषां इन्द एकैव तस्या
 त् पशुपादम् भार्दिके पारतविकम् रथिकाश्वारोहम् समाहारस्यैकत्वादेकत्वेति
 इ नियमार्थप्रकरणम् प्राणिकादीनां समाहारस्यैकत्वात् अतुनादचरणां नाम्
 चरणां नाम्नां शाखाध्वेन वाचिनाम् १

एकस्मिन्निति। भजनादावित्यर्थः। इष्ट्वरंगुं भजस्वेति क्रियायां द्वययोः समुच्चयोः पंतप्यराज्ञो गच्छ अश्वस्त्वे द्वये
 द्वययोः समुच्चयः। पटः शुक्लोरक्तस्त्वेति द्वयगुरायोः। रक्तः पटः कुंडलं चेति गुरोर्द्वययोरित्युक्तम्५

जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठावाया प्राङ्मुजग्धी मासजाता सुखजाता प्रापिकं चेदम् कृतकटः
 पीतोदकः वाहिताग्नीषु आहिताग्निः अन्याहितः आकृतिगरोऽयम् प्रहरणार्थे न्यः परे नि
 ष्ठासप्तम्यो अ स्पुद्यतः द्वाऽपाशोः क्वचिन्न विवतासिः इति बहुव्रीहिः चार्थे हृन्ः अनेकं
 सुवन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स हृन्ः समुच्चयान्वाचयेत्तरेतरयोगसमाहाराश्चार्थीः पर
 स्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्ययः समुच्चयः अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेनान्वाचयः मि
 लिता नामान्वय इतरेतरयोगः समूहः समाहारः तत्रेश्वरंगुं च भजस्वेति समुच्चये भिन्नामद
 गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् धवश्चरवदिरश्च धवरवदिरो संज्ञापरि
 भाषम् अनेकोक्तेः होरपोत्तनेच्छाद्रातारः द्योर्द्योर्दृन्ः कृत्वा पुनर्दृन्ः तु होतापोता नेच्छो
 द्रातारः राजदन्तादिषु परम् एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् दन्तानां राजा राजदन्तः धर्मा
 दिष्वनियमः अर्थधर्मो धर्मार्थो जंप्रती दंपती जायापती जायाशब्दस्य जम्भावो

प्रासंगिकत्वे
 न६

सि-को-सु-

५०२

॥१०२॥
पात्रादवहि
कृतानां श
राणां प्राग्ब
तत्रोक्तं

जेर्मुक्तेन प्रमत्ता शुध्यते कांश्च भित्तिस्मार्त संस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेऽननिरवसिताः ४

कुरवश्च कुरुते जं व कुरुकुरुते नम् भिन्नलिङ्गानां किम् गंगा यमुने मद्रके कयाः अग्रामाः किम् जाम्ब
वन्नगरम् शास्त्रिकिनी ग्रामः जाम्बवशात् किन्यौ तुद्रजन्तवः एषां समाहारे दन्धः स्यात् यूकालि
ज्ञम् आनकुजात् तुद्रजन्तवः येषां च विरोधः शास्त्रिकः एषां प्राग्बत् अहि नुकुलम् गो
व्याघ्रम् काकोलकमित्यादौ परत्वादि भाषा वक्ष्यते इति प्राप्तिं चकारेण वाध्यते शूद्राणां अनिरव
सितानाम् पात्रादवहिष्कृतानां तु चारादालम्बतयाः गवाश्च प्रभृतीति च येषां चारितानि
साधूनि गवाश्च दक्षीदासमित्यादि विभाषा वक्ष्यते मत्तरा धान्य वज्रन पशु प्राकुन्यश्च
वडवपूर्वा पराधरोतराणाम् वक्षादीनां सप्तानां दन्धः अश्ववडवेत्यादि दन्धत्रयं च वा प्राग्ब
त् वक्षादौ विद्रोषाणामेव ग्रहणम् प्रज्ञान्यगोधम् प्रज्ञान्यगोधाः तुष्टपतम् तुष्टप
ताः कुशाकाशम् कुशाकाशाः श्रीहिपवम् श्रीहिपवाः दधिघृतम् दधिघृते गोमहिषम्
गोमहिषाः शुकवकम् शुकवकाः अश्ववडवम् अश्ववडवौ पूर्वापरम् पूर्वापरे अध
रोतरम् अधरोतरे प्लवसेनावनस्पति मगश्राकुनि तुद्रजन्तु धान्यतराणां बहुप्रकृतिरेव ह

पथो चारिता
नीतिपाणिने
॥१०२॥

चरणाणां द्वन्द्व एकवत्तिः ३ स्थोपन्यासे स्थेरा लुङिति वक्तव्यम् उदगात् कठकलापम् प्रत्यष्ठात्क
 ष कोथुमम् स्थेरोरिति किम् अनिन्दिषुः कठकलापाः लुङिति किम् यन्तिकठकलापाः
 अधर्षुः कतुरनपुंसकम् यजुर्वेदे विहितो यः कतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिंगाणां द्वन्द्व एकव
 त्स्यात् अर्कश्वमेधम् अधर्षुः कतुः किम् इषुवज्जौ सामवेदे विहितो अनपुंसकं कि
 म् राजसूयवाजपेये अर्कचीदी अध्वपनतो विप्रकृष्टाख्यानाम् अध्वपनेन प्रत्यासन्ना
 आख्यापेयांतेषां द्वन्द्व एकवत् स्यात् पदकक्रमकम् जातिरप्राणिनाम् प्राणिवर्जजाति
 वाचिनां द्वन्द्व एकवत् धानाशकुलि प्राणिनां तु विदशेष्टाः द्रव्यजातीनामेव नेह
 रूपरेसौ गमनाकुञ्चने जातिप्राधान्येणैकवत्त्वात् द्रव्यविशेषविवर्तनापां तु वदरा
 मलकानि विशिष्टलिंगेन दीदेशोऽग्रामाः ग्रामवर्जानदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां
 समाहारे द्वन्द्वः स्यात् उध्यश्च दूरावती च उध्यरावति गंगा च शोराश्च गंगाशोराम्

पदान्यधीते पदकः क्रमादिभ्योऽन्त्रक्रमकोपेवम् ३ जातिः किम् नदीदेशाच्च जन्तोः द्वेः खड्गो नन्दकः एकव्यक्ति
 लो न जातिः ३

703

॥१०३॥

भादीर्घः अकृषामे वाध्ननसे अधिकरसोतावत्वेच द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् एषा
 दन्तोष्ठाः विभाषासमीपे अधिकरसोतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार इत्येवं रूपो निपमो वा स्यात्
 उपदशां दन्तोष्ठम् उपदशाः दन्तोष्ठाः आनङ् मातोद्वन्द्वे विधायो नि संवंधवाचिनामदन्तानां द्वन्द्व
 आनङ् स्वादुतरपदे परे होतापो नारौ होतापो न नेष्ठाद्वातारः मातापितरौ पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यनौ मराद्
 कपुत्याश्च इत्यनुवचनेः पितापुत्री देवताद्वन्द्वेच इतीतरपदे परे आनङ् मित्रावरुणौ वायुशरवप्र
 योगे प्रतिषेधः अग्निवायू वाय्वग्नी पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् तेन च
 सप्रजापती इत्यादौ नानङ् एतद्विनेकहविर्भाषित्वेन श्रुतं नापिलोके प्रसिद्धसाहचर्यम्
 ईदृशेः सोमवज्ररायोः देवताद्वन्द्वे इत्येव अग्नेः सुतसोमसोमाः अग्नेः परेषामेषां सस्यषः स्या
 त्समासे अग्निषुत अग्निषोमः अग्नीषोमो अग्नीवरुणौ इद्वन्द्वौ यदि मत्पुनरपदे अ
 ज्नेरिदादेशः स्यादेवताद्वन्द्वे अग्नामउतो देवते अस्य आग्निमातुतं कर्म अग्नीवरुणोदे

॥१०३॥

नृसकवदिति वाच्यम् वदराशिचामलकानिच वदरामलकम् जातिरप्राशिनामित्येकवद्भावः नेह वद
 रामलके रथिकाश्वारोहो प्रत्तन्यग्रोद्यौ इत्यादि विभाषा च तेति सूत्रेयेऽप्राशिनस्तेषां ग्रहरां जाति
 रप्राशिनामिति नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् पशुग्रहरां हस्त्यश्वदिषु सेनांगत्वा नित्यं प्राप्ते मगा
 रां मगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र इन्द्रः अन्ये तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मगशकुनि
 ग्रहणम् एवं पूर्वापराधरोत्तरमित्यपि अश्ववदवग्रहरांतु पक्षेन पुंस्कत्वार्थम् अन्यथा पर
 त्वात्पूर्ववदश्ववदवाचिति स्यात् विप्रतिषिद्धं चानधिकरसावाचि विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचि
 नां इन्द्रो वा एकवत्स्यात् शीतोष्णम् वैकल्पिकः समाहारे इन्द्रश्चार्थ इति सूत्रेण प्राप्तः स विरु
 द्धार्थानां यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् तेन द्रव्यवाचिनामितरेतर
 योग एव शीतोष्णे उदके स्तः विप्रतिषिद्धं किम् नन्दकृपाञ्चजन्यम् इह पात्तिकः समाह
 र इन्द्रो भवत्येव नदधिपय आदिनि एतानि तेकवत्स्युः दधिपयसी इध्मावर्हिषी निपात

५१

सि० कौ० सु०

204

एवकारः किमि
तिप्रस्तः प्रकृति
कृतवैश्वर्यमा
भूदिति सप्रत्यु
दाहरतिगार्ग्य
वास्यापनौ 3

॥१०४॥

204

गर्गादिभ्योयञ् गागर्गः यञिञेति युनिष्कृ गागर्ग्यपराः १ भागवित्तत्त्वज्ञानपत्यं भागवित्तिरित्यस्माच्चूनिवद्वाहुक सोवीरेषु
बहुचमिति कुत्सायां हक इह कुत्सा सो वीरत्वं चाधिकमपेक्षते ननु पुरुषत्वमात्रकृतं वैश्वर्यम् २

शिष्यते गोत्रपुत्रप्रत्ययमात्रकृतं चेतयोः कृत्स्नं वैश्वर्यं स्यात् गार्ग्यश्च गार्ग्यपराश्च गार्ग्यो वदः किम्
गर्गगार्ग्यपराः यूनाकिम् गर्गगार्ग्यो न ह्यदोराः किम् भागविति भागवित्तिकौ कृत्स्नं किम्
गार्ग्यवास्यापनौ स्त्रीपुंस्वच यूनासहोक्तौ वद्वास्त्रीशिष्यते तदर्थश्च पुंस्वत् गार्गीच गार्ग्यपराश्च
गर्गः अस्त्रियमित्यनुवर्तमाने यन्नञोश्चेति युक् दाहीच दाह्यापराश्च दाह्यौ पुमानस्त्रिया स्त्रि
यासहोक्तौ पुमान् शिष्यते तद्धेतोराश्वविशेषश्चेत् हंसीच हंसश्च हंसौ भ्रातृपुत्रौ त्वस्तदुहित
भ्रातृ भ्राताच स्वसाच भ्रातरौ पुत्रश्च दुहिताच पुत्रौ नपुंसकमनपुंसके नैकवच्चास्यान्यतर
स्याम् अक्रीचेन सहोक्तौ क्रीवं शिष्यते तच्च वारकवत्स्यात् तद्धेतोराश्वविशेषश्चेत्
शुक्लः पटः शुक्लापटी शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम् तानिद्रमानि शुक्लानि पितामात्रा मात्रा
सहोक्तौ पितावाशिष्यते मात्राच पिताच पितरौ मातापितरौ श्वसुरः श्वत्वा श्वत्वा सहो
क्तौ श्वसुरो वाशिष्यते श्वसुरौ श्वसू श्वसुरौ तदादीनि सर्वे नित्यम् सर्वैः सहोक्तौ तदा

॥१०४॥

यते अस्य आग्निवाजरां कर्म देवता हन्ते चेत्पुनर्मपदवृद्धिः अलौकिके वाक्ये आनङ्मीत्वं च वाक्चि
 त्वा इतरं वृद्धोक्तिम् आग्नेन्द्रः नेन्द्रस्पर्परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः विष्णौ न आग्नावै
 स्सवम् दिवाद्यावा देवता हन्ते उत्तरपदे द्यावाभूमी द्यावाज्ञामा दिवसश्च पृथिव्याम्
 दिव इत्येव चान्त्र द्यावा आदेशो आकारोच्चरितो सकारस्य सत्त्वं मान्दित्येतदर्थम् द्यौश्च
 पृथिवी च दिवस्य पृथिव्यो द्यावा पृथिव्यो ह्यन्वसि दृष्टानुविधिः द्यावाचिदस्मै पृथिवी
 दिवस्य पृथिव्योरनिरित्यत्र पदकारविसर्गपठन्ति उषासोऽवसः उषस्य शब्दस्योषासादेशो देव
 ता हन्ते उषासास्यम् मातरपितरा उदीचाम् उदीचं किम् मातापितरौ इन्द्रा उदीचमहा
 न्तात्समाहारे चवर्गान्तादुषहान्ताच्च इन्द्रादृच् स्यात् समाहारे वाक्यत्वम् लक्षत्रज
 म् शमीदृश्यम् वाक्यत्वम् ह्यत्रोपातरम् समाहारे किम् प्रावृष्टप्रादेशे इति इन्द्रः अये
 कशेषः सन्तुष्टाणाम् रामौ रामाः विरूपाक्षामपिसमानार्थिनाम् वक्रदरादृश्च कुटिलद
 रादृश्च वक्रदरादौ कुटिलदरादौ वृद्धोपनातत्त्वं नराश्च देवविशेषः पूनासहोक्तो गोत्रं

अत्रारङ्गदेशो निपात्यते ५

शास्त्रमुदाहरणं
 मुपां मुमुक्षुगित्यने
 न कोसेदीदेशः
 द्यावा पृथिव्यो
 रित्यर्थः ३

105

॥१५॥

नृत्पर्वबोधकं वाच्यं विग्रहः सद्दिधालो किकोऽलौकिकश्च परिनिष्ठितत्वात्साधुरलौकिकः प्रयोगा
 नर्होऽसाधुरलौकिकः यथाराजः प्ररुषः राजन् अस् प्रउष सइति अविग्रहो नित्यसमासो
 ऽस्यपदविग्रहो वा समासश्चतुर्द्वेति प्रायोऽपवादः अव्ययीभावतत्सुउष बहुव्रीहि इन्द्रवि
 कार वहिर्भूतानां मपि सहसुपेति विधानात् पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधा
 नस्तत्सुउषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो इन्द्र इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रा
 योमिप्रायः सूपप्रति उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे अतिमात्रादौ तत्सुखेदिनाः सपुत्रद
 त्पादिवह्व्रीहोदन्तोष्ठमित्यादि इन्द्रे चाभावात् तत्सुउषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषोदि
 गुः अनेकपदत्वं इन्द्रवह्व्रीहोरेव तत्सुउषस्य केचिदेवेत्युक्तम् किंच सुपांसुपातिज्ञाना
 म्ना धातुनाप्यतिज्ञांतिज्ञा । सुवन्तेनेति चक्षेयः समासः षड्विधो ब्रुधेः सुपांसुपाराजप्रउषः
 तिज्ञापर्वभूषत नाम्नाकुम्भकारः धातुना कृष्टः अजत्वम् तिज्ञातिज्ञा खादतमोदना

॥१५॥

दीनिनित्यं शिष्यते सचदेवदत्तश्चतौ तदादीनां प्रियः सहो तौ पत्यरंतर्क्यते सचयश्चयौ पूर्व
 शेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् सचयश्चतौ तदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ् वचनानि सच
 देवदत्तश्चतौ तच्चदेवदत्ताचयत्तदत्ताच तानि पुंनपुंसकयोस्तु परत्वा न्नपुंसकं शिष्यते त
 चदेवदत्तश्चतौ अहं तत्पुत्रमविशेषणानामिति वक्तव्यम् कुकुटमयूर्यादिभ्यो मयूरी
 कुकुटादिभ्यो तच्चमाच अहं पिप्पल्योते ग्राम्यपशुसंघेषु तत्रोषु एषु सह विवक्षायां त्रिंश
 ष्यते प्रमान् त्रिपेत्यस्पापवादः गाव इमाः ग्राम्येति किम् उरच इमे पशुग्रहाणां किम्
 ब्राह्मणाः संघेषु किम् एतौ गावो अत उरुषु किम् वत्सा इमे अनेकशफेऽपि ति वाच्यम्
 अश्वा इमे इह सर्वत्रैकशेषे कृतेऽनेकाभावाद्द्वन्द्वे तेन शिरासी शिरांसीत्यादौ समा
 सस्येत्यन्तोदात्तः प्राणगत्यादेकवद्भावश्च न पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तौ न
 इत्येकशेषः कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पंचवत्तपः परार्थमिदं न वृत्तिः

206

॥१०१॥

एतपादुसंख्यापूर्वायामूमेरजिष्यते कृष्णभूमः उदग्भूमः पारादुभूमः द्विभूमः त्रिभूमः प्रासादः सं
ख्यायानदीजोदावरीनांच पञ्चनदम् सप्तगोदावरम् अजितियोगविभागादन्यत्रापि पद्मनाभः
अज्ञोदर्शनात् अचक्षुः पर्यायादहरेण च स्यात्समासान्तः गवामस्तीव गवाक्षः अचक्षुरवि
चेतुरसुचतुरस्त्रीपुंस धेन्वमुदुह कर्त्तामवाश्मनसाः सिभुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं
दिवरात्रिं दिवाऽहर्दिवसरजसनिः श्रेयसपुत्रुषायुष ध्यायुष त्रायुष गर्भजुष जातोत्तमहोत्तवर्द्धो
त्तोऽपशुनजोष्टवाः एतेपंचविंशतिरजन्तानिपात्यन्ते आप्तास्त्रयोवह्व्रीहयः अविद्यमा
नानिचत्वार्यस्य अचक्षुरः विचक्षुरः सुचक्षुरः सुपाभ्यांचतुरोऽजिष्यते त्रिचक्षुराः च
तुस्मीसमीपे उपचक्षुराः ततश्चादशद्वन्धाः स्त्रीपुंसौ धेन्वनदुहम् अकृसामे वाष्म
नसे अक्षिणीव भ्रुवौच अक्षिभुवम् दाराश्च गावश्च दारगवम् उरूच अष्ठीवन्तोच उर्वष्ठी
वम् निपाननात्प्रादशब्दस्यभ्रावः नक्तंच दिवाच नक्तोदिवम् रात्रौच

द्विजोपचक्षुर्वन्तोच निपातनात्

अप्रचत्वारोवेतिविग्रहः ४

प्रतिपत्तिः प्रतिकूलः संज्ञा एव अपिऽस्मिन्निति विग्रहः ६

समापोदेवयजनमिति देवा इत्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्यापत्तौ भूमिः समापशब्दस्य पुंस्त्वं
लोकादिताह नाज्ये तु शीवमुदाहृत्यते ६

तिङ्गुसुपा कृन्तविचक्षण एहीडादयोऽन्यपदार्थ इति मयूरं स कादौ पाठात् समासः इति सर्वसमासशेषः
अमपूरधूः पथामानक्षे अन्ननक्ष इति द्वेदः अगाधन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽनावयवः स्यात् अ
क्षेयाधूस्तदन्तस्य तु न अर्क्षः अन्तच वरुचावधेतर्षेव नेह अन्तक साम वरुक् सूक्तम्
विष्णोः पृः विष्णुपरम् जीवत्वं लोकात् विमलापंसाः अन्तनुपसर्गोऽपि इति अपइति कृतस
मासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽभ्यस्य ईत्स्यात् द्विर्गता अपिऽस्मिन्निति द्विपम् अ
न्तरीपम् प्रतिपम् समीपम् समापोदेवयजनमिति तु समा अपिऽस्मिन्निति बोध्यम् कृतस
मासान्तग्रहणान्नेह स्वप् स्वप्नी अवस्तीन्ताद्वा प्रेपम् परेपम् प्रापम् परापम् उदन्तोदेशे
अनोः परस्यापस्य ईत्स्यादेशो अन्नोपोदेशः राजधुरा अज्ञेनु अक्षधूः इह धूरत्तः सखिप
थोरम्पपथोदेशः अत्यन्तवपूर्वात् सामलोमः एतत्पूर्वात् सामलोमान्तात् समासादव
स्यात् प्रतिसामम् अनुसामम् अवसामम् प्रतिलोमम् अनुलोमम् अवलोमम् इत्यादि

अनुगता अपिऽस्मिन्निति विग्रहः ३

श्वसशब्दः उत्तरपदार्थप्रशंसाभाशीर्विषयमाह मय्यस्यसकादित्वात्समासः श्वोचसीय
 सम श्वः श्वः अपसंतेभूयात् अन्यतस्माद्रससः अनुरहसम् अवरहसम् तप्तरहसम् प्रते
 उरसः सप्पमीस्थात् णसिद्धिप्रत्युरसम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अनुगवमायामे
 एतन्निपात्यते दीर्घत्वम् अनुगवयानम् यस्य चायामइति समासः द्विस्तावत्रिस्तावा
 वेदिः अच्यत्पयष्टिलोपः समासश्च निपात्यते पावतीप्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुरात्रिगु
 रावा अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् वेदिरितिकिम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः
 उपसर्गादध्वनः प्रगतोऽध्वानं प्राश्चोरथः न पूजनात् पूजनात्परेभ्यः समा
 सान्तानस्युः सुराजा अतिराजा स्वतिभ्यामेव नेह परमराजः पूजनात्किम् गा
 मति क्रान्तोऽतिगवः बहुव्रीहौ सकृत्पदरणोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः नेह सुसकृत्

सि. को. ३

208

॥१०८॥

वैयाकरणारण्यापाम् वैयाकरो भवौ वैयाकरणी अरागयनादिभ्यद्रत्यार साचासावाच्याचेति कर्मधारयः आत्मनेभाषा
इति पञ्चमीयमाख्याः क्वाधाप्या न दृष्यतथापि वैयाकरणी भवत्येव धातुसूत्रगणोशादियाक्यात्मकं पञ्चप्रस्थानं व्याकरणीमिति
श्रीजस्सहोम्मत्तमसस्तृतीयायाः श्रीजसा कृतमित्यादि अजस उपसंख्यानम् अजसा कृत
म् आर्जवेन कृतमित्यर्थः पुंसानुजो जनुबाध इति च यस्याग्रजः पुमान् सपुंसानुजः जनुबा
न्धो जात्यन्धः मनसः स आधाम् मनसा गुप्ता आत्मापि निच मनस इत्येव मनसा आ
त्मानुं शीत्वमस्येति मनसा ज्ञात्री आत्मनश्च आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् पूरणा इति वक्तव्य
म् पूरणाप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः आत्मना पञ्चमः जनार्दनत्वात्मचतुर्थ्यवेति तु बहु
व्रीहिवोच्यः पूरणाकिम् आत्मकृतम् वैयाकरणारण्यापाम् चतुर्थ्याः आत्मन इत्येव आ
त्मनेपदम् आत्मनेभाषा तादर्थ्यचतुर्थी चतुर्थीति योगविभागात्समासः परस्पर
परस्मैपदम् परस्मैभाषा हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् हलन्ताददन्ताच्चसप्तम्या
अलुक् स्यात् संज्ञायाम् त्वचिसारः गविष्मिभ्यां स्थिरः आभ्यां स्थिरस्य सप्तम्यः
स्यात् गविष्ठिरः अत्र गवीति वचनादेवालुक् युधिष्ठिरः अरण्येति लकाः अत्र
वर्तिकर्मतत्त्वं

वैयाकरणी
अस्याश्च
धातुपाठ
दृष्टत्वात्

॥१०८॥

स्वतः किं सत्त्वे सत्त्वेयः किं प्राच्यस्ततः परं यत् न दन्तात्समासान्तानस्युः कुत्सितो राजा
 किं राजा किं सखा किं गोः सत्त्वे किं किं राजः किं सखः किं गवः नञस्तत्पुस्त्यात् समा
 सान्तो न अराजा असखा तत्पुस्त्यात्किम् अधुरंशकटम् पथोविभाषान्नञ्
 त्वथोवासमासान्तः अपथम् अपन्थाः तत्पुस्त्यादित्येव अपथोदेशः अप
 थं वर्तते इति समासान्तः अलुगुत्तरपदे अलुगधिकारः प्रागानङ्ः उत्तरपदश्रितिका
 रत्वापादपरिसमाप्तेः पञ्चमाः लोकादिभ्यः एभ्यः पञ्चमा अलुकस्यादुत्तरपदे
 लोकोन्मुक्तः एवमन्तिकार्थकृच्छ्रेभ्यः उत्तरपदे किम् निष्क्रान्तः लोका निः लोकः
 ब्राह्मणा च्छीन उपसंख्यानम् ब्राह्मणा विहितानि शस्त्राण्युपचारा ब्राह्मणानि ता
 नि शंसतीति ब्राह्मणा च्छीन अतिविशेषः द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानदेव
 समासप्रयोजनं लोकोन्मुक्तस्यापत्यं लोकोन्मुक्तिः लोकोन्मुक्तोपाः अपत्यं लोकोन्मुक्तपः ३ इत्युक्तो
 न्तिकद्वयार्थकं द्वारिके चेदेव समासशालिपठिता एव लोकोन्मुक्तोपादयोः लोकोन्मुक्तोपादयोः नह्येवमिति ३

सि०को०मु०

दिगादित्वाद्यत् ^{वार्तिकमेतत् ४} ^{आर्गुतो वान्तादिप्रोः ५} हेतु २

१०९

॥१०८॥

लुकजे वर्षेजः वर्षजः क्षरेजः क्षरजः क्षारेजः क्षारजः वरेजः वरजः व्रकाजतनेषु कालनाम्नः
सप्तम्याविभाषाः लुकस्यात् वे पूर्वीहेतरे पूर्वीहेतुतरे शप्वासवातिष्वकालान् त्वेशायः त्व
शायः ग्रामेवासः ग्रामवासः ग्रामेवासी ग्रामवासी हलदन्तादित्येव नेहभूमिशायः अ
कालान् पूर्वीहेतुशायः अयोयोनियन्मनुषु अप्सु योनिनुत्यतिर्यस्यतोऽप्सु योनिः अ
प्सु भवोऽस्यः अप्सु मन्तावाज्यभागौ नैस्ति उवधातिषु च इन्नन्तादिषु सप्तम्या
अलुकन स्य शिडलशायी सांकाशपसिद्धः चक्रवर्द्धः स्येवभाषायाम् सप्तम्या अलु
ग्न समस्यः भाषायां किम् कश्चोऽस्याखरेष्ठः यस्यां आक्रोशे चौरस्यकुलम् आ
क्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् वादिरूपशपभ्योपुक्तिदराहरेषु वाचोपुक्तिः दिशोद
राः पश्यतो हरः आमुष्यायरा आमुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च अमुष्यापत्यमा
मुष्यायराः नडादित्वात्फक् अमुष्यपुत्रस्यभाव आमुष्यपुत्रिका मनोत्तादित्वा हुन्

॥१०८॥

संज्ञायामितिसमासः हृदयुभांच हृदिस्य कृ दिविस्य कृ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ प्राचांदे
 श्रयत्कारनामतत्र हलादौ उत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् मुकुटे कार्वापराम् ह्यदिभ्या
 षकः पूर्वरासिद्धे नियमार्थम् कारनाम्न्ये प्राचामेव हलादावेवेति कारनाम्नि किम्
 अभ्याहितपशुः कारादन्यस्येतदेयस्य नाम् प्राचां किम् पूषपशुः हलादौ किम् अ
 विकृते रराः हलदन्तात्किम् नद्यांदोहः नदीदोहः मध्यापुरो मध्येगुरुः अन्ताच्च
 अन्तेगुरुः अमूर्द्धगतकात्त्वाङ्गदकामे करोकालः उरसिलोमा अमूर्द्धमस्त
 कात्किम् मूर्द्धशिखः मस्तकशिखः अकामे किम् मुरवेकामोऽस्य मुरवकामः
 वन्धेचविभाषा हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् हस्तेवन्धः हस्तवन्धः हलेति किम् गुप्तिवन्धः नमस्ते
 कृतिबहुलम् तन्मेरमः कर्सेजपः कैविन्न कुरुचरः प्राचद्वारत्कालदिवाञ्जे प्राचधिजः
 शरदिजः कालेजः दिविजः पूर्वस्यापंप्रपंचः विभाषावर्षद्वार शरवरात् सभ्यः सप्तम्या अ
 बहुवचनेन सफलमेव २
 विस्तार इत्यर्थः १

ध्वरूपकल्पचेलङ्बुवगोत्रमतहतेषु श्रौःनेकाचो ह्रस्वः भाषितपुंस्कापोऽतीतदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः
 स्याद् ध्वरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलङादिषु चोत्तरपदेषु ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितभा ब्राह्मणितनूपा ब्रा
 ह्मणिकल्पा ब्राह्मणितचेलो ब्राह्मणितवृत्ता ब्राह्मणितगोत्रेत्यादि ब्रूयः पचाद्यचि वच्चादेशागुरा
 योरभावोऽपि निपात्यते चेलङादीनिवृत्तिविषये कुत्सितवाचीनितैः कुत्सितानि कुत्सितैरिति समा
 सः श्रुः किम् दत्तातरा भाषितपुंस्कात् किम् आमलकीतरा कुवलीतरा नद्याः प्रोषस्यान्यतर
 स्याम् अङ्गुन्तस्य नद्याः अन्तैकाचश्चद्यादिषु ह्रस्वोवास्यात् ब्रह्मवन्धुतरा ब्रह्मवन्धुतरा
 स्त्रितरा स्त्रीतरा कन्नयान लक्ष्मीतरा उगितश्च उगितः परायानदीतदन्तस्य द्यादिषु ह्रस्वोवा
 स्यात् विदुषितरा ह्रस्वाभात्रपक्षे तसिवादिष्विति पुंस्वत् विद्वत्तरा वत्पादिषु विदुषीतरैत्यप्यु
 दाहृतं तन्निर्मूलम् हृदयस्य हृत्वे यदरात्तासेषु हृदयं लिखतीति हृत्वेऽखः हृदयस्य प्रियं
 हृद्यम् हृदयस्येदं हृदम् हृत्वासः लेखेत्यरात्तास्य ग्रहणम् ॥ ॥ ॥

एवमाभ्युपकृतिका देवानां प्रियमिति चमूर्ध्वे अन्यत्र देवप्रियः शेषपुत्रलाङ्गुलेषु शुनः शु
 नः शेषः शुनः पुत्रः शुनोलाङ्गुलः दिवस्वदासे दिवोदासः पुत्रेऽन्यतरस्याम् वक्ष्याः
 पुत्रे परेऽलुग्वानिन्दायाम् दास्याः पुत्रोदासीपुत्रः ॥ निन्दायां किम् ब्राह्मणोपुत्रः
 मतो विद्यापो निसंवन्धेभ्यः विद्यापो निसंवन्धवाचिनः नदन्तात् वक्ष्याः अलुक् होतु
 रन्तेवासी होतुः पुत्रः पितुरन्तेवासी पितुः पुत्रः विद्यापो निसंवन्धेभ्यस्तत्पूर्वेत्तर
 पदग्रहराम् नेह होतुर्धनम् पितृग्रहम् विभाषा स्वस्य पत्योः नदन्तात् वक्ष्या
 अलुग्वस्वस्य पत्योः परयोः मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् आभ्यां स्वसुः सस्य वा वा
 स्यात्समासे मातुः स्वसा मातुः स्वसा पितुः स्वसा पितुः स्वसा अलुक् पतेतु मातृपि
 तृभ्यां स्वसा आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य वा स्यात्समासे मातृष्वसा पितृष्वसा
 अत्र समासे तु मातुः स्वसा पितुः स्वसा इत्यलुक् समासः ॥ ॥ ॥

सि० कौ० सु०

उदकेनपिनष्टीत्यर्थः । उपपदमितिङितिसमासः २
उदमंथइति । द्रवद्रव्यसंस्कृताः शक्तवोर्मणः । तृतीयेतिवोगविभा ॥ उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः २
गा त्समासः ४

१११

॥१११॥

पल्लिष्कः पादनिष्कः । उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् । उदमेधः । उत्तरपदस्यचेतिवाच्यम् । सीरोदः । येषवात
वाहनधियुच । उदपेषम् । पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्वटः । समुद्रेतु पूर्वशासिद्धम् । एकहलादौप्रायि
तव्यः । न्यतरस्याम् । उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेतिकिम् । उदकस्याली पूरयितव्येकिम् । उदकपर्वतः । म
न्योदनशक्तु विन्दुवज्रभारहारवीवधगर्हणुच । उदमन्यः । उदकमन्यः । उदोदनः । उदकौदनः
इकोह्रस्वोऽग्नौगालवस्य । इगन्तस्याध्वन्तस्य ह्रस्वोवास्या । उत्तरपदे । ग्रामरिपुत्रः । ग्रामरिपुत्रः । इकः
किम् । रमापतिः । अङ्गुइति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणां । पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुच । तेः
इयडुवड् । भाविनामवयानांचनेतिवाच्यम् । श्रीमदः । भ्रूमङ्कः । शुक्लीभावः । अभ्रुकुं प्रादीनामिति वक्तव्य
म् । भ्रुकुं प्राः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुं प्राः । भ्रुकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्या । नान्तरम् । भ्रुकुं प्राः । भ्र
कुटिः । भ्रुवाकुं श्रीभाषरांशोभावायस्यसः । स्त्रीविषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः । कौटिल्यम् । एकान्ति
तेन । एकप्राव्यस्य ह्रस्वः । स्यात्तद्धित । उत्तरपदेच । एकस्याभागतमेकस्यम् । एकदीरम् । आपोः सञ्ज्ञा
कुन्दसोर्वहुलम् । रेवतिपुत्रः । अजदीरम् ॥

॥१११॥

घञितुरुदयलेखः लेखग्रहरामेवज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नीत्तीति वाप्रोक्तम्
 रोगेषु रुच्छोकः हृदयशोकः सौहार्दम् सौहृदयम् रुद्रोगः हृदयरोगः हृदयशब्दपर्यायो
 रुच्छोप्यस्ति तेनसिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् पादस्यपदज्यातिगोपहतेषु एषूत्तरपदेषु पादस्यपद
 आदेशः स्यात् पादाभ्यामजतीति पदाजिः पदानिः अन्यतिभ्यां पादचेतीराप्रत्ययः अजेर्वभा
 वो निपातनात् पदगः पदोपहतः पदत्वतदर्थं पादस्यपत्स्यादतदर्थं यतिपरे पादोविध्य
 नीति पद्याः शर्कराः विध्यतधनुषा इति यत् अतदर्थे किम् पादार्थमुदकं पाद्यम् इत्येव
 रता उपसंख्यानम् पादाभ्यां चरतीति पदिकः पर्यादित्वात् छन् हिमका विहतिषु च पद्धि
 मम् पत्कोष्ठी पद्धतिः अचः शो अचः पादस्यपत्स्याच्चेपरे गायत्रीं पच्छः शंसति पादं
 पादमित्यर्थः अचः किम् पादशः कार्कापरांदराति गायत्रीमिश्रशब्देषु पादस्यपत्
 पद्मोषः पादोषः पन्मिश्रः पादमिश्रः पच्छः पादशब्दः निष्केचितिवक्तव्यम्

अथगेयेतिकर्तरिपत्। धेनुस्वासेभवाचेतिविग्रहः। भविष्यन्तीधेनुरित्यर्थः४

वार्तिकानौतानि३

अनभ्यासमित्यदिति। अभ्यासं समीपतद्विउद्गमनभ्यासंदूरं। एतिसुखशास्त्रित्यादिनेराः कपू५

सि०को०मु०

११२

॥११२॥

इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषु इष्टकादीनांतदन्तानांचपूर्वपदानांचितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह
स्वः स्यात् इष्टकचित्तम् पक्षेष्टकचित्तम् इष्टीकतूलम् मुञ्जेष्टीकतूलम् मालभारी उत्पलमालभारी
कारे सत्यागदस्य मुम्स्यात् सत्यकारः अगदंकारः अस्तोश्चेतिवक्तव्यम् अस्तुंकारः धेनोर्नव्या
याम् धेनुर्नव्या लोकस्पृशो लोकं पृशाः पृशादिति मूलविभुजादित्वात्कः इत्येऽनभ्यासस्य
अनभ्यासमित्यः दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः आष्ठाग्न्योश्चि आष्ठीमिन्धः अग्निमिन्धः तिलेऽ
गिलस्य तिमिंगिलः अगिलस्यकिम् गिलगिलः गिलगिलेच तिमिंगिलगिलः उत्सभइयोः क
ररो उत्संकरराम् भद्रंकरराम् रात्रेः कृतिविभाषा रात्रिचरः रात्रिचरः रात्रिमटः रात्र्यटः अ
खिदर्थमिदं सत्रम् खित्तितु अउर्द्धिषदिति नित्यमेव वक्ष्यते रात्रिमत्पः सहस्रसः स आषा
म् उत्तरपदे सपलाशम् सञ्ज्ञायां किम् सहयुधा अन्धान्ताधिमेच अनयोरर्थयोः स
हस्रसः स्यादुत्तरपदे समुद्भूतं ज्योतिषमधीते सद्रोराखारी द्वितीयेचानुषारव्ये अनुमेये

॥११२॥

कोमुदगं पीपत्रुति। अत्र संप्रसारणात्पेति दीर्घः। ननु हल इत्येवमिति हे इदं च त्रं किमर्थमिति चेन्न। नितु तं दुतमित्यादौ दीर्घाभावात्
 हल इत्यत्र यत्प्रत्ययानि नृपिता गोदृश्यं संप्रसारणात् न सप्रत्ययानि नृपिता इव ववहलः। परस्येव दीर्घः इति प्रत्यासत्ते रत्न। प्रय कतया प्रकृते
 तेच त्वप्रत्ययेऽप्यपोवीहृस्वः अजलम् रोहितत्वम् व्यङ्ग्यः संप्रसारणात्पुत्रपत्योक्तत्पुस्ते व्यङ्ग्यं न स पूर्वपदस्य संप्रसारणात्
 संप्रसारणात्सात् पुत्रपत्योत्तरपदयोक्तत्पुस्ते संप्रसारणात् संप्रसारणात् दीर्घः स्यादुत्तरपदे परे को
 मुदगंध्यायाः पुत्रः कोमुदगंधीपुत्रः कोमुदगंधीपतिः यवस्थितविभाषया हस्यो न त्वीप्रत्यये चानु
 पसर्जनेनेति तदादि नियमप्रतिषेधान् परमकारीषगंधीपुत्रः उपसर्जनेन तु तदादि नियमान्नेह
 अतिकारीषगंध्यापुत्रः वन्धुनिबहुव्रीहौ वन्धुप्राये उत्तरपदे व्यङ्ग्यः संप्रसारणात्साद्वह्व्रीहौ करी
 षगंध्यावंधुस्येति कारीषगंधीवंधुः बहुव्रीहविति किम् करीषगंध्याभाववन्धुः कारीषग
 न्ध्यावन्धुः लीचनिर्देशास्तु प्रायस्य रूपापेक्षया मातृमातृकमातृषुवा कारीषगन्धीमातः
 कारीषगन्ध्यामातः कारीषगंधीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृकः कारीषगंधीमाता कारीषग
 न्ध्यामाता अस्मादेव निपातनात्मातृप्रायस्य मातृजादेशः कविकल्पकश्च बहुव्रीहवेवेदम्
 नेह कारीषगन्ध्यामाता कारीषगन्ध्यामाता चित्त्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्रीहिस्वदं वाधते
 वार्तिकमेतत् ४

४१३

॥११३॥

॥११३॥

स्यसः सतीर्ष्य एकगुणकः समानतीर्थवासीति यत्राप्ययः विभागेदरे पादोपत्यसे विवक्षित इत्येव सो
 दर्थः समानोदर्थः इन्द्रावतुषु सदृक् सदृशः ददौ चैतिवक्तव्यम् सदृक्षः वतुततरार्थः इदं किमो
 रीशकी इन्द्रावतु इदमईरा किमः की स्यात् ईदृक् ईदृशः कीदृक् कीदृशः वतूदाहरणो वक्ष्य
 ते ददौ च ईदृक्षः कीदृक्षः आसर्वनाम्नः ददौ च तादृक् तादृशः तावान् तादृक्षः दीर्घमत्वैवे
 अमूदृक् अमूदृशः अमूदृक्षः समासेऽङुलेः सङुः अङुलिशवात्सङुः स्यस्यमूर्द्धन्यः स्यात्
 समासे अङुलिषङुः समासे किम् अङुलेः सङुः भीरोः स्थानम् ज्योतिरासुषः स्तोमः आभ्यां
 स्तोमस्यस्यमूर्द्धन्यः समासे ज्योतिष्योमः आयुष्योमः समासे किम् ज्योतिषः स्तोमः सुषा
 मादिषु च स्यमूर्द्धन्यः शोभनं सामयस्य सुषामा सुषान्व्यः एतिसञ्ज्ञायामगात् सस्यमूर्द्ध
 न्यः समासे हरिषेराः एतिकिम् हरिसव्यः सञ्ज्ञायामकिम् पथसेनः अगकारात्किम्
 विष्वक्सेनः इराकोरित्येव सर्वसेनः नक्षत्राद्वा एतिसञ्ज्ञायामगकारांभूर्द्धन्यो वा

निषूचीलेनायस्यसः १

CC-0. Lal Bahadur Sanshodhan Mandal, Varanasi. Digitized by eGangotri Sharada Peetham

गरासूत्रम्

सगर्भदयस्त्रयोपि कर्मधारयाः समानस्य छन्दसीति सः ततो भगवर्षे पन् ३

द्वितीये सहस्य सः स्यात् सज्ञातीका निरा रात्तसीसाज्ञादनुपलभ्यमाना निशायानुमीयते समानस्य
छन्दस्य मूर्द्धा प्रभृत्युदकेषु समानस्य सः स्यादुत्तरपदे ननु मूर्द्धादिषु अनुभ्राता सगर्भः अनुस
त्वा सयूष्यः योनः सनुत्यः तत्र भवद्वत्यर्थे सगर्भसयूष्यसनुतापन् अमूर्द्धादिषु विभ्र
समानमूर्द्धा समानप्रभृत्यः समानोदकाः समानस्येति योगाविभज्यते तेन सपक्षः साधर्म्यं
सज्ञातीये इत्यादिसिद्धमिति काशिका अप्यवा सहस्राद्यः सहस्रावचनोक्तिः सहस्रः सख्यास
सरवीति यथा तेनायमश्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोऽस्येत्यादि ज्योतिर्जनपदरात्रि
नामिनामगोत्ररूपस्यानवस्थित्येव वचनवन्धुषु एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्या
त् सज्योतिः सजनपद इत्यादि चरणावलिवादिना ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्च
रतो समानत्वेन गम्यमाने चरणाः शारवा ब्रह्मवेदः तदध्ययनार्थं ब्रतमपि ब्रह्म तच्चरती
ति ब्रह्मचारी समानः सः सत्रहचारी तीर्थेये तीर्थेऽन्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समान
समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः ३

सि० को० सु० हंससिंहप्राचांकारिकायामुदाहृतत्वाङ्गैः पचाद्यचिसगागमः हिंसेत्तुपचाद्यचिहकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः ४

रा ५

124

॥११४॥

हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव कवंचोले उष्मशब्दे उत्तरपदे कवंचाचवास्यात् कयोस्मन् कोस्मन् क
उष्मन् पषोदरादीनि यथोपदिष्टम् पषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्ध्वोच्चारितानि तथैव साधूनि पठन्त
उदरम् पषोदरम् तलोपः कारिवाहको वलाहकः पूर्वपदस्य च उत्तरपदादेश्वलतम् अविस्मोगमा
क्षसः सिंहवर्माविपर्ययात् गूढोत्मावर्माविकृतेर्वर्मानाशात् पषोदरम् दिक्प्रायेभ्यस्तीरस्य तार
भाकोवा दक्षिणीतीरम् दक्षिरातारम् उत्तरतीरम् उत्तरतारम् दुरोदाशनाशदभयो वृत्तमुत्तर
पदादेश्वलं च दुःखेन दाशपते दूडाशः दुःखेन नाशपते दूगाशः दुःखेन दभ्यते दूडभः खलत्रिभ्यो
दम्भेर्नलोपो निपात्यते दुःखं व्यापतीति दूख्यः आतस्वेति कः वुवन्तोऽस्यां लोदन्ति वंसी वुवच्छब्द
स्य वच्चादेशः सदेरधिकारोऽयम् आकृतिगरोऽयम् संहितायाम् अधिकारोऽयम् कर्त्तृत्व
चरास्याविष्मत्पञ्चमशित्ति नदि नदि द्रुत्तुवस्वत्तिकस्य कर्त्ताशब्दे परे लक्षणावाचकस्य
दीर्घः द्विगुरागकस्मिः लक्षणास्य किम् शोभनकस्मिः अविष्मदीनां किम् विष्मकस्मिः अष्टकस्मिः

॥११४॥
धातुभ्य इत्यर्थः
मुनीनां मातनं
यसी ४

अन्यादूतिरिति विग्रहः ४

अन्याआसाइति विग्रहः ३

रा१

रोहिणीषेराः रोहिणीसेनः अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः आकृतिगणोऽयम् अवच्छत्ती
 यास्यस्यान्यस्यहुग्राशीराशास्यास्थितोत्सुकोतिकारकरागकेषु अन्यशब्दस्यदुगागमः स्या
 दाशीरादिषुपरेषु अन्यदाशीः अन्यदाशा अन्यदास्या अन्यदास्थितः अन्यडुत्सुकः
 अन्यदूतिः अन्यद्रागः अवच्छीत्यादिकिम् अन्यस्यान्येनवा आशीरन्याशीः कारकेछेचना
 यंनिषेधः अन्यस्कारकोऽन्यत्कारकः अन्यस्यायमन्यदीयः गहादेराकृतिगणत्वात्
 अर्थविभाषा अन्यदर्थः अन्यार्थः कोःकतत्पुत्रेषुचि अजापुत्ररपदे कुत्सितोऽश्वः कद
 श्वः कदन्नम् तत्पुत्रेषुकिम् कूष्माण्डा राजा नौच कुत्सितास्त्रयः कल्पयः रथवदयोश्च
 कद्रुपः कद्रुदः ततोचजातो कर्ताराम् कापय्यसयोः कापयः काज्ञः अज्ञाशब्देनत
 त्पुत्रेषु अज्ञिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ईषदर्थे ईषजलम् काजलम् अजादावपिपर
 ताकोदेशः काम्नः विभाषापुत्रेषु कापुत्रेषु कुपुत्रेषु अप्राप्तविषेयम् ईषदर्थे

कुत्सितोऽश्वोयस्यसः ४

अवच्छत्ती
 स्यसेत्येवमिति
 ननुदयोपाद
 नंनिषेधस्या
 तलेत्तापकम
 ताहुः ४

वलप्रत्ययेपरेदीर्घः स्यात् सञ्ज्ञायाम् कृषीवलः मतौ वरुचोऽनजिरादीनां अमरावती अनजि
 रादीनां किम् अजिरवती वरुचः किम् व्रीहिमती सञ्ज्ञायामित्येव नेहवलयवती कुतूहल
 वती शरादीनांच शरावती इकोवहेऽपीलोः दूगन्तस्य दीर्घः स्याद्दे अवीवहम् कपीवहम्
 इकः किम् पिरावहम् अपीलोः किम् पीलुवहम् अपीलोऽवादीनामिति वक्तव्यम् दातुवहम्
 उपसर्गस्य वन्धमनुष्ये बहुलम् उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् दन्तुतेपरं नतुमनुष्ये परिपाकः
 परीपाकः अमनुष्ये किम् निषादः इकः काशे दूगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः काशे वीकाशः नी
 काशः इकः किम् प्रकाशः अङ्गनः सञ्ज्ञायाम् उत्तरपदे दीर्घः अङ्गापदम् सञ्ज्ञायाम् किम्
 अष्टपुत्रः चित्तः कपि एकचित्तिकः द्विचित्तिकः नरे सञ्ज्ञायाम् विप्रदानदः अजयवर्षे वि
 श्वामित्रः अषो किम् विश्वमित्रो मायावकः शुनोदन्तदंष्ट्रा कर्त्तु कुन्दवाहपुच्छपदेषु दीर्घा
 वाच्यः श्वादन्तदंष्ट्रादि प्रनिरन्तः शरैर्जुप्रज्ञाम् कार्यं स्वस्वपापूजाभ्योऽसञ्ज्ञायामपि
 निषादपुलिन्दो मनुष्यजातिः निषीदत्यसि सापमिनि निषादः एते मधिरसो वृद्धम्

पञ्चकर्मः मरिचकर्मः भिन्नकर्मः क्षिप्तकर्मः क्षिद्रकर्मः स्नुवकर्मः स्वस्तिककर्मः नहिव
 निव विषयविभुचिसहितनिषुको क्विन्तेष्वेषु पूर्वपदस्य दीर्घः उपानत नीयत प्राचष्ट मर्मीविन्
 नीतुक अभीतुक औनीषष्ट परीतत क्वितिकिम् परिगहनम् विभाषापुनश्च इत्यतो मराष्ट्रक
 पुत्पा विभाषानुवर्तते साचव्यवस्थिता तेन गतिकारकयोरेव नेह पदुतुक तिग्मनुक वनगिरीः
 सञ्ज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरी परे दीर्घः स्यात्सं
 ज्ञायाम् वनप्रणामिश्रका सिधुका सारिका कोटराग्निभ्यः वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्यश्च वरा
 त्वं नत्वन्त्यभ्यः इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः तेषां कृतदीर्घो रागारात्तविधौ
 निर्देशो नियमार्थः अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः प्रणवरागाम् मिश्रका वरागाम् सिधुका वरागाम्
 सारिका वरागाम् कोटरा वरागाम् एभ्यश्चेति किम् असिपत्रे वनम् वनस्याग्नेः अत्र वरागाम्
 राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्याः लुक् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा किंशुलुकागिरीः वन

प्रणवरागामित्यादिनरकविद्रोषस्य संज्ञाः
 अस्मिन्नेव निमित्तादभ्यो वनस्येति विपरीत नियमे तु शास्त्रमत्र दुर्वारमिति भावः ॥२॥

तत्र मर्थस्य
 प्रातिपदिकार्थे
 तर्भावात्सप्त
 मिति २

वनस्पतिः यो वनस्य रात्वमुदाहरति शिरीषवरा मिति ननु वनस्य तः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पा इव न स्पतिरित्यमरकोशादस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः
 सवनस्योतः सवोऽमुवरादिः शिरीषस्तु न तथा ॥ तस्य प्रस्य फलं न यस्योदतो रात्वमित्युक्तमिति चेदत्रोक्तः ॥ व नस्यति शब्देनात्र वक्ष्यमात्रमुप
 लभ्यते ॥ अत्र वलुपि पुक्तं वदिति सूत्रं स्य भाष्यं लिङ्म ॥ तत्र हि व्यक्तं वने किम् ॥ शिरीषा रात्रा मद्र नवो म्रमः शिरीषाः तस्य वनं शिरीषवनमिति स्य वरात्वे कर्त्तव्ये व
 रभ्यो वनस्य रात्वस्यात् प्रवराम् कार्ष्णवराम् इह वात्परत्वात् सत्वम् विभाषो विवनस्यतिभ्यः स्पतिवमप्यतिदि
 वनस्यराः स्यात् दुर्वावराम् दुर्गन्धम् शिरीषवराम् शिरीषवनम् पंचमन्यामेव न स्पतेत्युक्तं न च शि
 हदेवदातुवनम् श्रीकादिभ्यः प्रतिषेधो वाच्यः इरिकावनम् मिरिकावनम् वाहमाहिता रीषाणां वनस्य
 त् आरोग्ययदुह्यते तदा चिस्थानि निमित्तात्परस्य वाहन न स्य रात्वस्यात् इह वाहमात्रम् आहितात्किम् तित्वे संगच्छते न
 इन्द्रवाहनम् इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः कतिप्युदितुद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् पानदेशे पूर्वपदार्था
 निमित्तात्परस्य पानस्य न स्य रात्वस्याद्देशगम्ये क्षीरपानं पेयते क्षीरपा राः उक्षीनराः सुरापा राः
 प्राच्याः पीपन इति पानम् कर्मणि ल्युट् वाभावकरणापोः पानस्येत्येव क्षीरपा रात्रा क्षीरपानम्
 गिरिनद्यादीनां वा गिरिनदी गिरिरादी चक्रनितं वा चक्रणितं वा प्रातिपदिकान्तं नुम्विभक्तिसु
 व पूर्वपदस्थानि निमित्तात्परस्य स्य स्थितस्य न स्य रात्वा स्यात् प्रातिपदिकान्ते माधवापिना नुम्वि
 ब्रह्मिवापाशो विभक्तौ माधवापेरा पदो माधवापिना वि स्यादि उत्तरपदस्य प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव
 वार्तिकमिदम् अवस्थितविभाषा अयरादिति भावः

अमंत्रार्थमिति मंत्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मंत्रे इत्यनेनैव सिद्धमिति भावः १

मत्करावादिनिनामत्वर्थेनेच्छसिद्धौ मत्करिग्रहसंपरिभ्राजक एवायंप्रयोगोमया स्यादित्येवमर्थनिः स्यात् २
मकरोऽस्यांतीविग्रहः ३

प्रकरावहेरिश्चन्द्रावधी हरिश्चन्द्रगिराममंत्रार्थम् अथीतिकिम् प्रकरावोदेशः हरिश्चन्द्रोमारावक्रः
मत्किरमस्करिणोवेषापरिव्राजकयोः मकरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य मुडेनिश्चयनिपात्यते वेश्यितिकिम्
मकरोग्राहः मकरीसमुद्रः काक्षीराजस्तुन्देनगरे ईशतीरमस्येति काक्षीरं नाम नगरम् अजस्ये

वतुन्दमस्यैत्यजस्तुन्दनामनगरम् नगरेकिम् जातीरम् अजतुन्दम् काराकरोयत्तः कारक
रोतीति कारस्फरोयत्तः अन्यत्रकारकरः केचित्तु कस्कादि खिदं पठन्ति न सृजेषु पारस्कर प्रभृतीनि
च सप्तम्याम् एतानि सप्तद्वानि निपात्यन्ते नाम्नि पारस्करः किञ्चिन्धा तद्वद्वतोऽकारपत्योश्च

रद्वन्तयाः सुदन्तयोपस्थ तात्पूर्वचत्वेनदकारोपिवोध्यः तद्धतोर्दकारतकारोऽनुप्येते करपत्यो
स्तुमुद् चोर्देवतयोर्दितिसमुदायोपाधिः तत्कारः बहस्पतिः प्रायस्त्विजिचित्तयोः प्रायस्त्वि
न्तिः प्रायस्त्विजिचित्तम् वनस्पतिरित्यादि आत्मनिर्गतेऽयम् इति समासाश्रयविधेयः ॥३॥

किमपि धत्ते इति विग्रहे आतो लुपसर्गेकः यन्निपातनात्किञ्चिदपि नोक्तं तदा चोक्तं नास्तीत्येति ४
 कृतं तां प्रतेतु वीक्षायां द्वित्वमनुनिपातनादेव वस्तुतस्तु रूढि प्रायेण सते कश्चिद् व्युत्पाद्यते इत्यन्यकार्थे नाग्रहः कार्य
 तदस्य परनिपातः १

गद्याक्षरम् ६

इष्टार्थद्वि
कोः कोदेशः ५
॥११॥

तद्विचित्रतया
ध्यायस्य प्रथ
मः पादः ४ तत्त्वो
पश्चेति शेषः

प्रायः पापवि
जानीयाच्चित्त
तस्य विप्रो ध
नमिति स्म
४ तिः २

आत्मयापनायेति॥ कालक्षेपाय शरीरक्षेपाय चेत्यर्थः २ विकिरइति कृत्वित्तेपे इत्यस्मादिगुपधत्तस्य कप्रत्यये सुडा
गमोऽनेन निपात्यते षत्वं तु परिनिविभ्य इत्यनेन षत्वम् ५

विते अगोष्पदान्यरायानि प्रभासो गोष्पदमात्रं ते चम् सन्निवृत्तिकम् गोः षदम् गोपदम् आस्पदं प्रतिष्ठा
याम् आत्मयापनायस्था नेमुदनिपात्यते प्रतिष्ठेति किम् आपदाशपदम् आश्वर्षमनित्ये
अभुते मुद् आश्वर्ष्यपदिसभुञ्जीत अनित्ये किम् आचर्ष्यकर्मशोभनम् वर्चस्केऽवस्करः
कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्तमन्तस्मिन्मुद् अवकीर्यत इत्यवस्करः वर्चस्के किम् अवकरः
अपस्करोऽपाम् अपकरोऽन्यः विकिरः शकुनो वा पक्षे विकिरः वाचने नैव युद्धिकल्पे
सिद्धे विकिरग्रहणम् तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो भाभूदिति वृत्तिः तन्न भाष्यविरोधात्
निकशस्वकरोः कशगतिशासनयो रित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचिसुनिपात्ये षत्वं च सहायः
शरो यामी का प्रतिष्ठा इत्युच्यते कशोः किम् प्रतिगतः कशोः प्रतिकशोऽश्वः पद्यपि कशोरे
व कशो तस्यापि कशोरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रत्येग्रहणार्थं तेन धात्वन्तरोपसर्गान्ते
विकिरशब्दाप्येत्यर्थः ४ प्रतिकश इत्यत्र प्रतिर्गमे उपसर्गो न तु कशोः पक्षे क्रियायुक्ताः प्रादप्यन्तं
प्रत्येवेति न्यायादिति भावः २ कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्नमित्यर्थः ११

विकिरग्रहण
मिति विकिरः
शकुनो विकिरः
वेति वृत्तिः
पाठः १ सत्रपठितुं
विकिरग्रहणं
नास्त्येवेति बोध्यम् ४

नकार्येणुवाच्यः अश्वत्थामा लोमोऽपत्येणुवदुषु वाक्सादीनोऽपवादः उडुलोमाः उडुलोमा
नर वहुषुकिम् औडुलोमिः गोरजादिप्रसंगेयत् गोरिदंगव्यम् अजादिप्रसंगेकिम् ओम्भो
हेतुभ्यः प्रागतम् गोनूप्यम् गोम्यम् उत्सादिभ्योऽन औत्सः अग्निकलिभ्यां उग्वक्तम्
अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् कालेयम् इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्री
पुंसाभ्यां न नस्त्वनो भवनात् धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमा न्न नस्त्व
औत्सः त्रैराः पौंसः वत्यर्थेन स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् स्त्रीवत्पुंवत् द्विगोर्गुण
नपत्ये द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतोपस्तस्य लुकस्यात्
पञ्चसुकपालेषु संस्कृतः पुरोडासः पञ्चकपालः द्विगुनिमित्तस्येति किम् पञ्च
कपालस्येदं वराऽपाञ्चकपालम् अजादिः किम् पञ्चगर्गनूप्यम् अनपत्ये किम्
स्त्रैरा इति स्त्रीषुभनः स्त्रीभ्येदितः इत्यादि।

समर्थानाम् ननु प्रकृतसूत्रेऽकार्षीभावपुंसां संप्रत्ययानुवृत्तिं नोचितं समर्थः पदविधिरिति परिभाषागतार्थत्वात् १
 चेकान्तनेऽपि विन्युगविधानादि सुवन्तान् द्वितोत्यतिः ॥ तेषां च पदविधित्वं स्पष्टमेव अत आह सामर्थ्यमिति १

समर्थो नोप्रयगाद्वा इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् सामर्थ्यपरिनिधित्वं कृतस
 न्धकार्यत्वमिति यावत् प्राग्दिश्यतोऽरा तेन दीव्यतीत्यतः प्रागराधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्य
 श्च एभ्योऽरा एषा प्राग्दीव्यतीत्येव पर्येषु वक्ष्यमाणस्य रापस्यापवादः तद्धिते च चामादेः त्रि
 तिरिति च तद्धितेऽचामादेरचो वद्धिः स्यात् किति च किति तद्धिते च तथा अश्वपतेरपत्यादि
 आश्वपतम् गारापतम् गारापत्योमन्त्र इति तु प्रामादिकमेव दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदास्यः
 दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीत्येव पर्येषु रापः स्यादराऽपवादः देत्यः अदितेरादि
 त्यस्य वा आदित्यः पत्येति च पदे हल्वो यमायमा लोप प्राजापत्यः यमा चेतिकाया
 म् याम्यः पथिव्या आभौ पार्थिव पार्थवी देवाय नुभौ दैवम् देवम् बहिर्बहिर्लोप
 यजच वाद्यः इकच बाहीकः स्यामोऽकारः अश्वत्थामः पथोदरादित्वात् सत्यतः
 अपत्यार्थस्यापि स्थान्नोकार इत्येकानुवर्त्येनुरो धेन साधारणाप्रत्ययेषु कथ्यमानम् १ अश्वत्थेव स्या
 मवलं यस्येति बहुव्रीहिः तस्यापत्यमिति १

कथं देतेय इति
 अत्रोक्तः दिति
 शब्दात् कदि
 का वरादिति न
 इति द्विविकृत
 श्रीभोऽकुराप
 सुनसिगविशि
 छपरिभाषाया
 अनित्यत्वादि
 ति ५
 इत्यादिसिद्धम्

सि० को० सु०

११९

॥११८॥

तस्यापत्यं तस्येति न स्य नृपग्रहणं किं नु बद्धन्तमात्रापलक्षणाभित्याशयेनाह बद्धान्तादिति पंचम्यर्थोऽध्याहार
लभ्यः। अनुकुररात्मात्वं च म्याः सोत्रो लुग्वो उक्ता इति अस्यापत्यं उक्ताः वक्ष्यमाणा इति इन्द्रादिप्रः ६
पन्नणारस्यापत्यं अत इन्द्र यत्रिजोश्चेति फक् पान्नागारिः पिता पुत्रश्च प्राचां किम् दासिः पि
ता दातायराः पुत्रः नतौ ल्वलिभ्यः तौ ल्वल्पादिभ्यः परस्य पुत्रप्रत्ययस्य न लुक् स्यात् पूर्वशा
प्राप्तः तुल्वलः तत इत्रिफक् तौ ल्वलिः पिता तौ ल्वल्पायनः पुत्रः फक् फि नोरन्यतरस्या
म् पूनिलुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनी
याः यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यरा तस्यापत्यं पुवा यास्कापनिः अस्यापत्यं इति
फि न् तस्या छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः तस्यापत्यम् बद्धन्तात्कृतसन्धेः
समर्थोऽपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वास्युः उपगोरपत्यमौपगवः आदिवद्धि
रन्योपधावद्धिं बाधते तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् उत्सर्गः शेषश्चा
सौवर्क्षान्यस्य प्रयोजनम् भानोरपत्यं भानवः कृतसन्धेः किम् सौस्थितिः अकृत

आकांक्षितैक
देशापररां वा
अस्याध्या
हारः १
॥११८॥

परत्यादिति भा
वः ३

कृतसन्धेः किमिति अन्तरंगत्वात् संधौ कृते तदन्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्य समर्थम् अहं किमर्थमिति प्रश्नः अकृते तीर्थे च
परिभाषा समर्थम् अहं न स्तापितेति हरदत्तः ॥ लोकतः तिङ् न्यन्ते ॥ सावृत्त्यिति मूर्ध्नि तिङ् अन्तरंगपरिभाषाया अपवादभूतया
अकृतेऽप्यनया अकृतसन्धेरेव प्रत्ययः स्यान्ति वारणाय समर्थम् अहं या मधिकारसूत्रे स्थमावश्यकमिति भावः १

द्वयोर्मित्रयोः पत्यु द्वैभिः त्रिः गोत्रेऽनुगच्छि अजादौ प्राग्दीव्यतोऽपे विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्य
 लुक् स्यात् गर्गीराणां छात्राः वृद्धा चरः आपत्यस्य वत्तदितेऽनाति हलः परस्यापत्यप्रकारस्य
 लोपः स्यात्तद्वितेन लोकारे गर्गीयाः प्राग्दीव्यतः किम् गर्गीयाहितं गर्गीयम् अचिकिम्
 गर्गीभ्य आगतं गर्गीरूपम् यनिलुक् प्राग्दीव्यतोऽपे अजादौ प्रत्यपे विवक्षिते युवप्रत्यय
 स्य लुक् स्यात् ग्लुचकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचकायनिः वक्ष्यमाराः फिन् ततोऽप्यन्यरा ग्लो
 चकायनः तस्य छात्रोऽपि ग्लोचकायनः अणोलुकि कृत्वा भावाच्छो न पेलदिभ्यः ॥५
 श्व एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पीलायावेत्यरा तस्मादरणो ह्यच इति फि अतस्य
 लुक् पेलः पिता पुत्रश्च तद्राजाचारणः तद्राजसंज्ञको योऽएतदन्ता युवप्रत्ययस्य लु
 क् स्यात् ह्यन्मगधेत्यशान्तोऽशङ्कः शब्दादरणो ह्यच इति फि ओलुक् आङ्कः पिता पुत्रश्च
 इजाः प्राचाम् गोत्रेऽय इन् तदन्ता युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चैत गोत्रं प्राचो भवति ॥

सि० को० सु०

120

॥१२०॥

पितृये मातामहे मातृदिवा जीवति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायराः गार्ग्यावा स्थविरेतिकिम् स्या
नवयो न्यूने गार्ग्येव जीवतीतिकिम् मृते मृतो वा गार्ग्येव रक्ष्य च पूजायामिति वाच्य
म् गोत्रस्यैव वरुणस्य आश्रयाम् गोत्रस्य युवस्य आश्रयाम् पूजायां गम्यमानायाम् तत्र भवा
न गार्ग्यायराः पूजेतिकिम् गार्ग्यः धूनस्वकुत्सायां गोत्रस्येति वाच्यम् गार्ग्याजा
न्मः कुत्से तिकिम् गार्ग्यायराः एको गोत्रे गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् उपगो
र्गोत्रापत्यमोपगवः गार्ग्यः नाशायनः गोत्रे स्वैकोन संख्यानां प्रत्ययानां परंपरा यद्वा
स्वधूनसंख्येभ्योऽनिष्क्रोत्पत्तिः प्रसज्यते १ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च
मतमेदेन तद्धान्यैः सूत्रमेतत्तद्योत्तरम् २ पितुरेवापत्यमिति यत्तहि उपगोत्तरं
येवाच्ये ओपगवादि न स्यात् चतुर्थे त्व जीवज्येष्ठे मृतवंश्ये ओपगवेः फक् इत्यं

॥१२०॥

ननु समासस्य कित्तेन नित्यं वाच्येन न च तद्धितस्य वेकल्य कल्यात्यक्षे सोपीति वाच्यम् । यत्रोपसर्गपवादो महविभाषमा विकल्प्येते
तत्रोपसर्गो न भूते । ५ तस्यैव न प्रवर्तते इति पुराणस्यैव यच्छावेति वाग्रहणेन तोषितत्वादित्याशङ्क्याह देवयज्ञीति २
यूपपरिभाषया सावृत्तिरिति भावः । समर्थपरिभाषयानेह वत्समुपगोरपत्यं वैत्रस्य प्रथमात्मिकम्
अपत्यवाचकात्पृष्ठार्थे भावः । वाग्रहणाद्वाक्यमपि देवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रह
णानुवृत्तेः समासोपि ५ उपवपत्यम् जातिलान्ङीष् औषगवी आश्वपतः देत्यः औ
त्सः स्त्रैणाः पौंसः अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम् अपत्यत्वेन विवर्तितं पौत्रादिगोत्र
संचां स्यात् जीवतितुवंशेषु वा वंशेषि त्रादौ जीवति पौत्रादेर्पुंसपत्यं चतुर्थ्यादित्युव
संज्ञमेव स्यान्न तु गोत्रसंज्ञम् । भ्रातृस्त्विज्यापसि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतु
र्थ्यादिपुंवा स्यात् । चान्पस्मिन्सपिशोः स्य विरतरे जीवति । भ्रातुरन्यस्मिन्सपिशोः स्य
विरतरे जीवति प्रोत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेवपुवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवति ग्रहणमपत्य
स्य विशेषणं द्वितीयं सपिशोः स्यतरन्निर्देशा ५ भयो उत्कर्षार्थः । स्थानेन वपसा चोक्तये

नोभ्यस्त्वस्वार्थेभ्यः स्यान्ननुस्त्रियाम् कौआयन्यः बहुले तद्राजत्वाधुग्वत्स्यते प्राप्ता
 यन्यः स्त्रियां कौआयनी गोत्रत्वेन जातित्वाङ्गीषु अनन्तरापत्ये कौञ्जिः नडादि
 भ्यः फक् गोत्रद्वयेन नाडायनः चारायराः अनन्तरोनाडिः हरितादिभ्योऽनः ए
 भ्योऽनन्तेभ्योयूनिफक् हरितायनः इहगोत्राधिकारेपिसामर्थ्याद्यन्ययम् नहि
 गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः विदाधनर्गणोहरितादिः यजिजोश्च २॥४ गोत्रेयोयजि
 औतदन्तात्फक् स्यात् अनातोत्युक्तेरापत्यस्येति यलोपोन गाऊपायराः दासाय
 राः शारद्वन्कदर्भाभ्युवत्साग्रायराषु गोत्रेफक् अजिजोरपवादः आद्यौविश
 दी शारद्वन्तायनोभार्गवश्चेत् शारद्वन्तोऽन्यः शौनकायनोवात्स्यश्चेत् शौनकोऽन्यः
 दाभायराः आग्रायराश्चेत् दाभिर्न्यः दोरापर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् एभ्यो

फगिओः परंपरायां मूला चतुर्तमे गोत्रे एकोनशतप्रत्ययाः स्युः पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे त
 तीयेवाच्ये उपगोरशादुल्लेखेऽपि अरान्तादिअपि स्यात् चतुर्थे ततः फगिति फगिओः परं
 परायां शततमे गोत्रे षडनवतेशनिष्ठप्रत्ययाः स्युः अतो निपमार्थमिदं सूत्रम् एवमुत्तरसूत्रेऽप्युच्य
 म् गोत्राध्वन्यस्त्रियाम् यून्मपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु न पुवसंज्ञा
 गर्गस्य पुवापत्यं गार्गीयराः स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः स्यात् अतश्च अदन्तं यत्प्राति
 पदिकं तत्प्रकृतिकस्य षडन्तादिः स्यादपत्येऽर्थे दक्षिः वाक्कादिभ्यश्च वारुविः ओडुलोमिः
 आहूतिगणोऽयम् सुधातुरकेश्च चादिन् सुधातुरपत्यं सोधातकिः वासवतुडनिषाद
 वराहलविंशतांचेति वक्तव्यम् नय्याभ्यां पदानाभ्यां पूर्वोत्तुनाभ्यामैच पदानाभ्यां यका
 रवकराभ्यां परस्य नवद्विः किन्तु ताभ्यां पूर्वोत्तुनादेवावागमोस्तः वैप्रासकिः वानुडकिः
 दूत्यादि गोत्रे कुजादिभ्यश्चैत्रं व्रान्तं च गोत्रस्त्रियाम् व्रान्तवाचिभ्यश्चैत्रं

स्यात् काप्यः बौध्यः आङ्गिरसे किम् कापेयः बौधिः वतंश्च आङ्गिरस इत्येव वतंश्चः अना
 गिरसे तु जर्गा दौ शिवा दौ च पाठाघञौ वतंश्चः वतंश्चः वुक् स्त्रियाम् वत रसाच्चेति विहित
 स्पलुक् स्यात् स्त्रियाम् शार्ङ्ग र्वादि लोङ्गीन वतरादी अनाङ्गिरसे तु वतंश्चापनी लोहितादि
 ल्यात् ष्फः अशितु वतरादी नभिलाङ्क्ष्यमाशाः ष्फश्च अश्वदिभ्यः ष्फश्च गन्त्रे आश्व
 यनेः पुंसि जाते पुंसीति प्रकृतिविशेषणम् जातस्य गोत्रं जातायनः पुंसीति किम् जाताया
 अपत्यं जातेयः नर्गले गर्जे गोत्रे ष्फश्च भार्गयराक्षे गर्जः भार्गिरस्यः शिवादिभ्योऽरा
 गोत्र इति निवृत्तम् शिवाद्यापत्यं शौवः गांगः पद्मेति कादित्वात् ष्फश्च गाङ्गायनिः शुभ्रा
 दित्वात् ङक् गाङ्गेयः अचङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः अचङ्गाभ्यो नदीमानु
 षीनामभ्योऽरा स्यात् ङकोऽपवादः यामुनः नर्मदः चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः अ
 चङ्गाभ्यः किम् वासवदत्तेयः नदीत्यादिकिम् वैजतेयः तन्नामिकाभ्यः किम् शोभना

गोत्रेफुल्लं द्रोणायनिः द्रोणिः पार्वतायनः पार्वतिः जेवन्तायनः जेवन्तिः अनादिरिह द्रो
 णाः अश्वत्थामन्यनन्तरेतूपचारान् अनन्यनन्तर्विदादित्योऽन् रभ्योऽन् गोत्रेयेव
 त्रान्धपत्तिभ्य आनन्तर्व्य सूत्रेस्वार्थेष्वन् विदस्पगोत्रापत्यं वेदः अनन्तरोवेदिः
 बाहूदेराक्षेतिगशात्वादित् प्रत्रस्यापत्यं पौत्रः दौहित्रः गर्गादित्योयन् गोत्रइत्येव
 गार्ग्यः वात्स्यः यत्र गोत्रं गोत्रेयप्यन्तमभन्तंचतदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यानक्त
 तेवहुत्वेननुस्त्रियाम् गर्गाः वत्साः विदाः उवाः तत्कृतेकिम् प्रियगार्ग्याः स्त्रियांतु
 गार्ग्यः स्त्रियः गोत्रेकिम् दूष्याः औत्साः प्रवराध्यायप्रसिद्धमिहगोत्रम् तेनेहन
 पौत्राः दौहित्राः मधुवन्नोर्ब्राह्मणकोशिकयोः गोत्रेयन् माधव्योब्राह्मणः माधवो
 ऽन् वाभ्रव्यः कोशिकः वाभ्रवोऽन् वभ्रुशब्दस्पगर्गादिपाठात्सिद्धं नियमार्थमि
 दं गर्गादिपाठफलंतु लोहितदिकार्षं वाभ्रव्यायणी कपिकोधादाकिरसे गोत्रेयन्

123

॥१२३॥

मिकासावाचित्वा छचइति ठकिप्राप्तेपक्षेऽराविधीयते पीलायाअपत्यं पैलः पैलेयः ठक्च
 मराडूकात् चादरा पक्षेऽन्र माराडूकेयः माराडूकः माराडूकिः स्त्रीभ्योठक् स्त्रीप्रत्यया
 नोभ्योठक् स्यात् वेनतेयः वाहादित्वात्सौमित्रिः शिवादित्वात्सापत्नः छचः छचः
 स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्येठक् स्यात् तन्नामिकारोऽपवादः दत्तेयः पार्थइत्यत्रुतस्येदमि
 त्यरा इतश्चानिचः इकारान्ताद्छचोअपत्येठक् स्यान्नतिअन्तात् दोलेयः नैधेयः
 शुभ्रादिभ्यश्च ठक् स्यात् शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः विकस्मिक् षीतकात्काश्यपे
 अपत्येठक् वैकस्मिपः कौषीतकेयः काश्यपः अन्योवैकस्मिः कौषीतकिः ध्रुवो
 वुक्च ठक् भ्रौवेयः प्रवाहरास्यठे ७१३ प्रवाहराशब्दस्योत्तरपदस्योच्चाभादेरचो
 वक्तिः पूर्वपदस्यनुवाडेपरे प्रवाहरास्यापत्यं प्रावाहरोयः प्रवाहरोयः तत्प्रत्ययस्यच७१३

॥१२३॥

मा अपत्यं शोभनेयः अन्धकेयः कुरुक्षेत्रे च अषपोमंत्रद्वारः वाशिष्ठः वैश्वामित्रः
 अन्धकेयः श्वाफल्कः वसिष्ठः वासुदेवः आनित्रकः शौरिरिति तु गृहादित्वात् कुरुक्षेत्रः
 नाकुलः साहदेवः दूनश्वायमपवादो मध्येऽपवादस्यापात् अत्रिश्वादात्तु परत्वात् ङक् अत्रि
 यः मातुर्त्सव्यासं भद्रपूर्वमाः संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्याद एष प्रत्ययश्च
 द्वैमातुरः सामातुरः भाद्रमातुरः आदेशार्थं वचनम् प्रत्ययः सामान्यस्यैता उत्सर्गैराप्ति
 ङः स्त्रीलिंगनिर्देशोऽर्थापेक्षः तेन धान्यमातुर्न संख्येति किम् लोमात्रः शुभादित्वाद् द्वैमा
 त्रयः कन्यायाः कनीनच ङकोऽपवादोऽत्र तत्सन्निधौ कनीनादेशश्च कनीनोच्चासः
 कर्त्तृश्च अनूठायाश्वापत्यमित्यर्थः विकर्त्तृशुद्धगलादुत्सर्गश्च जात्रिषु अपत्ये
 षा वैकर्त्तृवात्स्यः वैकर्त्तरन्यः शौद्रोभारद्वाजः शौद्रिरन्यः द्वागलत्रिपः द्वागधिर
 न्यः केचित्तु शुद्धेत्वावन्तं पठन्ति तेषां ङक् प्रत्युदाहरणम् शौद्र्यः शिलायावां तन्ना

विधानार्थम् जडस्यापत्यं जाडारः पडाः स्यापत्यं पाडाः तुडाभ्योवा अडहीनाः कीजहीनाश्च तुडाता
 भ्योवापुक कारोरः कारोयः दासेरः दासेयः पितृष्वसुरन्तस्यलोपः स्यादपुकि अतरवेत्तापकात् पुक् पितृष्वसेयः उ
 किलोपः पितृष्वसुरन्तस्यलोपः स्यादपुकि अतरवेत्तापकात् पुक् पितृष्वसेयः मातृष्वसु
 पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापिस्यात् मातृष्वसीयः मातृष्वसेयः चतुष्पाभ्योऽपु उलोपोऽक द्वाः ॥१६॥
 कद्रुमिन्नस्योवस्मान्तस्यमस्यलोपः स्यात् उपरे कामराडलेयः कामराडलुप्राद्यश्चतुष्पाजातिविप्रो
 वेः ऋष्यादिभ्यश्च एभ्योऽपु स्यात् अशरठकोरपवादः गार्हपत्यः मित्रयोरपत्यं ऋष्यादिप्राप्तेऽ
 न् केकयमित्रमुप्रलयानांथादेरिपः ॥१३॥ एषांमकारादेरिपादेराः स्यात् चित्रिरिति कितिच
 तद्वि तेपरे इति दूयादेप्रोप्राप्ते दाडिनायनहलिनायनाथर्वशिकेजैसाशितेयवाप्रिनाय
 निभोशाहत्येवत्ससारवै स्वाकंमैत्रेयद्विरामयानि ॥२॥४॥ एतानिनिपात्यन्ते इतिपुलोपः
 मैत्रेयः मैत्रेयो यस्मादिभ्योजेत्रे एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्यलुक् स्यात्तत्कृते बहुलेनतुल्ययाम् ॥

ज्ञान्तस्पप्रकारोप्राशवस्योत्तरपदस्याचामादेरचोवद्धिः पूर्वपदस्यतुवा प्रवारोपस्यापत्यं प्रावारोपिः
 प्रवारोपिः वाह्यतादितनिमित्तावद्धिः छाश्रयेराविकल्पेनवाधितुंनप्राकृतइतिसन्तारंभः कल्पारणा
 दीनामिनइ एषामिनशोदेशः स्यादुक्तच कात्याशिनैयः चांधकिनेयः कुलगायावा इनश्रान्नं
 विकल्पते उक्तु निसंपूर्वशोव कोलठिनेयः कोलटेयः सतीमिचुक्यत्र कुलगा यातुव्यभिचारार्थं
 कुलान्पठति तस्याः सुप्राभवेतिपक्षे द्रुक कोलटेरः हृदगसिध्वन्तेपूर्वपदस्य ११३ हृदाघन्ते
 पूर्वोत्तरपदयोश्चामादेरचोवद्धिः त्रीनिकित्तिच पुरुषोऽपत्यं सौहार्दः सुभगायाप्रपत्यं सौभागि
 तयः सक्तुप्रधानाः सिंधवः सक्तुसिंधवः तेषुभवः सा तुसैन्धवः चटकायाएरक चटकस्य
 तिवाच्यम् लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रिपात्रपि चटकस्य चटकायावापत्यं चाटकेरः ति
 पात्रपत्यं कुवक्तव्यः तयोरेव त्रिपत्यं चटका अजादित्वादापू जपधायाद्रुक औधेरः शुभ्रदि
 त्यात्यजे उक्त औधेयः आरगुरीचाम् गौधारः रकासिद्धे आकारोच्चारणान्यतोपि

कृत्या स्यान्ननुभावकर्मणोः राजन्यः एव शूर्यः जातिग्रहराण्यद्वादावुत्पन्नो राजनः अन्तर ६१४।
 अरिः अन्तरकृत्या स्यादिति टिलोपोन अभावकर्मणोः किम् राजः कर्मभावो वा राज्यम् संवा
 गादिश्च ६१४ इन्द्रकृत्या अरिपरे चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः नमपूर्वोऽपत्येऽवर्मराः ६१४
 मपूर्वोऽन्तरकृत्या न स्यादपत्ये अरिः भाद्रसामः मपूर्वः किम् सौत्वनः अपत्ये किम् चर्मरा
 परिवर्तश्चार्मणोरप्यः अवर्मराः किम् चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मराः **वाहितनाम्न इति**
 वाच्यम् हितनाम्नोऽपत्यं हेतनामनः हेतनामः **ब्राह्मो जातो ६१४** योगविभागोऽत्रैकं
 व्यः ब्राह्म इति निपात्यते नपत्येऽरिः ब्राह्म हविः ततो जातो अपत्ये जाता वरिः ब्रह्म
 णा हि लोपो न स्यात् ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः अपत्ये किम् ब्राह्मी औषधिः औत्तम
 नपत्ये ६१४ अरिः टिलोपो निपात्यते औत्तमपदम् अनपत्ये किम् उत्तरोऽपत्य

मित्रपयः अत्रिभ्यः कुत्स वशिष्ठाः गोतमाः अङ्गिरसः वक्चद्वज्रः प्राच्य भरतेषु ॥ २१४ ॥ वक्चः परोपद्वज्र प्राच्य
 गोत्रे भरत गोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् पन्नागाराः मुधिष्ठिराः नगोपवनादिभ्यः ॥ २१४ ॥ गोत्रप्र
 त्ययस्य लुक् न स्यात् विदायन्तर्गताः पम् गोपवनाः शौभवाः निककितवादिभ्यो हन्ते ॥ २१४ ॥ एभ्यो
 गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्याद् इन्द् तैकायनयश्च कैतवायनयश्च निकदिभ्यः फिन् तस्य लुक्
 निककितवाः उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम हन्ते ॥ २१४ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् इन्द्वा
 हन्ते च अष्टक कयिष्ठलाभाष्टक कयिष्ठलयः लमका लामकायनाः आगत्य कौदिन्यपोर
 गति कुशितनच् ॥ २१४ ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्यारोपत्रे च बहुषु लुक् स्यात् अवशि
 ष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्य मगलिकुशितनच् एतावादे प्रोक्तः अगत्यः कुशितनाः
 राजस्वपुराणत राज्ञो जाता वेवेति वाच्यम् पेचाभावकर्मणोः ११४ यादौ तद्धि ते परेऽन्य

रैवतिकः गोत्रविद्याः कुत्सनेराच गोत्रंयास्त्रीतक्षाचकाचकास्मठकौलः कुत्सायां सामर्थ्यायुनि
 गार्ग्यप्रपत्यं गार्ग्यगार्गिकोवाजात्मः पुंवभ्वावागार्ग्यप्राद्यास्मठकौ पत्येति लोपः आपत्यस्यै
 नित्यलोपः **यद्वाहकसौवीरेषुवहुलम्** सुवीरदेशोभवाः सौवीराः **यद्वाहसौवीरगोत्राद्युनि**
 बहुलं ऽकस्यान् कुत्सायाम् भागवितेर्भागवितिकः पक्षेफक् भागवित्तायनः **पक्षेफक्** फिन्ना
 सौवीरगोत्रादपत्येद्वक् कुत्सनेगम्ये यमुन्दास्यापत्यंयामुन्दायनिः तिकादित्वात्फिन् तस्या
 पत्यंयामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः कुत्सनेकिम् यामुन्दायनिः ओत्सर्गिकस्यासो राप
 सत्रियेति लुक् सौवीरेषुकिम् तैकायनिः **फाणहतिनिमताभ्यांराफिन्** सौवीरेषुनेह
 यथासंख्यमस्याचरत्तरस्यपरनिपाताद्विंशतिवृत्तिः भाष्येनमथासंख्यमेवस्थितम्
फाणहतः फाणहतायनिः मैमनः मैमतायनिः कुर्वादिभ्योरपः अथत्ये कौरव्याब्राह्म

मोक्षः षपूर्वहन् धनराज्ञामणिः ॥ १५ ॥ षपूर्वोऽन्तस्पर्हनादेश्च भस्पातो लोपोऽस्ति ताक्षः भौरा
 वः धनराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः क्षेत्तिकिम् सामनः अशिकिम् ताक्षरापः तत्रियः जाता
 वित्येव क्षात्रिरन्यः कुलात्स्यः कुलीनः तदन्तादधि उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् आख्यकु
 लीनः अपूर्वपदादन्तरस्याप्यङ्कुलौ कुलादित्येव पक्षेखः कुल्यः कौलेयकः कुलीनः पद
 अहंकिम् बहुकुल्यः बाहुकुल्यकः बहुकुलीनः महाकुलादन्तर्यौ अन्यतरस्याभित्यनुवर्त
 ते पक्षेखः महाकुलः माहाकुलीनः महाकुलीनः दुष्कुलात् पूर्ववत् पक्षेखः दौष्कुलेयः
 दुष्कुलीनः स्वमुग्रः स्वसीयः भ्रातुर्व्यञ्च वाच्यः अशोभवाद् भ्रातव्यः भ्रात्रीयः अन्त
 पत्ने भ्रातुर्व्यञ्चस्पादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये भ्रातव्यः शत्रुः पाप्मना भ्रा
 तव्ये शोर्ति त्पचारात् रेवत्यादिभ्यश्चङ्कुल्येकः ॥ १३ ॥ अङ्गात्परस्य षष्प इकादेशः स्यात्

वृद्धात्किम् दाक्षिः अगोत्रात्किम् औषगविः वाकिनादीनांकुक्क अपत्येफिन्वा वाकिनस्याप
 त्त्वं वाकिनकायनिः वाकिनिः पुत्रान्तादन्यतरस्याम् अस्माद्वाफिन्वा सिद्धः तस्मिन्परेपुत्रा
 न्तस्यवाकुक्कविधीयते गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्रायणिः गार्गीपुत्रिः प्रावामदवाकिन्
 बहुलम् ग्लुचुकायनिः मनोजातावन्मनोयुक्च समुदायार्थजातिः मानुषः मनुष्यः जनपद
 दात्रेकोत्रिमादन् जनपददात्रिययोर्वचकादन् स्यादपत्ये दासिऽनायनेति सूत्रे निपातनादिलो
 वः ऐश्याकः ऐश्याकौ इत्रियसमानशब्दाज्जनपदान्तस्य राजन्यपत्यवत् तद्वाजमाचक्षोरास्त
 द्वाजैस्त्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् पञ्चालानां राजा पाञ्चालः पुरोररावक्तव्यः पोरयः पारश्वो
 रा पारश्वः सात्व्यमगंधारिभ्यां च आभ्यामपत्येऽन् वडेदिति न्यङोऽपवादः सात्व्यः गान्धा
 रः तस्य राजन्यप्येवम् धन्वागधकलिङ्गप्रारमसादरा अजोऽपवादः छवः आङ्गः वाङ्गः
 सौलः मागधः कालिङ्गः शौरमसः तस्य राजन्यप्येवम् वडेत्कोशलाऽजादान् न्यङ्

सिधु तत्तप्रिलादिभ्योऽराआवित्परा त्रियामवनि कुन्तिकुरुः तद्राजस्यलुकस्यात् अवन्ती कुन्ती
 कुन्तः अतश्च तद्राजस्याकारस्य त्रियांलुकस्यात् शरसेनी मदी कथंभादीमुताविति ह्रस्वएवपाठद्व
 निहरदतोः भर्गादितंवाक्यम् न प्राच्य नर्गादियौ धेयादिभ्यः ७१९ एभ्यस्तद्राजस्य नलुक पाञ्चा
 ली वैदर्भी आङ्गी वाङ्गी मागधी एते प्राच्याः आर्गी कानूशी केकेयी केकयी त्यत्र तु जन्यजनकभा
 वलक्षरोप्रयोगेऽपि युधा शुक्रा आभ्यां च वदति कुरु ततः स्वर्णपाश्वदि यौ धेयादिभ्यामरा
 आवित्पञ्च शार्ङ्गुरवाद्यन इति द्वौ न अतश्चेति लुकि तु ण्यन्त्या न्दीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्या
 त् यौ धेयी श्रोत्रेयी अशिञ्जो र्णाथयो गुनूपोत्तमयोः स्यङ्गोत्रे आदीनामन्यमुत्तमं तस्य सप्तो
 षमुत्तमम् गात्रेयावशिञ्जौ विहितावनाथौ तदन्तयो गुनूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः त्रियां
 ष्यङादेशः स्यात् निर्दिष्टपञ्चनस्यादेशा भवन्तीत्यशिञ्जौ रैव षङावितो यङ्श्चाप् कुमुदगंधे

ऋक्षात् आवर्ष्यः सौवीर्यः इत् आवन्यः कौशल्यः अजादस्यापत्यमाजायः कुतनादिभ्योऽपः
 कौरव्यः नैषधः सनैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शौधिकोऽण् साव्यावपुव प्रत्यग्रथ कवक्यप्रम
 कादिञ् सात्वोजनपदस्तदवयवाऽडुं वरादयः तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इन्द्रस्यादन्तोऽ
 पवादः श्रीदुम्भरिः प्रात्यग्रथिः कालकूटिः आश्रमकिः राजन्यः प्येवम् तैतद्राजाः अजादय
 एतेत्संज्ञाः स्युः तद्राजस्य बहुषु ते नैवास्त्रियाम् ॥१॥ बहुष्वर्थे षु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थे कृते व
 हुत्वे न तु स्त्रियाम् इत्येकवः पञ्चोलादित्यादि कथंतीर्हि कौरव्याः पशविः तस्यामेवरवोः पाराद्रा
 इति। कौरव्ये पांश्चैव साधव इति समाधेयम् रक्षोरामन्वयं वत्से निउध्यमानाय दुभिः कथंचि
 दितितुरवुपदशवयोस्तदपत्ये लक्षराणां कंवोजास्तुक् अस्मात्तद्राजस्य लुक् कंवोजः कंवो
 जौ कंवोजादिभ्य इति वक्तव्यम् बोलः प्राकः छज्जलक्षराणां लुक् करलः पवनः अ
 जोलुक् कंवोजाः समर इति पाठः पुग्मः दीर्घादिपाठे तु कंवोजोऽभिजने ये वा नित्यर्थः ॥

पीति वृत्तिकारः शाकलः कादम्भः नील्याभ्रम् नील्यारक्तं नीलम् पीताक्तम् पीतकम् हरिद्राम्
 हरजनाभ्यामभ्रम् हरिद्रम् माहारजनम् नक्षत्रायुक्तः कालः पुष्पेरायुक्तं पोषमहः पोषीरा
 त्रिः लुब्धविशेषे पूर्वराविहितस्य लुप्स्यात् षष्ठिदशदात्मकस्य कालस्यान्तरविशेषश्चेन्न
 जम्पेत अथपुष्पः कथं तोहपुष्पयुक्तापोक्षमासीपोषीति विनायाफलुनी अवराणां कार्तिकी
 चैत्रीभ्यश्चेति निर्देशेन पोक्षमास्यामयं लुम्नेति ज्ञापितत्वात् अवराशब्दानु अतश्च लुप्पयुक्त
 वभावाभावश्च अवाधकान्यपि निपातनानि आवराणि संज्ञायां आवराणां स्वत्वाभ्याम् विशेषे
 षा र्थायमारम्भः आवराणां त्रिः अश्वत्थो मूर्त्तः संज्ञायां किम् आवराणि आश्वत्थी ह
 न्दाहः नक्षत्रद्वन्द्वायुक्ते काले हः स्याद्विशेषे सत्यसति च तिष्ठयुनर्वसवीयमहः अघराधा
 नुराधीयम् राधानुराधीयारात्रिः इह साम तेनेत्येव वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम अग्नि

न३

॥१२६॥

रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या वाराह्या अनार्षयोः किम् वाशिष्ठी विश्वामित्रो गुरुपोत्तमयोः किम् औ
 पगवी जातिवृत्तशोऽपि गोत्रे किम् अहिहृत्रे जाता अहिहृत्री गोत्रावयवागोत्रा
 भिमताः कुलाख्याः ततो गोत्रे विहितयो रशिओः स्त्रियां षड्देशः स्यात् अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः
 पौशिभ्याः जौशिभ्याः कौश्यादिभ्यश्च स्त्रियां षड्प्रत्ययः स्यात् अगुरुपोत्तमार्थः न शि नर्थश्च आरम्भः
 कौश्या व्याख्या सूतपुत्रस्याम् सूत्या भोजनविधौ भोज्या दैवयज्ञि शोचिवृत्तिस्तानुमिकोऽपि
 विद्विभ्योऽन्यतरस्याम् एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्वा अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्यात्यवर्तते पक्षे दूतो
 मनुष्येति ङीष् दैवयज्ञा दैवयज्ञी इत्यादि ॐ इत्यपत्याधिकारः तेन रक्तं रागात् रज्यते ते तेति
 रागः कषाये रागं चरन् कषायं मां जिह्म रागात्किम् देवदत्तेन रक्तं चरन् लोकारोचनादुक्
 जालिकः शौचनिकः शकलिकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् शाकलिकः कादमिकः आभ्यामराग

उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते तेन सप्रसी उद्धृत्य निहित इत्यर्थः स्यादित्येतादृशं चित्तिरिव ते तत्र
 त्वेवं समुदायेन चेद्वृत्तं गम्यते स्यादित्युल्लेखयितुं नियमोऽस्य स्यादित्यलः संस्कृतं भक्षाः सप्रम्यन्तादरा
 स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्च ते स्युः भाष्ये संस्कृताः धाव्याः अथ मुकपालेषु संस्कृतोऽद्या
 कपालः पुरोडासः श्रुत्योवाचनं अरण्योऽपवादः श्रुत्ये संस्कृतं श्रुत्यं मांसम् उरवायात्र विशेषः तस्यां
 संस्कृतमुख्यम् दध्नुः दध्नि संस्कृतं दधिकम् उद्विज्जोऽन्यतरस्याम् ठक् स्यात् पक्षेऽश
 इत्सु सुक्तात्तात्कः इत्सु उस् उक् तत्तदन्तादङ्गात्परस्य ठस्फः स्यात् उद्वेकेन प्रवपति वर्द्धत इ
 त्युद्विज्जत् तत्र संस्कृतं ओद्विज्जत्कः ओद्विज्जतः इत्सु सोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह आशिषा
 चरति आशिषिकः उवाचरति ओषिकः दोष उपसंख्यानम् दोषांतरति दोष्कः शीरादुच
 अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते ननु भक्षा इति तेन यवाग्वामपि भवति तैरेयी सास्मिन्योस्त
 मासीति इति प्राच्यात्संज्ञायामिति लभ्यते पौष्ठी पौष्मास्यस्मिन्यौषोमासः आग्रहपिराप

न्नर्थाऽपि दिहावक्तव्यः उग्रानसाद्यमौशनम् औशनसम् कलेऽङ्क कलिनादष्टं कालेयं साम
 सर्वत्राग्नि कलिभ्यां उच्यते तव्यः अग्निनादष्टं तत्र भवं तत्त आगतं तस्य स्वमित्याद्याग्नेयम् वाम
 देवात् प्रजतः प्रो वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् सिद्धेयस्येति लोपेन किमर्थं यपतौ दितौ ग्रहणं
 माऽतदर्थं भूतं वामदेव्यस्य नञ्स्वरे परिवर्तोऽर्थः वस्त्रैः परिवर्तो वास्त्रोऽर्थः रथः किम्
 वस्त्रेण परिवर्तः कापः समन्ताद्द्वेष्टितः परिवर्त इत्युच्यते तेनेह न ह्यत्रैः परिवर्तोऽर्थः पाश
 कं वलादिनिः पाशकं वलेन परिवर्तः पाशकं वली पाशकं वलं प्राच्यो राजा स्तरावस्तीकं
 वलस्य वाचकः मत्वर्थीये निनेव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् द्वैपयेयावाद् अर् द्विपिनो वि
 कारो द्वैपम् तेन परिवर्तो द्वैपोऽर्थः एवं वैपाद्यः कौमारापूर्ववचने कौमारेत्यविभक्तिः कोनि
 ईशः अपूर्वत्वे निपातनमिदम् अपूर्वपतिं कुमारी मुपपन्नेः कौमारः पतिः यद्वा अपूर्वप
 तिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या तत्रोक्तं तत्र मन्त्रेभ्यः शरावे उद्धतः शराव ओदनः

७३१

१३१॥

अतएवापो नपातेऽपानपातेऽनुवृत्तिनिषेधः क्व योगविभागे यथा संख्य निवृत्त्यर्थः अपोन
 ग्रीयम् अपानग्रीयम् शततुद्राद्वृत्त चार्कः शततुद्रादेवता अस्य शततुद्रियम् शततुद्रियम्
 ब्रह्मयोगविधानसामर्थ्यादिगोर्लुगनपत्य इति ननु कं महेन्द्राद्वृत्तौ चार्कः महेन्द्रियम्
 हविः महेन्द्रः महेन्द्रियम् सोमादेवरा सोम्यन् दित्वा ऋषि सोमी भक्त वाच्यतु पितु
 मसौ यत् वायव्यम् अतव्यम् शीतः ११४ अक्षयकारेऽसार्वधातुके पकारे धौ च परे अ
 दन्ताङ्गुस्वरीशोदेशः स्यात् यस्येति च पित्रम् उषस्यम् घावापयिषीशुनासीरमउत्त
 दग्नीषामवास्तोषपतिग्रहमेधाच्य वायव्यम् घावापयिषीयम् घावापयिष्यम् शु
 नासीरीयम् शुनासीर्यम् अग्नेर्हं आग्नेयः कालेभ्यो भववत् मासिकम् प्रा
 वक्षेयम् महाराजप्रोक्षपादाहुन् महाराजिकम् प्रोक्ष्यदिकम् देवताहन्वेच १३३

॥१३१

वे

श्वत्पातक अग्नेहायराभस्या इत्याग्रहायरा प्रज्ञादेशकृतिगणतादरा पूर्वपदासंज्ञायामि
 निरात्वम् आग्रहायरापौर्त्तमासी अस्मिन्नाग्रहायराकोमासः अश्वत्थेनपुक्तापौर्त्तमा
 सी अश्वत्थः निपातान्तापौर्त्तमास्यामपि लुप आश्वत्थिकः विभाषाफाल्गुनीश्व
 राकार्तिकीचैत्रीभ्यः एभ्यश्छवापत्तेऽरा फाल्गुनिकः फाल्गुनोमासः आश्वत्थिकः आ
 वराः कार्तिकिकः कार्तिकः चैत्रिकः चैत्रः सास्यदेवता इन्द्रोदेवताअस्य ऐन्द्रहविः पाशु
 पतम् वारुण्यत्यम् त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषोदेवतामंत्रस्तुत्याच ऐन्द्रोमंत्रः आग्ने
 योद्वाह्यरा देवतयेतितु शैषिकेऽर्प्ये सर्वत्राग्नीति उक् कस्मेत् कशब्दस्येददेशः स्यात्
 प्रत्ययसन्नियोगेन यस्येति लोपात्परत्वादिवृद्धिः कोब्रह्मादेवतास्य कायंहविः
 श्रीदेवतास्य आयम् शुक्राद्भुत् शुक्रियम् अपोनप्रपानपृभ्यांवेः अपोनप्रियम्
 अपानप्रियम् अपोनपादपानपाचदेवता प्रत्ययसन्नियोगेन लूक्तत्वं निपात्यते

तिलश्च त्र्यर्थः पिञ्जश्च त्र्यर्थः तिलपिञ्जः तस्य समूहः काकानां समूहः काकश्च वाकम् मितादिभ्योऽ
 रा मितादीनां समूहो भैतम् गर्भिणीनां समूहो गर्भिराम् इहम् स्यात् इति पुञ्चरावेकते इनेरापनपत्ते
 अनपत्त्यर्थः शिपरे इनप्रकृत्या स्यात् तेन न स्तद्धित इति द्विषोपो न ध्रुवतीनां समूहो ध्रुवनम् शत्र
 नादनुदात्तादिरभि यौवनम् गो गोशोष्ठोरधराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्या जादुञ् एभ्यः समूहेषुञ्
 स्यान् लोकि कभिहगोत्रम् तच्चापत्यमात्रम् ध्रुवोरनाको ११ ध्रुवश्चतयोरनुनासिकयोः क्रमादन
 अक एतावादेशोक्तः श्लुचकायनीनां समूहो श्लुचकायनकम् श्रोतकमित्यादि आपत्यस्य चैतिपलो
 पे प्राप्ते प्रकृत्या केराज न्यमनुष्यध्रुवानः राजन्यकम् मानुष्यकम् कञ्चैतिवक्तव्यम् वाङ्मयकम् के
 दारायञ्च चादुञ् केदार्यम् केदारकम् गरिकाया धनितिवक्तव्यम् गरिकम् कञ्चैतिवचिन
 स्च चाकेसरादपि कवचिनां समूहः कवचिकम् केदारिकम् शालामाराववाडवाचन् ब्राह्म
 ण्यम् माराव्यम् वाडव्यम् कञ्चादुपसंख्यानम् एच्छः ग्रामजनवन्धुभ्यस्तत् ग्रामताज्जना

अत्र पूर्वाक्षरपदयोराद्यचोवृद्धिः स्यात् त्रितिरिति किंचित्चपर आग्निमात्रतम् नेन्द्रस्य परस्य १३
 सोमेन्द्रः परस्य किम् ऐन्द्राग्नः दीर्घाच्चवत्तरास्य १३ दीर्घात्परस्य वत्तरास्य नेवृद्धिः
 ऐन्द्राच्चवत्तरास्य दीर्घात्किम् आग्निगानुरागिमनङ्गोर्हो तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य
 उपसंख्यानम् नावयत्तिकः कालः पाकयत्तिकः पूर्ममासादरावर्तयः पूर्ममासो
 ऽस्यां वर्तते पोर्ममासीति पिः। पितृव्यमातुलमातामहपितामहः एते निपात्यन्ते पितुर्भा
 तरिवत् पितुर्भातापितृव्यः मातुर्दुलव मातुर्भातामातुलः मातृपितृभ्यां पितरि दोमह
 च मातुः पिता मातामहः पितुः पिता पितामहः मत्तरिषिञ्च मातामही पितामही अ
 वेदुग्धे सोऽदसमरीसचो वक्रव्याः सकारपाठसामर्थ्यान्तवः अविमोऽम अवि
 दूषम अविमरीसम तिलान्निःफलात्पि अपेजो तिलपिञ्जः तिलपेजः वंध्य

रिक्ताद्येषु कार्यादिभ्यो विधत्तु भक्त्यो भौरिकीरां विधयोदेशो भौरिकिविधम् भौलिकिविधम्
 ऐषुकारिभक्तम् सारसापनभक्तम् तेषां सादिरिति ह्रस्वः प्रगाधेषु पंक्तिरदिरस्येति पांक्तः प्रगाधः
 स्वार्थ उपसंख्यानम् त्रिष्टुवेवत्रैष्टुभम् संगमिप्रयोजनयोः ह्रस्वः सोस्येत्यनुवर्तते सुभद्रा
 प्रयोजनमस्य संगमस्येति सोमद्रः भरतायोः द्वारोऽस्य संगमस्य भारतः तदस्यां प्रहरणमि
 ति कीडायां राः दराः प्रहरणमस्यां कीडाया दारा मोषा वृजः सासां क्रियेति नः वृजनात्
 क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्या मिति स प्रथम्ये स्त्रीलिंगे नः प्रत्ययः स्यात् वृज इति कृद्प्रहरणदु
 तिकारक पूर्वस्यापि ग्रहणम् श्रपेनतिलस्य पातो नः ॥६३॥ श्रपेनतिलस्य हतयोर्मुमागमः स्यात् न
 प्रत्यये परे पात शब्देऽन्तरपदे श्रपेनपातोऽस्यां वर्तते तेष्वेनपाताभ्यां नास्वधा शोनतिलस्य किम
 दराः पातोऽस्यां तिबो वर्तते दराः पाता तदधीनेन ह्रस्व व्याकरणा
 मधीते वेदवावैष्ठाकरणाः केन स्यादित्यत्रानाहुर्क केन विशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम्

बन्धुना गजसहापाभ्योचति वक्तव्यम् गजना सहापता अन्तःखः क्रतो अहीनः अहर्गतासाध्यमुत्पाके
 क्रतुरित्यर्थः क्रतोकिम् आन्तः इह खण्डिकादित्यादन् अन्तःखोरवेति निषमादिलोपोन पश्ची
 रास्वक्तव्यम् सितिच ११७ सितिपरेपूर्वपदं स्यात् अभत्वादोर्गुणो न पश्चिनां समूहः पार्श्वम् अनुदा
 तादेरन्तः कापोतम् भायूरम् खण्डिकादिभ्यश्च अस्यात् खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् चरतो
 भ्यो धर्मवन्तः काठकम् छान्दोग्यम् अचित्कृत्स्नोक्तम् सानुकम् हात्तिकम् धेनुकम्
 केशाश्वभ्यां यज्ज्ञानेन्यतरस्याम् पक्षौऽगरो केशपम् केशिकम् अश्वीयम् आश्वम् पाशा
 दिभ्योऽयः पाश्या तराया धूम्या वन्या वात्या खल्लोरस्यात् खल्ला गव्या रथ्या इति वक्तव्यं च
 खल्लादिभ्यः क्रमात्सुः खल्लिनी जात्रा रथकथा खल्लादिभ्य इतिर्वक्तव्यः डाकिनी कुटुम्बिनी
 आकृतिगरोऽयम् विषयो देशे षष्ठ्यन्तादरादयः स्फुरत्यन्तपरिश्रितेऽर्थे सचेद्देशः शिवी
 नां विषयो देशः शैवः देशेकिम् देवस्तस्य विषयो नृपायः राजन्यादिभ्यो वृन्तः राजन्यकः नो

आश्विकम्
 शब्दः

सर्वादेः सादेः श्वलुग्वक्तव्यः सर्ववेदानधीते सर्ववेदः सर्वतंत्रः स्मार्तिकः द्विगोर्लुगिति लुक् द्वितन्त्रः श्वलु
 पदेनरपदान् प्रातपथेः धिकनपथः पूर्वपथिकः उत्तरपथिकः प्रातपथिकः शतपथिकी षष्ठिपथिकः षष्ठि
 पथिकी क्रमादिभ्योबुन् क्रमकः पदकः क्रमपदशिक्षाश्रीमांसाक्रमादिः अनुब्राह्मणादिभिः तदधीते
 तद्देत्यर्थे ब्राह्मणासदप्रोग्यन्योऽनुब्राह्मणाम् तदधीते अनुब्राह्मणी मतवर्धद्विनेवसिद्धे अशावाध
 नार्थमिदम् वसन्तादिभ्यश्चक आसन्निकः अथर्वशामधीते आथर्वशिकः दशिडनायनद्वित्रे निपात
 नादिलोपोन प्रोक्तलुक् प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्वेतर्वेदितप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पशानंपशो बृजर्व
 कविधानमितिः सोऽस्यास्तीति पशोतस्य गोत्रापत्यं पशिनः गाथिक्विथिकेशिगशिपशानश्च
 ६१४ एतेऽशिप्रकृत्याः स्युः इतिदिलोपोनततोयुनिदूत्रपशिनः स्युर्द्वित्रिधात्रितोयुनिलुगणि
 नोः ११४ एपप्रत्ययान्तात् सत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादिस्यभिधापिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् त्रितश्चपरमो
 ध्रुवाभिधापिनोरशिनोर्लुक् स्यात् कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः

तेभ्यामुत्तरार्थेभ्यो वेदितरितत्प्रतिपादकग्रन्थपरमस्त्वध्वेतरे' आग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः उक्थं
 सामविशेषः तद्वत्सापरोग्रन्थविशेषो लक्षणाग्रो कथम् तदधीतेवेदवा औक्थिकः मुख्यार्थः
 नूक्यशब्दा हुगणौ नैव्यते न्यायम् नैयायिकः वृत्तिवर्तिकः लोकापतं लोकायतिकः इत्या
 दि सूत्रान्तानुश्रवकल्यादेरेवेत्येते सांग्रहसूत्रिकः श्रवकल्यादेः किम् काव्यसूत्रः विद्यालक्षणा
 कल्यान्ताच्चेतिवक्तव्यम् वापसविधिकः गौलक्षणाकः आश्वलक्षणाकः पाराशरकव्य
 कः श्रुतान्तधर्मत्रिपूर्वद्विधा न्तान्नेतिवक्तव्यम् आश्वविषयः शास्त्रविषयः धर्मवि
 षयः त्रिविधाविद्यात्रिविद्यातामधीतेवेतिवात्रैविषयः आख्यानाख्यापिकेतिहासपुराणो
 भ्यश्च यावक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराभावक्रीतं तदधीतेवेतिवा यावक्रीतिकः
 वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽख्यापिका वासवदत्ता अधिकृत्य कृतग्रन्थे इत्यर्थे वद्वार्कः तस्य
 पुत्राख्यापिकाभ्यो बहुलमिति लुप् नतोऽनेन एक वासवदत्तिकः ऐतिहासिकः चौराशिकः

ततोऽण् नक्षत्रोक्तो ध्रुवः तस्मिन् नक्षत्रे तिदेशो नक्षत्राग्निः उदुम्बराः सन्यस्तित्देशो औदुम्बरः तेन निर्वृत्तम् कुशाम्बे
 न निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी तस्य निवासः शिवीनां निवासो देशः शैवः अदूरभवश्च विदिशाम्बे अदूरभवं नगरं वैदिश
 म् चकारेण प्रागुक्तं तस्योऽर्थास्स निधाप्यते तेन वक्ष्यमाणं प्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ओम्
 अणोऽपवादः कर्तुं काञ्चनवम् नद्यां तु परत्वान्मनुष्यं द्रुममतीं मतोऽप्यवर्ज्यमानं बहुच अङ्गं यत्पुनस्तु
 दन्तादन्तं नारायणं सैधकावतम् वरुचेति किम् आहिमतम् अङ्गग्रहणं बहुजितितद्विशेषणं यथा स्यात् सत्वं
 विशेषणं माभूत् वरुचः रूपेण अणोऽपवादः दीर्घवर्त्रेण निर्वृत्तः दीर्घवर्त्रः रूपः उदकविपाशाः विपाशा उत
 रेकलेपे कूपास्तोष्यन् अवर्ज्यार्थं आरम्भः दन्तेन निर्वृत्तः कूपो दन्तः उदककिम् दक्षिणतः रूपेण रोच संकल्पेन
 श्वं रूपेण विनिवृत्तं संकलेन निर्वृत्तं सांकलम् पौष्कलम् स्त्रीषु सौवीरसाव्यप्राप्तुं स्त्रीलिङ्गेषु ह्युद्देशे सुवाच्ये
 ष्वन् सौवीरे दन्ताभिन्ने रानिर्वृत्ता दन्ताभिन्नी नगरी साव्ये वैधूमाग्नी प्राचि माकुन्दी सुवाच्यदिक्कारा
 अणोऽपवादः सुवास्तोऽदूरभवं सौवास्तवम् वरुणं वारुणवम् अणोऽपवादः अणोऽपवादः अणोऽपवादः कर्त्तुं
 रोगी रोगीशब्दात्तदन्ताच्चाण् कूपानोऽपवादः रोगाः आजकरोणाः कापचाञ्च अणोऽपवादः कर्त्तुं

वाशिष्ठः पिता वाशिष्ठः पुत्रः तैकायनिः पिता तैकायनिः पुत्रः एतच्च किम् शिवायम् कौहः तत इज्ज कौह
 दिः पुत्रः पूर्णिकिम् वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः इति इज्जो लुक् भवति आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्त
 स्प अथ राखग्रहणात् प्राणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् यद्वाच्यः इज्जश्चेत्यस्या तु न गोत्रेय इ
 अतदन्तादिति वक्ष्यमाशात्वात् ततोऽध्येत वेदित्त्वो लुक् स्वरसिमाचविशेषः पाणिनीयः पा
 णिनीया सूत्राच्च कोषधात् सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येत वेदित् प्रत्ययस्य लुक् स्यात् अप्रोक्ता
 र्थप्रारम्भः अष्टावध्यायाः परिमाणमस्या ष्ठकं पाणिनेः सूत्रम् तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः
 संख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम् नेह कालापकमधीते कालापकः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
 छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः अध्येत वेदित् प्रत्ययं विना न प्रयो
 ज्यानीत्यर्थः कौहप्रोक्तमधीयते कदाः वैशाखायनान्तो वासित्वास्ति निः तस्य कडचरवादिति लुक्

तुवपिन कर्तव्योऽवपवार्थस्येहाप्रतीतेः योगप्रभासोचनदभावेदर्शनं स्यात् ११२ यदिहियोगस्यावपवार्थस्येदं
 बोधकं स्यात्तदातदभावेनदृश्येत प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रभासात् ॥१२॥ प्रत्ययार्थः प्रधानमि
 त्येवंरूपं वचनमप्यप्रिष्टं कृतः अर्थस्यलोकनेवसिद्धेः कालोपसर्जनेचतुल्यम् ॥१२॥ अतीतायारात्रेः प
 र्वाह्नेनागामिन्याः पूर्वाह्नेनचसहितोदिवसोऽप्यतनः विशेषशामुपसर्जनमित्यादिपूर्वाचार्यैः परिभाषितं
 तत्राप्यप्रिष्टत्वं समानं लोकप्रसिद्धेः विशेषशानां वाजानेः ११२ तुवर्थस्यविशेषशानामप्यितद्विद्वेच
 नेस्तोजातिवर्जपित्वा पञ्चालारमणीयाः गोदौरमरीच्यो अजातेः किम् पञ्चालाजनिपदः गोदोग्रामः हरी
 तक्यादिषु व्यक्तिः हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः खलनिकादिषु वचनम् खलनिकस्यपर्वतस्यादूरभवानि ख
 लतिकं वनानि मनुष्यलुपिप्रतिषेधः मनुष्यलक्षणे तुवर्थे विशेषशानां न तुवन्तस्यभवतीत्यर्थः न
 चानिर्गुणः वरणादिभ्यश्च अजनपदार्थारम्भः वरणानामदूरभवं नगरम् वरणाः शर्करायाश्च
 अस्माच्चानुरार्थिकस्यवाबुप्यात् ठक्चोच शर्करायास्तौस्तः कुमुदादौ वरणादौ च पाठसामर्थ्यात्
 पक्षेठक्कौ वाग्रहसामर्थ्यात्पक्षे औसर्गिकोऽयं तस्यलुबिकस्यः वडूपोशिशर्करा शर्करम्

ता३

द्रुक् कास्मीद्रुक्: कूपः कार्कवाकवम् त्रैशंकवम् वुत्रं दशकठजिलसेऽनिरुद्धं रापयफकफिनि न्यकककोरीह
 राकशाशर्वीर्यकुमुदकाशत्तराप्रेक्षाश्रमसरिवसकाशवलपत्तकसं सुतंगमप्रगदिचराहकुमुदादिभ्यः सप्तदश
 भ्यः सप्तदशक्रमात्सुश्चतुरर्थ्यम् अरीहारादिभ्योवुञ् अरीहरोननिर्वृत्तमारीहराकम् केशाश्वादिभ्यश्छ
 रा काशीप्रवीयम् अशपादिभ्यः कः अशपकम् कुमुदादिभ्यश्छच् कुमुदिकम् काशादिभ्यद्रुलः काशिलः तरादिभ्यः
 सः तरासम् प्रेक्षादिभ्यद्रुनिः प्रेक्षी अशमादिभ्यारः अशमरः सख्यादिभ्योछञ् सार्वेयम् संकाशादिभ्यो
 रापः सांकाशपम् वलादिभ्योयः वल्पम् पक्षादिभ्यः फूक् पात्तायराः पञ्चः पथच पान्यापनः कस्तीदिभ्यः
 फिन् कास्मीयनिः सुतंगमादिभ्यद्रुञ् सौतंगमिः प्राद्यादिभ्यो न्यः प्रागदिन् प्रागयः वराहादिभ्यः कर्क
 वाराहकः कुमुदादिभ्यश्छक् कौमुदिकः जनपदेबुप् जनपदेवाच्ये चानुरर्थिकस्यबुक्ष्यात् बुपिपुक्तवद्य
 क्तिवचने बुपिसतिप्रकृतिवह्विगवचनेस्तः पञ्चालानां निवासोजनपदः पञ्चालाः कुरवः अङ्गाः वङ्गाः
 कलिङ्गाः तदक्षिणसंज्ञाप्रमारात्वात् १२ युक्तेवद्वचनं नकर्तव्यं संज्ञानां प्रमारात्वात् वुज्योगा प्रख्यानात् १२

सि० कौ० सु०

137

॥१३७॥

दार्ढ्यदाः सक्तवः प्लव्यलेचुस्त ओलूखलोपावकः अश्वेनघते आश्वोरथः चतुर्भिर्जघते चतुरंशक
यम् चतुर्दिप्रपादप्रपते चतुर्दिशमरत्तः शोषइति लक्षणां चाधिकारश्च तस्य विकारद्वयतः प्राक् शोषा
धिकारः राघ्वावारपाराद्वरवो आभ्यां क्रमाद्वरवोस्तः शेषे राघ्विषः अवारपारीराः अवारपारा
द्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् अवारीराः पारीराः परावारीराः इह प्रकृतिविशेषात्
वाद्येष्वुल्लंघनाः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ग्रामा
परवजो ग्राम्यः ग्रामीराः कन्यादिभ्योऽकम् कुलितास्त्रयः कत्रयः तत्रजातादिः कत्रियकः
नागरेयकः ग्रामादित्यनुवर्तते ग्रामेयकः कुलकुलिग्रीवाभ्यः प्रवाऽस्यऽलंकारेषु कौलेयकः
प्रवा कौलोऽन्यः कौलेयकोऽसिः कौलोऽन्यः ग्रैवेयको लंकारः ग्रैवोऽन्यः नद्यदिभ्योऽकम्
नादेयम् माहेयम् वाराणासेयम् दक्षिणापश्चात्पुरसत्पक दक्षिरोति आजन्तमव्ययम्

॥१३७॥

शार्करिकम् शार्करीयम् शार्करिकम् शार्करिकम् नद्योमनुष्यं चानुरर्थिकः इत्तुमती मध्यादित्यश्च
 मनुष्यात् चानुरर्थिकः मधुमान् अनघर्थमारम्भः कुमुदन्तवत्सम्योऽस्मन्नुप ऊमुहान् नडान् वे
 तस्यान् आश्वयोर्क्यइति अन्तेमाडुपधायाइति वक्ष्यमाणो नवः महिषायेति वक्तव्यम् महिषान्ताम्
 देशः नडशादन्तुलच नडुलः शादोजंयालद्यासयोः शादुलः शिखायलम् शिखायलम् ६
 त्करादिभ्यश्छः उत्करीयः नडादीनांकुकच नडकीयम् कुन्वाहस्यत्वंच कुन्चकीयः तत्तन्लो
 यश्च तत्तकीयः विल्वकर्मिण्यश्च लुक नडापन्तर्गता विल्वकादयस्तेभ्यश्छस्पलुकतद्विनेपरे विल्व
 यस्यासन्ति सा विल्वकीया तस्यांभवा वैल्वकाः वैत्रकीयाः वैत्रकाः छस्पकिम् छस्पत्रस्य लुग्यप्रास्या
 त् कुकोनिवृत्तिमीभूत् अन्यप्रासन्नियोगाप्रिष्ठानाभिनि कुगपिनिवर्त्तत लुग्यहारां सर्वलोपा
 र्थम् कोपोहिपमानस्य स्यात् इति चानुरर्थिकाः शेषे अपत्यादिवतुरर्थन्तादन्योऽर्थः शशंस्त
 जारादयः स्युः चतुषागृह्यते चानुषंनूपम् प्राचराः प्राचः औपनिषदः पुत्रवः दृषदिपिष्टा

आरण्याः सुमनसः दूरेत्यः दूरेत्यः उत्तरादाहन् ओ त्तराहः ऐषमोऽसः श्वसोऽन्तरस्याम् श्वस
 त्पद्वा पक्षेवक्ष्यमाशोद्युद्युलोत्तः ऐषमस्तपम् ऐषमस्तनम् द्युत्तपम् द्युत्तनम् श्वस्तपम्
 प्रवत्तनम् पक्षे पक्षे श्लोवस्तिकेवक्ष्यते तीरनूप्योत्तरपदादत्रो यथासंख्येन काकतीरम्
 पाल्वलतीरम् श्लोवक्ष्यम् तीरनूप्यान्तादिति नोक्तम् बहुचपूर्वाभूत् वाहुष्यम् दिक्
 पूर्वपदादसंज्ञायां नः अरौऽपवादः पौर्वप्रात्यः असंज्ञायां किम् संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्भाभूत् ॥१३८॥
 पूर्वेषु कामशाम्यं भवः पूर्वेषु कामशमः प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदे वृद्धिः मद्रोऽन् दिक् पू
 र्वपदादित्येव दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः पौर्वमद्रः आपरमद्रः उदीच्यग्रा
 माच्चवर्तवोऽन्तोदात्तात् अञ्स्यात् श्लोवपरम् प्रस्थोत्तरपदपलघादिकोपधादण् माह
 किप्रस्थः पाल्दः नैलीनकः कस्वादिभ्यो गोत्रे एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात्

दातिरात्यः पाश्चात्यः पौरत्यः कपिश्याः कपिश्यांजातादिः कपिश्यायनंमधु का
 पिश्यायनीद्रात्ता रंकोरमनुष्यः राच चात्र क्क राङ्कवोगोः राङ्कवायराः अमनुष्येकिम्
 राङ्कवकोमनुष्यः द्युप्रागगगुदकप्रतीचोयत् दिव्यम् प्राच्यम् अपाच्यम् उदीच्यम् प्र
 तीच्यम् कन्धापाकक कापिकः वसौपुक् वस्सुनदसमीपदेशोवस्सुः तद्विषयार्थवाचि
 कंथाशब्दादुक् पथाहिजातंहिमवत्सु का थकम् अथपात्तपू अनेहकततिनेभ्यएव
 अमानिकसहार्थसोः अमात्यः दूरत्यः कृत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः परिगणनंकिम् उपरिष्ठाभ्य
 व ओपरिष्ठः अव्यपानांभमानेदिलोपः अनित्योऽयम् वहिषसिलोपविधानान् तेने
 हन आरातोयः तपूनेधुवेद्वतिवक्तव्यम् नित्यः निसागतोहृत्वात्तादौतद्धिते ८३ ह्रस्वा
 दिराः परस्यसस्पवः स्यात्तादौतद्धिते निर्गतोवर्त्ताश्रमेभ्योनिष्पद्यः चराडालादिः अररायासः

239

॥१३६॥

अत्र नादशोच भावतः काशिकादिभ्यश्च त्रिषो इकार उच्चारणार्थः काशिकी काशिका चैदिकी चैदि
 का आपदादिपूर्वपदात्कात्वात्तात् आपदादिराकृतिगुणः आपत्कालिकी आपत्कालिका वाही
 कर्माणि न्यस्व वाहीकग्रामवाचिभ्यो यङ् न्य षष्ठि ठोस्तः हस्यापवादः कास्तीरं नाम वाहीक
 ग्रामः कास्तीरिकी कास्तीरिका विभाषोऽप्रीनरेषु एषुपेग्रामास्तद्वाचिभ्यो यङ् न्य षष्ठि ठो
 वास्तः सौदर्शनिकी सौदर्शनी का सौदर्शनीयः ओर्देशोऽञ् उवर्त्तदेशवाचिभ्यो न षष्ठि
 निषादकर्षूः नैषादकर्षुकः कणादनिहृत्स्वः देशे किम् पदोश्छात्राः पाठवाः त्रिठं व्यावर्त्तपि
 मुञ्चन् ग्रहराम् यद्वा यङ् परत्वादयं वाधते दान्तिकर्षुकः यद्वा त्माचाम् प्रादेशवाचि
 नो यद्वा देवेति नियमार्थं सूत्रम् आठकजं वकः शाकजं वकः नेह म ह्यवास्तु माध्ववा

॥१३६॥

कण्वो गार्गीदिः काशवस्पष्टात्राः काशवाः इति श्व गोत्रे य इति तदन्तादशा स्यात् दक्षः गोत्रे
 किम् सौतंगमेदिं सौतंगमीयम् गोत्रमिह शास्त्रीयम् नतु लौकिकम् तेनेहन पाणिनीयम्
 नक्षत्रः प्राच्यभरतेषु इति श्वेत्यशोऽपवादः प्राच्छायाः काशीयाः भरतानां प्राच्यत्वेपि य
 यगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहो भरतानामग्रहस्य लिङ्गम् वदित्वा चामादित्त इति १११॥
 यस्य समुदायस्याचामध्ये आदि वदित्त इति संज्ञा स्यात् तदासीनि च १११ वदित्त संज्ञानि स्युः व
 दित्तः शास्त्रीयः मास्त्रीयः तदीयः इति प्राचादेशो १११ इति यस्याचामादित्त इति संज्ञा वा स्या
 द्देशाभिधाने एणीपचनीयः एणीपचनः गोनर्दीयः गोनर्दः भोजकनीयः भोजकः
 इति किम् आहिच्छत्रः कान्यकुब्जः कान्यामध्ये यस्य वदित्त संज्ञा वक्तव्या देवदत्तीयः देव
 दत्तः भवत इति संज्ञा वदित्त भवत एतोत्तः भावत्कः जस्त्यभवदीयः वदित्त्यनुवृत्तेः

सि०को०पु०

५४०

॥१४०॥

वक्ष्मादवक्ष्माच्चबु-स्यात् सउकचकः काराडाग्नकः सैन्धुवक्रकः बाहुवर्तकः धूमादिभ्यश्च
देशवाचिभ्योबुञ् धौमकः तेर्धकः नगरात्कुत्सनेप्राकीरपयोः नगरशब्दादुञ् स्यात्कुत्सनेप्रा
वीरोपचगम्पे नगरकश्चोरः प्रिन्पोवा स्तयोः किम् नागराब्राह्मणाः अरण्यामनुष्येबुञ् अ
रण्यास्म इत्यस्यापवादः पण्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्वितिवाच्यम् आरण्यकः पन्थाः
अध्यायो न्यायोविहारोमनुष्योहस्तीवा वागोमपेषु आरण्यकाः आरण्यगोमयाः विनायाकुरु
धुगंधराभ्याम् बुञ् कौरवकः कौरवः पौगन्धरकः पौगन्धरः मद्रवज्योः कन् जनवद्वु
भोऽपवादः मद्रेषुजातोमद्रकः वृजिकः कोपधादरा माहिविकः कच्छादिभ्यश्च देशवाचि
भ्योऽरा बुञ्जादेरपवादः काच्छः सैन्धवः मनुष्यतत्त्वयोर्बुञ् कच्छादिभ्यः अरौऽप
वादः कच्छेजातादिः काच्छकोमनुष्यः काच्छकंहस्तिनम् मनुष्येतिफिम काच्छोगोः
अप दातोसात्वात् सान्वशब्दस्य कच्छादित्याहुञ्चि सिद्धे नियमार्थमिदम् अपदातावे

॥१४०॥

ततः धन्योपधादुन् धन्यविशेषवाचिनो प्रकारोपधाच्चदेशवाचिनो वृद्धादुन्स्यात् येरा
 वतं धन्य येरावतकः सांकाश्यकांपित्यशब्दोपधाच्चदेशवाचिनो सांकाश्यकः क्रांपित्यकः
 प्राप्तिपुत्रवाचिनो एतदन्तादुन्स्यात् छस्यापवादः मालाप्रत्ययकः नान्दीपुरकः
 पैलुवेहकः प्रान्तोग्रहरामप्रागर्थप्रागदेशोक्तरेरासिद्धम् रोपधेतोः प्राचाम् रोपधादीकारान्ता
 च प्रागदेशवाचिनो वृद्धादुन्स्यात् पाटलिप्रत्ययकः ईतः क्राकन्दकः जनपदतद्वयं योश्च जनपद
 वाचिनस्तद्वयधिवचिनश्च वृद्धादुन्स्यात् आदर्शकः त्रेगर्तकः अवच्छादपि बहुवचनविषयात्
 अवच्छादञ्च जनपदतद्वयधिवचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकादुन्स्यात् अवच्छादतो
 वृद्धाच्चस्यापवादः अवच्छाजनपदात् आङ्गकः अवच्छाजनपदावधेः आजमीठकः वृद्धा
 जनपदात् पार्यकः वृद्धाजनपदावधेः कालंजरकः विषयग्रहरांकिम् एकदेशेरावहुत्ये
 साभूत् वर्तनीच वर्तन्यः तामुभयोवर्तनः कच्छाग्निवक्त्रवर्तनत्तरपदात् देशवाचिनो

सि०को०मु०

242

॥१४१॥

ता:

चन्द्रादिप्रावाचिनश्चः स्यात् ब्राह्मणा कोनामजनपदः पत्रब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्रजातो ब्राह्म
णाकीयः शास्त्राजिकीयः आयोमुखीयम् कंथापलदनगरग्रामहस्तोत्तरपदान् कंथादिपंचकोत्तर
पदादिप्रावाचिनो यद्वाच्यः स्यात् षष्ठिषादेरपवादः दक्षिकंथीयम् दक्षिपलदीयम् दक्षिन
गरीयम् दक्षिगामीयम् दक्षिहृदीयम् पर्वताच्च पर्वतीयः विभाषाऽमनुष्ये मनुष्यमिन्ने
ऽर्थे पर्वताच्चोवा स्यात्पक्षेऽपि पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि अमनुष्ये किम् पर्वतीयो म
नुष्यः कृकरापसी दारद्वजे ४।२। भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः कृकरायम् पसीयम् ने
तिकिम् कार्करायम् पार्सीम् पुष्पदस्मदोरन्यतरस्यां खच्च वाच्यः पक्षेऽपि पुवयोर्युष्माकं वा
अयं पुष्पदीयः अस्मदीयः तस्मिन्निशिच पुष्माकास्माको पुष्पदस्मदोरेतावादेशोऽपि सः ख
जिअशिच यौष्माकीणाः आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः तवकममकावेकवचने

॥१४१॥

वेति सात्व्यः पदातिर्व्रजति गोपवाग्वोश्च सात्वाहुञ्च कच्छाधरोऽपवादः सात्व्यकोजोः सा
 ल्विकापवागूः सात्व्यमन्यत् गतोतिरपदाच्छः देशे अतोऽपवादः वकगर्तीयम् उत्तरपदम्
 हरावहुच पूर्वनिरासार्थम् गहादिभ्यश्च छः गहीयः मुख्यपार्श्वतस्तोर्लोपश्च मुख्यतीयः
 पार्श्वतीयम् अव्यपानांभमात्रे टिलोपस्यानित्यतां तापयितुमिदम् कुञ्जनस्य परस्य
 च जनकीयः परकीयम् देवस्य च देवकीयम् स्वस्य च स्वस्येदम् स्वीयम् स्वकीय
 म् वैराग्यादिभ्यः दृशावाच्यः वैरागीयम् वैत्रकीयम् औत्तरपदकीयम् प्राचां
 कण्ठदेः प्राग्देशवाचिनः कण्ठदेशछः स्यात् अतोऽपवादः कठनगरियम् कटघोषी
 यम् कटपल्वलीयम् राज्ञः कुच वद्धत्वाच्छे सिद्धे तात्सर्गनियोगेन कादेशमात्रं
 विधीयते राजकीयम् वृद्धादकेकांतलोपधात् अके इक एवमन्तात्लोपधा

साम्बत्सारिकम् साधंप्रातिकः पौनःपुनिकः कथंतीर्हि शार्वरस्य तमसो निविड्ये इति कालिदासः अनुदिनो
 षसरो गतिभारविः समानकालीनम् प्राक्कालीनमित्यादि च अपभ्रंशाश्चैतद्विप्रामाशिकाः तत्र
 जानद्वितियाविकालाधिकारः आरुशरदः ठञ्स्यात् अत्रोऽपवादः शारदिकं आरुम् वि
 भाषारोगानपयोः शारदिकः शारदोवारोगः आतपोवा एतयोः किम् शारदं दधि निशाप्रदोषा
 भ्यां च वा ठञ्स्यात् नैशिकम् नैशम् प्रादोषिकम् प्रादोषम् श्वसत्तु च श्वसदावात् ठ
 ञ्स्यात् तस्य तुऽगमश्च द्वादीनां च द्वारस्वर व्यक्ताश्चस्तिस्वरस्य कृतं स्वाङ्गमु श्वसश्च
 न'स्व' एषां न वडिः किंतु ऐजागमश्च श्रौवस्तिकम् सन्धिवेलात्तु न तत्रेभ्योऽण् सन्धिवेला
 दिभ्यः अतुभ्यो न तत्रेभ्यश्च काजदतिभ्योऽण् स्यात् सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् त्रेष्मम्
 तेषम् सन्धिवेलासन्ध्या अभावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी षोडशमासी प्रतिपत्
 सम्बत्सारात्फलपर्वतोः साम्बत्सारं फलपर्वत्वा सांवत्सारिकमन्यत् प्रावधेशपः प्रावधेशपम्

एकार्थवाचिनोर्धुष्मदस्मदोत्तवकममकोत्तः खञ्जिअणोच तावकीनः तावकः मामकीनः मामकः
 हेतु प्रत्ययोत्तरपदयोश्च १।२। मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौत्तः प्रत्ययेऽन्तरपदेच लदीपः मदी
 यः अर्द्धाधत् अर्ध्यः परावराधमोत्तमपूर्वाच्च परार्ध्यम् अवराध्यम् अधमार्ध्यम् उत्तमा
 र्ध्यम् दिक्पूर्वपदात् ङञ्च पौर्वाधिकम् पूर्वाध्यम् ग्रामजनपदैकदेशादङ्गौ ग्रामै
 कदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादङ्गौ तः इमेऽस्माकं ग्रा
 मस्य जनपदस्य वा पौर्वाधीः पौर्वाधिकाः ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्थे भवादिति तद्धिता र्थसमाप्तः
 ङङ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् अच्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत मध्यान्मः मध्यमम् असांप्र
 ति के मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् सांप्रतिकेऽर्थे उत्कर्षोपकर्षहिना मध्ये वै याकरणाः
 मध्यंदारु नातिरूस्व नातिदीर्घमित्यर्थः द्वीपादनुसमुद्रं यन् समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तदि
 यथा द्वीपशब्दाद्यङ्स्यात् द्वैष्यम् द्वैष्या कालान्तरं कालिवाचिनश्चङ्स्यात् मासिकम्

सि०को०मु०

243

॥१४३॥

तत्र जातः सप्रसी ~~समर्था~~ जात इत्यर्थे अणादयो द्वादश च स्युः सुबुद्धे जातः तौ ब्रुवः ओत्सः शब्धि
प्रः अवारपाशीरादृत्पादि प्राचषण्ण ररायस्यापवादः प्राचषिजातः प्राचषिकः सन्तापांशरदो
बुञ् अत्यशोऽपवादः शारदकाः दर्भविशेषा मुद्रविशेषाश्च उत्तरपदस्य अधिकारोऽयं ह
नस्तद्वत्पस्यात्प्राक् अवयवाद्गतोः अवयववाचिनः पूर्वपदादनुवाचिनोऽवामादेरचोवृद्धिः
श्रितिकित्तिचतद्वितेपरे पूर्ववार्षिकः अपरहैमनः अवयवात्किम् पूर्वासुबर्वासुभवः पौर्व
वार्षिकः अतोर्वृद्धिर्भद्विधावयववानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्र इहतुन अवयवत्वान्नावान्
सुसर्वाद्धिजनपदस्य १३ उत्तरपदस्य वृद्धिः सुपाञ्चालकः सर्वपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चाल
कः जनपदतदवध्योरिति बुञ् सुसर्वाद्धिदिक् प्राक् भोजनपदस्येति तदन्तविधिः दिप्रोऽ
मद्राणाम् १३ दिग्वाचका जनपदवाचिनो वृद्धिः पूर्वपाञ्चालकः दिशः किम् पूर्वपञ्चा

॥१४३॥

वर्षाभ्यस्रक वर्षासु साधुवार्षिकं वासः कालात्साधुपुष्यत्यभ्यानेष्वितिसाधुर्वै सर्ववाराचतलोपश्च
 ह्यन्तादरास्यानेलोपश्चवेदलोकयोः वेकारात्यन्तश्रवणं हैमनम् हैमन्तम् सामंचिरं प्राह्ण
 जययेभ्यष्युद्युलोतुद् सामित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः अभ्ययेभ्यश्च कालेवाचिभ्यः धुद्युलोस्त
 पोस्तुद्च तुष्टः प्रागनादेशः अनद्यतन इत्यादिनिर्देशान् सायंतनम् चिरंतनम् प्राह्ण
 प्राग्योरेदन्तत्वं निपात्यते प्राह्णतनम् प्रगतनम् दोषातनम् दिवातनम् चिरपञ्चत्परा
 रिभ्यस्तनोवक्तव्यः चिरतनम् पञ्चतनम् पराहितनम् अग्रादिपञ्चादिभ्यश्च अग्रिमम्
 आदिमम् पश्चिमम् अन्ताच्च अन्तिमम् विभाषापूर्वाकापरान्ताभ्याम् आभ्यां धुद्युलो
 वास्तस्तपोस्तुद्च पक्षेष्टम् पूर्वाह्णतनम् अपराह्णतनम् वकालतनेष्वित्यलुक् पूर्वा
 ह्णसोषोषेतिविग्रहेतुपूर्वाह्णतनम् अपराह्णतनम् पौर्वाह्निकम् आपराह्निकम्

१४४

॥१४४॥

मनोवक्तव्यौ स्त्रियामितेव फल्गुनी अषाढा अविष्ठाषाढाभांश्च रावक्तव्यः अस्त्रियामपि आविष्ठीयः आषा
 ढीयः जेप्रोष्ठपदानाम् ११३ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचोद्विर्जातार्थेऽत्रोतिकितिव प्रोष्ठपदासु
 जातः प्रोष्ठपादोभावावकः जेद्वितिकिम् प्रोष्ठपदासुभवः प्रोष्ठपदः बहुवचननिर्दृष्टात् पष्कयोपिगृह्यते
 भद्रपादः स्थानान्तगोप्रावरणशालाच्च एभ्योजातार्थस्यलुक्स्यात् गोस्थानेजातः गोस्थानः गोशालः
 खरशालः विभाषासेनेतिनप्रसक्तत्वेहस्त्वम् वत्सशालाऽभिजिदः प्रत्येकशतभिषजोवा एभ्योजाता
 र्थस्यलुक्वास्यात् वत्सशालेजातो वत्सशालः वात्सशालः इत्यादि शान्तार्थेप्रतिप्रसूतोऽश्वादिद्वक्त
 वः शान्तभिषः शान्तभिषजः शान्तभिषक नक्षत्रेभ्योवहुलम् जातार्थप्रत्ययस्यबहुलंलुक्स्यात्
 रोहिराःरोहिराः कृतलब्धकीतकुशलाः तत्रेत्येव लुब्धकृतोलब्धः कीतः कुशलोवा लौब्धः प्रापभ
 षः तत्रेत्येव लुब्धेप्रापेणावाहुल्येनभवति लौब्धः उपजानूपकस्तेपिनीवेळक औपजानुकः औपकस्ति
 कः औपनीविकः संभूते लुब्धेसंभवति लौब्धः कोशादुन् कोशेयंवस्त्रम् कालात्साधुप्रव्यय

॥१४४॥

लानामपं पौर्वपञ्चालः अमद्राणां किम् पौर्वमद्रः पोगविभाग उत्तरार्थः प्राचांग्रामनगराणाम् ॥ ७१३ ॥
 दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां च वृद्धिः पूर्वेषु कामशमः नगरे पूर्वपाटलिपुत्रकः पूर्वा स्ता
 परा स्ता द्वा मूलप्रदोषावस्कराहुन् पूर्वा स्ता केः अपरा स्ता केः आर्द्रकः मूलकेः प्रदोषकः अवस्कारकः
 पञ्चः पञ्च च पयि जातः पञ्चकः अमावास्या प्रा^१ अमावास्याकः अमावास्याः अच अमावास्या प्रा^२
 दकारः प्रत्ययः स्यात् अमावास्याः सिन्धुपकराभ्यां कन् सिन्धुकः कच्छाद्यदि मनुष्यवृत्तिचप्राप्ते
 अपकरकेः औत्सर्गिकेऽपि प्राप्ते अराजौ च क्रमात्तः सैन्धवः आपकरः अविष्टा फलुन्यनुरा
 धास्याति ति व्युत्पन्नवसुहस्तविशारदावाछावहुनाऽनुक सभ्यो न तत्र वाचिभ्यः परस्य जातार्थं प्रत्यय
 स्यलुक स्यात् लुकते दितलुकि ११२ न दितलुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुक स्यात् अविष्टा सुजातः
 अविष्टः फलुनः दृग्नादि चित्रा रेवती रोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् चित्रायां जातचित्रा रेव
 ती रोहिणी आभ्यां लुक न दितलुकीति लुकि कृते पि व्युत्पादे रा कृतिगतात्वात्पुनर्द्विष फलुन्यवाछाभ्यां

तत्सोऽमस्य नैऋतः नैऋतः तत्रभवः सुवैभवः स्रोवैः राष्ट्रियः दिगादिभ्यो यत् दिप्रपम् वग्घम् शरीरावयवा
 च दन्त्यम् करपिम् प्राचांनगरान्ति १२ प्राचांदेप्रो नगरान्ते गो पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो यद्विज्जि
 तिकिति सुलनगरेभवः सौलनागरः प्रोराद्रुनागरः प्राचांकिम् मनगरमुदस्तु तत्रभवः मानगरः
 जंगलधेनुवलजान्तस्यविभावितमुत्तरम् १३ जंगलाधन्तस्याङ्गुः स्य पूर्वपदस्याचामादेरचो यद्विज्जुत्त
 रपदस्यवाञ्छितिकितिच कुजुजंगलेभवम् कौजुजंगलम् कौजुजाङ्गलम् वैश्वधेनवम् वैश्वधेन
 वम् सौवर्षवलजम् सौवर्षवालजम् इति कुक्षिकलशिवस्य स्य ह १४ दार्तेयम् कौक्षेयम्
 कलशिश्वटः तत्रभवंकालशेषम् वास्तेयम् वस्तिर्नाभेरधोद्वयोश्चित्यम्ः आहोयम् आहोभवम्
 जीवाभ्योऽश्वे चान्द्र १५ जैवेयम् जैवम् गंभीराश्वः गंभीरेनवं गंभीर्यम् पंचजनादुप
 संख्यानम् पञ्चजन्यम् अयमीभावाच्च परिमुखंभवं परिमुख्यम् परिमुखे परिहनु प
 र्याष्ट पर्युल्लखलेत्यादिपरिमुखादिगताः परिमुखादिभ्यश्चेत्यन्ते नेह औपकूलः अन्तःपूर्व

यमानेषु हेमनेसाधुः हेमन्तः प्राकारः वसन्तेप्रवृत्ति वासन्तः कुन्दलताः शरदिपच्यन्ते शारदाः शाल
 पः ~~प्रेच~~ हेमनेऽप्यन्ते हेमन्तोपवाः ~~आश्वयुज्यानु~~ ऋजोऽपवादः आश्वयुज्यामुप्रा आश्वयुजकामा
 षाः शिष्मयसन्तादन्तरस्याम् पक्षेऽमलरात्रौ शिष्मकम् शिष्मम् वासन्तकम् वासन्तम् देयम्भरो
 कालादित्येव मासेदेयम्भरो मासिकम् कालायप्रवृत्त्ययववृत्तादुन् यस्मिन्कालेऽप्युप्राः कल्पे
 नोभवन्ति सऽपचारात्कलापी तत्रदेयम्भरो कलापकम् अश्वत्थस्यफलमश्वत्थः तद्युक्तः कालो
 ऽश्वत्थः यस्मिन्कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्रदेयमश्वत्थकम् यस्मिन्पववृत्तमुत्पद्यते तत्रदेयम्भरो
 यववृत्तकम् शिष्मावरसमादुन् शिष्मेदेयम्भरो शिष्मकम् आवरसमकम् संवत्सराग्रहाण
 तीभ्यां ऋचं चादुन् संवत्सरिकम् संवत्सरकम् आग्रहाणिकम् आग्रहाराकम् व्याहरति
 मगः कालवाचिनः सप्तम्यन्तात्कदापतइत्यर्थः ऋणादयः सूर्यो व्याहरति सप्तमंश्चेत् निशाया
 व्याहरति नैशोमगः नैशिकः तदस्य सोऽम् कालादित्येव निशासहचरितमथ्यमनं निशा

246

॥१४६॥

नाम्नः सुपाख्यानः सौयोग्यः तैः कर्तः सुसुभवं सौपम् वरुचो नोदाताहून् षत्वरात्वयोर्विधायकं शास्त्रं
 षत्वरात्वं तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वातशालिकः कतुपत्रेभ्यश्च सोमसाध्येषु पागेष्वेती प्रसिद्धौ तत्रान्य
 तरोपादानेन सिद्धे ऽभयोपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गच्छन्ते अग्निहोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आ
 त्निष्टेमिकः वाजपेयिकः पाकयज्ञिकः नायपञ्चिकः बहुयजनंस्वरूपविधिनिरासार्थम् अनन्तोदात्ता
 र्थ आरम्भः अध्याये अध्यायेष्वेवर्षः अधिशब्देभ्यो लुत्तराया व्याख्येयग्रन्थयन्तिभ्यो भवे व्याख्याने वा
 व्याप्तेह नृपात् वशिष्ठे नृहोमन्त्रो वशिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वाशिष्ठोऽध्यायः अध्याये
 षु किम् वाशिष्ठीयक पौरोडाशप्रोडाशात् षन् प्रोडाशसहचरिनो मन्त्रः पुरोडाशः सरवपौरो
 डाशः ततश्चन् पौरोडाशिकः पुरोडाशिकः इन्द्रसोमरसौ इन्द्रस्यः इन्द्रसः इन्द्रात्मनः
 कृ प्रथमा ध्रुवश्चराणां नामाख्याताहून् ध्रुवः ऐष्टिकः पाशुकः अत आनुर्हतिकः आत्मशिकः
 आर्चिकः इत्यादिकः अराजगयनादिभ्यः हजादेश्चत्वादः आर्गयनः औपनिषदः वैपाकिरसाः

॥१४६॥

पदाह्न अयपीभावादित्येव वेप्रमानिदृति अन्तर्वेप्रमम् तत्रभवमान्तर्वेप्रिमम् आन्तर्गशिकम् अध्या
 त्मादिकनिष्पत्ते अध्यात्मभवमाध्यात्मिकम् अनुमानिकादीनां च ११३ एषामुभयपदयदिः स्यादिति
 त्तिनिकितिच आधिदैविकम् आधिभौतिकम् ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् आध्यात्मादिराकृति
 गराः दैविकांशिश्रायादित्यगदीर्घसत्रं श्रेयसांमात् ११३ एषां पञ्चानां यद्विः प्राप्तावादेरचे आत्त्रि
 निकितिच दैविकम् दैविकाकूलेभवादाविकाकूलाः शालयूः शिश्रायायाविकारः शिश्रायश्चमसः
 पलाशादिभ्यो वेत्यञ् दित्यौहदूदं दित्यौहम् दीर्घसत्रं नयं दायसत्रम् श्रेयसिभवं श्रापसम् यामा
 त्पर्यनुपूर्वात् षष्ठ्यात् अयपीभावादित्येव पारिग्रामिकः आनुग्रामिकः जिहामूलाकुलेरधः
 जिहामूलीयम् अङ्गुलीयम् वर्गन्ताच्च कवर्गीयम् अशवेयस्वावन्पतरस्याम् पत्तेपूर्वश
 र्कः मङ्गर्पः मङ्गीरिः मङ्गीयः अशवेकिम् कवर्गीयोवर्सीः कर्काललाटात्कनलंकारे क
 र्शिका ललाटिका अलंकारेकिम् करपिम् ललाटम् तस्य व्याख्यानदृतिच व्याख्यातव्य

विदूराभ्यः विदूरात्मभवति वेदूर्ध्वमणिः तद्वद्वतिपथिदूतयोः सुवृंगच्छति त्रौवृः पन्थाः दूतोवा अभिनिः
 क्रामतिद्वारम् तदित्येव सुवृमभिनिष्क्रामति त्रौवृंकन्यकुञ्जद्वारम् आविकृत्य कृतोमन्ये तदित्ये
 य शरीरकमधिकृत्य कृतोमन्यः शरीरकीयः शरीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् शिशुकन्द
 यमसमभुन्देन्द्रजननादिभ्यश्चः शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतोमन्यः शि
 शुक्रन्दीयः यमस्य सभायमसमभम लीवत्वं निपातनात् यमसमीयः किंशतार्जुनीयम्
 इन्द्रजननादिराकृतिगणः इन्द्रजननीयम् विउद्धमोजेनीयम् तोस्यनिवासः सुवृ
 निवासोऽस्य त्रौवृः अभिजनश्च सुवृोऽभिजनोऽस्य त्रौवृः यत्र स्वयं वसति सति
 वासः यत्र पूर्वैर्बुधितं सोमिजन इति विवेकः आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते पर्वतवाचिनः
 पुण्यमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थः स्यात् हृत्तोलः पर्वतोभिजन एषामायुधजी
 विनांते हृत्तोलोपाः आयुधेति किम् अदोदः पर्वतोभिजनो मेघांते आर्क्षोदादिजाः

ततः प्रागतः सुव्यादागतः सौव्रः आपस्यानेभ्यः शुक्लशालायाः प्रागतः शौक्लशालिकः शुशिका
 दिभीः आपस्यानेभ्यः शुक्लशालायाः प्रागतः शौक्लशालिकः शुशिकादिभीः आपस्यानेभ्यः
 चापोनिसंयन्धेभ्योऽप्युभयं औपाध्यापकः पैतामहकः अतस्तत्र कुत्रोऽपवादः होतकम् आत
 कम् पितुर्पेच्च चाहुन् रीदृतः पत्येतिलोपः पित्रम् पेतकम् गोत्रादिकवत् विदध्य-आग
 तम् वैदम् गार्गम् दाक्षम् औपगवकम् नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशालनिपुराणानाम् ७१३
 नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेशचोदङिः पूर्वपदस्य तु वाजिदशौ आशौचम् अशौचम्
 आनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम् आक्षेत्रज्ञम् अक्षेत्रज्ञम् आक्षौशलम् अक्षौशलम् आ
 नैपुराणम् अनैपुराणम् हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यानूपः समादागतं समनूपम् विषमनूप
 म् पक्षोगहादित्वाच्चः समीपम् विषमीपम् देवदत्तनूपम् देवदत्तम् मयदत्तं समम्
 पम् विषममपम् देवदत्तमपम् प्रभवति ततस्तस्यैव हिमवतः प्रभवति हेमवती गङ्गा

शशिः कादिभ्योऽञ्चः शशिः कोऽभिजनोऽस्य शशिः कः सिन्धुतत्तशिलादिभ्योऽरात्रौ सिन्धादिभ्यो
 ऽरा तत्तशिलादिभ्योऽ-स्पादुक्तैऽर्थे सैन्धवः तत्तशिलानगरी अभिजनोऽस्य तत्तशिलः
 तद्दीप्तलानुरवर्मनीकचवारादुक् द्वाष्टम् अष्टकः तद्दी अभिजनोऽस्य तौदेयः सालानुरीयः
 वामितेयः कौचवार्प्यः भक्तिः सोस्येत्पनुवर्तते भज्यते सेव्यत इति भक्तिः लुब्धोरस्य
 लोबः अचिताददशकालादुक् अपूपो भक्तिरस्य आपूपिकः पापसिकः अचितात्किम्
 देवदत्तः अदेशात्किम् लोबः आकालात्किम् ऐश्वर्यः महार्द्रम् महाराजिकः वासु
 देवार्जुनाभ्यां वुन् वासुदेवकः अर्जुनकः ज्ञानविषयस्यो बहुलं वुन् अरोग्य
 वादः परत्वाद्वा च्छाब्धं वाधते शुचुकापनिर्भक्तिरस्य ज्योचुकापनकः नाकुलकः
 बहुलग्रहणान्नेह पारिणोभक्तिरस्य पारिणीयः जनपदिनां जनपदवत् सर्वजनपदे

तसिश्च स्वरादिपाठादवपलम् पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः उरलोपच चानसिः अरलोप
 वादः उरसा एकदिक् उरस्यः उरस्तः उपज्ञाते तेनेत्येव पाणिनिना उपज्ञानं पाणिनीयम् कृतम्
 न्ये वरुचिना कृतौ वारुचोग्रन्थः सञ्ज्ञायाम् तेनेत्येव अग्रन्थार्थमिदम् मत्तिकाभिः
 कृतं मात्तिकां मधु कुलात्नादिभ्योऽनु तेन कृते सञ्ज्ञायाम् कुलात्नेन कृतम् कोलात्नेन कृतम्
 वाज्रकृतम् सुद्राभिरवट्टरपादपादञ्च तेन कृते सञ्ज्ञायाम् सुद्राभिः कृतं सौद्रम् भ्रातरम्
 वाट्टरम् पादपम् तस्येदम् उपगोरिदमौपगवम् वरेत्तुरथिदु संवोदुः स्वं संवहित्रम् अग्नी
 धः शरशोरसामञ्च अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्यस्यानमाग्नीध्रम् तात्स्यात्तोप्याग्नी
 ध्रः समिधामाधानेष्वपरा समिधेन्योमंत्रः। समिधेनीत्तु रथायत् रथ्यंचक्रम्
 पत्रपूर्वादिञ्च पत्रंवाहनम् अश्वरपस्येदमाश्वरथम् पत्राधुपरिषदश्च अञ्च

क्षविनः शाद्यायना शाद्यायनिनः कल्पे पिङ्गु चेङ्गी । कल्पः प्रशोतिकिम् याज्ञवल्कानि
 आक्षरानि आक्षरः कल्पः अक्षि आपत्यस्येति य लोपः कठचरकाः कलापि नोऽरा कलापिना प्रोक्त
 प्रत्ययस्य लुक् स्यात् कठेन प्रोक्त मधीयते कठाः चरकाः कलापि नोऽरा कलापिना प्रोक्त
 मधीयते कलापाः नान्तस्य णि लोपे सन्न चरिपीठस्य कलापि कौचुमि । ते तिलिजाजलि
 लाङ्गुलि शिलालि शिरशिः स करस्य सुपवर्त्ता मुपसंख्या नमित्युपसंख्या नादिलोपः छ
 गलि नोऽनुक् छगलिना प्रोक्त मधीयते छागलेपिनः पाराशर्य शिलालिभ्यां भित्तु
 नटसूत्रयोः आभ्यां शिनिः पाराशर्ये रा प्रोक्तं भित्तु सूत्र मधीयते पाराशरिणो भित्तवः
 शीलालि नोऽनटाः कर्मन्दि नोऽभिज्ञवः भित्तु नट सूत्रयो रित्येव कर्मन्देन प्रोक्त मधीय
 ते कर्मन्दि नोऽभिज्ञवः कृशाश्रिव नोऽनटाः तेनैकदिक् सुदान्ना अद्रिणाश्चकदिक् सोऽरामनी

मारावाः शिष्यावाः ॥ देवतिकादिभ्यश्च ॥ तस्येदमित्यर्थे बुभोऽपवादः देवतिकायः । वैजवापीयः । को
 पिञ्जलहास्तिपदादरावाच्यः । कुपिञ्जलस्यापत्यमिहैव निपातनादरा तदन्तात्पुनररा कोपि
 ञ्जलः गोत्रबुभोऽपवादः हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः तस्यायं हास्तिपदः चरराबुभोऽपवादः
 आथर्वशाकस्येकलोपश्च अरा स्यात् आथर्वकस्याप्यमाथर्वशाकधर्मः आम्नायोवा
 चरराबुभोऽपवादः समाप्ता प्रौषिकाः तस्य विकारः अशमनो विकारोऽपि लोपो वक्तव्यः
 अशमनो विकारः आशमः भाशमनः मार्तिकः अवयवे च प्राण्योवधिवृद्धेभ्यः या
 दिकारे मयूरस्यावयवो विकारो यामायूरः मौर्वकाशं भ्रमवा पेप्पलम् किञ्चादिभ्यो
 ऽरा वैल्चम् कोपधाच्च अरा अञ्चोऽपवादः तर्कु तार्कवम् तैतिडीकम् त्रपुजतुनोः
 पुक् आभ्यामरास्यादिकारे एतयोः पुगागमश्च ॥ नापुषम् ॥ जातुषम् ॥ आरम् ॥ देवदारवम्

पञ्चाक्षरे अश्वत्थदं वहीयमाश्वम् आधर्यम् पारिषदम् हस्तिसिद्धम् हालिकम् सैरिकम्
 इन्द्राक्षरवैरमैयुनिकयोः काकोल्लिका कुत्तकुशिका का इन्देदेवापुरादिन्यः प्रतिषेधः देवा
 सुरम् गोत्रचरणादुन् ओपागवकम् चरणाधर्माभ्याययोश्चेतिवक्तव्यम् काठकम् संघा
 कल्लसरोन्नयनिनामरा धोषग्रहरामपिकर्तव्यम् अत्र वैदः संघोद्धोद्धोषोवा वैदल्ल
 राम् यज्ञ गार्गः गार्गम् इन्द्र दत्तः दत्तम् परंपरासवन्धोऽङ्कः साक्षात्तुल्लक्षराम् शाकला
 वा अश्वोक्तेऽर्थे पक्षे चरणात्वादुन् शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः तेषां संघोद्धोद्धोषो
 वा शाकल्यः शाकल्यकः शाकल्यकम् लक्षरोक्तीयता इन्दोगोक्तीयकपात्तिकवृत्तचनग
 त्रयः इन्दोगानां धर्म आभ्यायोवा इन्द्रोपम् औक्थिकम् यात्तिकम् वा रुच्यम्
 नाष्टम् चरणाधर्माभ्याययोः रित्युक्तम् तत्साहचर्यान्लक्षदादपितयोरेव नदराडमारा
 वानेवासिषु दराडप्रधानाभ्यानेवा दराडमारावास्तेषु पिषेषु च बुध्ननस्यात् दत्ताः दराड
 रा

न्यत् असं तायां तिलमयम् ॥ तिलमयम् ॥ यवमयम् ॥ सञ्जायां तिलम् यावकः ताजादिभ्योऽण् अञ्
 यदोरपवादः ताजाद्वनुषि ताजंवनुषि अन्यन्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् जातरूपेभ्यः परिमाणो अण् व
 रुचचनात्पय्यापग्रहणम् हाटकः तापनीयः सेवर्त्सवानिष्कः परिमाणोकिम् हाटकमपीपष्टिः प्रा
 शाजनादिभ्योऽञ् श्लोकम् वाकम् राजतम् अतिश्चतस्रत्ययात् त्रिषोविकारावंप्रत्य
 यस्तदन्तादञ् स्फान्तयोरैवार्थयोः । मययोऽपवादः । शमीलस्य शमीलम् दाधित्यस्य दाधित्यम् त्रि
 तः किम् वैचमयम् क्रीतवत्परिमाणात् प्राग्वतेष्टित्यारभ्य क्रीतार्थे प्रत्ययायेनापाधिनाप
 रिमाणाद्दिहतास्तेतथैवविकारेऽतिदिश्यन्ते अणादीनामपवादः निष्केरा क्रीतं नैष्किकम् एवं निष्क
 स्यविकारोपि नैष्किकः शतस्यविकारः शतः शतिकः ७ म्नादुञ् प्राणभ्योऽपवादः औष्कः
 ७ मोस्योर्वा औमम् औमकम् औसम् औसकम् वृञ्भावेयथाक्रममराओ एरापठञ् ऐ
 तोयम् एरास्पतुऐराम् गोपयसोपत् गव्यम् पयस्यम् द्रोश्च दुर्वत्तः तस्यविकारोऽवयवौवा

अनुदातोदेश्च अञ्जस्यात् दाधित्यम् कापित्यम् पलाशादिभ्यो वा पलाशम् कारीरम् शास्या
 पुञ् शामीलम्भम् पित्वाङ्डीष शामीलीसुक मयद्वैतयोर्भाषाया मभक्ष्ये च्छादनयोः प्रकृति
 मात्रात्मयद्वास्यादिकारावयवयोः अक्षममयम् आक्षमनम् अभक्ष्येत्यादिकिम् मौद्गः सूपः
 कार्प्यसमाच्छादनम् नित्यं च द्रुमारादिभ्यः । आभ्रमयम् शरमयम् एकावेनित्यम् त्व
 क्षयम् वाङ्मयम् कथ्येतीह आप्यमभ्रमयमिति तस्मिन्मित्ररात्तात्पर्येण च गोस्वपरीषे गोः
 पुरीषम् गोमयम् पिष्टाच्च मयदस्यादिकारेपि क्त्वमभ्रम् कथ्येपेक्षीसुरेति सामान्यवि
 वक्षायां तस्मैदमित्यरा संज्ञायां कन् पिष्टादित्येव पिष्टस्वविकारविशेषः पिष्टकः पूषोऽपू
 षः पिष्टकः स्यात् व्रीहेः पुरोडाशो मयदस्यात् विच्चायशोऽपवादः व्रीहिमयः पुरोडाशः वैतम्

द्वयम् मानेवम् द्रोहित्येव दुवयम् यौतवदुवयं पाप्यमिति मानार्थकं त्रयम् फलेषु विकाराच्च
 पत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्फले आमलक्याः फलमामलकम् पुनर्दिष्टोऽहं विधानसामर्थ्यान्नलु
 क्त्वाङ्गम् न्यग्रोधस्य च केवलस्य अस्मिन् वृद्धिरेजागमश्च नैपगोधम् जंघावा जंवूश
 दात्फलेऽरावा स्यात् जंघावम् पत्ते ओरञ्च तस्य लुक् जम्बु उपच जंघाः फलप्रत्ययस्य लुधा
 स्यात् लुपियुक्तवत् जंघाः फलं जेहम्बूः फलपाकप्रणामुपसंख्यानम् व्रीहयः मुद्राः पुष्पम्
 लेषु बहुलम् मस्त्रिकायाः पुष्पं मस्त्रिका जात्याः पुष्पं जाती विदार्या मूलं विदारी बहुलग्रह
 रान्तेह पाटलानि पुष्पाणि सालानि मूलानि बाहुलकान् कचिध्वक् अप्रोक्तम् करवीरम् ह
 रीतकादिभ्यश्च एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् हरीतकादीनां लिंगमेव प्रकृतिवत् हरीतकाः फ
 लानि हरीतक्यः कंसीयपरशव्यमोर्यज नौलुक्च कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञोस्तः छयतोश्च

विक्रमिकः। क्रमिकः। विक्रमिकः। आयुधा च वाङ्मनः। आयुधेन जीवति। आयुधिकः। आयुधीयः।
हरतु सद्भादिभ्यः। ७ संगेन हरत्योत्सङ्गिकः। भस्त्रादिभ्यः छन् भस्त्राहरति भस्त्रिकः। वि
त्वा भस्त्रिकी। विभाषाविधधातुः। विवधेन हरति विवधिकः। पक्षेठकः। वेचधिकः। एकदेशा
विकृतस्यानन्यत्वाद्दीवधादपि छन्। वीवधिकः। वीवधिकी। विवधवीवधधातोः उभयतो व
द्धशिः। वेस्फन्धधातोः काष्ठे वर्तेते। अस्मात्कुटिलिकायाः॥ कुटिलिकव्याधानादुतिविशेषः॥
कर्मारोपकरणाभूतं लोहं च। कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गुरान् कुटिलिको व्याधः। कर्मरश्च।
निर्वर्तते। कर्मरश्च। अक्षयूतेन निर्वर्तमानाक्षयूतिकं वारम्। अक्षयूतिम्। त्रिप्रत्ययान्त
प्रकृतिकात्तत्तीमान्तानिर्वर्तते। अक्षयूतिम्। अक्षयूतिम्। अक्षयूतिम्। अक्षयूतिम्।
पञ्चमम्। भावप्रत्ययान्तादिमर्थतयः॥

जोषिकः। नोषचछन। नाविकः॥ चटिकः। वाहुभ्यां तरति। वाहुकात्री। चरति। तृतीया न्ताद्र चति
 भक्षपतीत्यर्थयो छ क स्यात्। हस्तिचरति हस्तिकः। शाकटिकः। दध्ना चरति दधिकः। आकषीत्
 ल्। आकर्षो निकषोपत्यः। आकषादिति पाठान्तरम्। तेन चरति आकर्षकः। धित्वान् जीव। आ
 कर्षकी। पर्यादिभ्यः छन। पर्येरा चरति पर्यकः। पर्यकी। येन पीठेन पङ्कजश्चरति सपर्यः
 । अश्विकः। दशिकः। श्वगणा हुञ्च यात् छन। श्वादिरेभि। रेचन। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वभ
 स्त्रिः॥ श्वादंष्ट्रिः तददिविधौ चैतदेव तापकम् इकाशदाविति वाच्यम्। श्वगरो न चरति श्वा
 गतिकः। श्वगणिकी। पदान्तस्यान्यतरस्याम्। श्वादिरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैच्वा। श्वापदस्य दं
 श्वापदम्। श्वापदम्। वेतनादिभ्यो जीवति। वेतनेन जीवति वेतनिकः। धानुक्कः। वल्नके
 विक्रयाहृन्। वल्नेन मूल्येन जीवति वल्निकः॥ क्रयविक्रयग्रहाणां संवातविग्रहीतार्थम्॥ क्रय

कुषिकः। कुशीददशैकादशान्छनछचौ। गर्हाधीभ्यामाभ्यामेतौलःप्रयच्छत्यर्थे। कुशीदंयद्विस्त
 दर्धद्वयंकुशीदंनत्रयच्छति। कुशीदिकः। कुशीदिकी। एकादशार्थत्वादोकादश। तेवतेवस्तुतो
 दशचेतिविग्रहः। कारः समासान्तद्रहैवसूत्रेनियत्पते। दशैकादशिकः। दशैकादशिकी। दशैका
 दशान्प्रयच्छतीत्युत्तमस्यैवहेपितद्धितार्थः। उच्छति। वदराशपुच्छतिवाहरिकः। रजति।
 समाजंरजति सामाजिकः॥शाब्दकुं करोति॥शाब्दकरोतिशाब्दिकः। दादुरिकः॥पक्षिमत्स्यमं
 गान्हन्ति। स्वरूपस्यपर्यायारांविशेषः। शांरां चगहराम्। मत्स्यपर्यायेमीनस्यैव। पक्षिणोहन्ति पक्षि
 कः॥शाकुनिकः॥मायूरिकः॥मा॥स्त्यिकः। मैनिकः॥शाकुलिकः। मार्गिकः। हरिशिकः। सारङ्गिकः॥
 परिपन्थं चतिच्छति॥अस्माद्वितीयान्तातिच्छतिहन्तिचेत्यर्थेठकृत्वात्। पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य
 शतिच्छतिपारिपन्थकश्चौरः॥परिपन्थं हन्ति पारिपथिकः॥माथोत्तरपदपदव्यनुपदधावति

पाकेन निवृत्तं षड्विंशतिमम् । त्यागिमम् । अयमित्ययाचित्वाभ्यां क कृ नो । अयमित्येति ल्यवन्तम् । अय
 मित्यनिवृत्तमायमित्यकम् । याचितेन निवृत्तं याचितिकम् । संसृष्टे । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । चू
 र्णादिनिः । चूर्सेः संसृष्टाः । चूर्सेनोऽपूयाः । लवणाद्युक्तं । लवणेन संसृष्टो लवणाः सूपः । लवणां
 शाकम् । मुद्रादरा । मोक्षोदनेन । व्यञ्जनेन उपसितं । दध्ना उपसितं दाधिकम् । ओजसाहोम्भ
 सावर्तते ओजसावर्तते । ओजसिकः सूरः । साहसिकश्चोरः । आम्भसिको मत्स्यः । तत्त्वत्यनु
 पूर्वमोयलोमकूलम् ॥ द्वितीयांतादस्माद्भर्तते इत्यस्मिन्नर्थे षके स्यात् । क्रियाविशेषणान्ता
 द्द्वितीया । प्रतीपे वर्तते प्रतीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिनेमिकः । आनुलेमिकः । प्रातिकूलिकः
 । आनुकूलिकः । परिमुखं च । परिमुखं वर्तते । परिमुखिकः । चात्पारिपारिवकः । प्रयच्छति गर्ह्यम्
 । द्विगुणार्थे द्विगुणम् । तत्र यच्छति द्वेगुणिकः । त्रैगुणिकः । बहुवचनं धुषिभावो वक्तव्यः ॥ वा

पाजमानम् ॥ नतोऽन्तरात्तुर्धर्मपात्रम् । नराच्चेतिवक्तव्यम् । नरस्य धर्म्यं नरी । विशसितुरिः
लोपश्चान्वेवक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वेरास्त्रम् । विभाजपितुर्धर्म्यं वेरास्त्रम् ॥ विभाजपि
तुर्धर्म्यं वेभाजित्रम् अत्रकयः । षष्ठ्यन्ताह्कस्यादत्रकपेऽर्थे । आपरास्मावत्रकय आपराशिकः । रा
जग्राह्यद्रव्यमवत्रकयः । तदस्य पदरायम् ॥ अपूपाः पशुपमस्य आपूपिकः । अवराहृन् । आवरा
कः ॥ कितरादिभ्यः छन् । कितरपशुपमस्य कितरिकः । पिता न्दीप् । कितरिकी । कितर । उशीर ।
नलद्वयदि कितरादयः सर्वसुगंधिद्रव्यविशेषवाचिनः । शालालुनोऽन्यतरस्याम् । छन् । प
होठक् । शालालुर्कः । शालालुकी । शालालुर्कः । शालालुकी । शालालुसुगंधिद्रव्यविशेषः । शालालु
मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मादङ्गिकः । मंडुकभर्त्तरादस्यान्यतरस्याम् । मंडुकवादनं शिल्पमस्य
मांडुकः ॥ मांडुकिः । भर्त्तरः । भर्त्तरिकः । प्रहरणम् । तदस्यैव । आसिः प्रहरणमस्य आसि
कः । धनुष्कः । पारप्रवधान्व । पारप्रवधिकः ॥

दशकाशो मायः पन्थाः दशमायः। दशमायं धावति दशमायिकः। पादविकः। आनुपदिकः। आ
 कन्ददृक्च। अस्मादृक् च स्मादृक् धावतीत्यर्थे। आकन्ददुःखि नो रोदस्य न धावति आकन्दि
 कः॥ पदीतरपदं गृह्णाति॥ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः। प्रतिकरणार्थललापच। ए
 भ्योगृह्णात्यर्थेठक्॥ प्रतिकरां गृह्णाति प्रतिकराठक्॥ आर्थिकः। आत्मामिकः। धर्मचरति।
 धार्मिकः। अधर्माच्चेति वक्तव्यम्। आधार्मिकः॥ प्रतिपथमेतिठक्॥ प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः।
 प्रातिपथिकः॥ समवायात्समवैति॥ सामवायिकः। सामूहिकः। परिषदोऽपः। परिषदं समवैति पा
 रिषधः॥ सेनापावो। रपः स्यात् पक्षेठक्। सेनाः। सैनिकाः। सन्तापं ललाटकुक्ष्योपश्रमति
 ललाटं पश्यति लालाटिकः। सेवकः। कुक्ष्ये शब्देन तत्पादार्हः। स्वल्पदेशो लक्ष्यते। कौकुटिको भि
 तुः। तस्य धर्मम्। आपराधधर्ममापारोक्तम्। अशान्तिरुत्थादिव्यः॥ महिष्माधर्म्यमहिषम्

ष२

ओदनिकः। भक्तादरा न्यतरस्याम्। पञ्चोक्तम्। भक्तमस्मै नियुक्तं दीपते भाक्तः। भक्तिः कः। तत्र नियुक्तः।
 आकरेनियुक्त आकरिकः। अगारान्ताहन्। देवागारेनियुक्तो देवागारिकः॥ अध्यापिन्यदेशकात्वा
 त्। निषिद्धदेशकालवाचकादुक्ते स्यात्। अध्येतरि। श्रमशाने अधीते श्रमशानिकः। चतुर्दशपात्र
 धीते चतुर्दशिकः॥ कठिनान्तप्रसारसंस्थानेषु व्यवहरति। तत्रेत्येव। वंशकठिने व्यवहरति वां
 शकठिनिकः। वंशावेशावः कठिनायस्मिन्देशे सवंशकठिनः। तस्मिन्मात्रक्रियापयानुष्ठेया
 तांतयेवानुतिष्ठतीत्यर्थः। प्राप्तादिकः। संस्थानिकः। निकटे वसति। नैकटिको मित्रः। आव
 स्यात् छन्दः। आवसथ्ये वसति। आवसथ्यिकः। धित्वान्दीर्घः। आवसथ्यिकी॥ आकषात्पय्या
 देर्भत्वादिभ्यः कुप्रीदसूत्राच्च। आवसथ्यात्किमरादिः धितः षडेते षगधिकारे। १॥ षडितिसूत्रषट्केन
 विहिता इत्यर्थः॥ प्रत्ययास्तु सप्त। षकोविधिः समाप्तः। प्राग्वितायत्। तस्मै हितमित्यतः प्राक्यदेशि

शक्तिपञ्चोरीकः। शाक्तीकः। याष्टीकः॥ अस्ति नस्तिदिष्टं प्रतिः॥ तदस्येत्येव। अस्तिपरलोक इत्येवंमतिः। स अस्ति
 कः। नास्तीतिमतिर्यस्यसनास्तिकः। दिष्टंमतिर्यस्यसदेष्टिकः॥ श्रीजम्। अपूर्णभक्षरां शीलमस्य आपूषिकः
 द्वादिभोराः॥ गुरोर्द्वाराणामावरणं द्वात्रिंशत्तच्छीलमस्य द्वात्रिंशत्। कर्मस्तोत्रोत्थे। कर्म इतिताच्छील्येरोटिलो
 पोनिपात्यते॥ कर्मश्रीलः कर्मः नस्तद्विदित इत्येव सिद्धेऽप्यकार्यताच्छीलके रोपि। तेनचोरी। तापसीत्यादिसि
 द्धम्। ताच्छील्येकिम्॥ कर्मश्रीम्। कर्मध्यायनेवतम्॥ प्रथमान्तात्स्यार्थेऽहं स्यादध्ययने। उत्तायाकि
 यासाचेप्रथमान्नस्यार्थः स्यात्। ऐकापिकः। यस्याध्ययने प्रवृत्तस्यपरीक्षाकालेविपरीतोच्चारणरूपंस्व
 लितमेकंजानंसः। वक्ष्येपूर्वपदाह्वं। प्राग्विषये। द्वादशान्या निकर्म्मशपध्ययनेवतान्यस्यसद्वादशा
 न्यिकः॥ द्वादशापपाठाऽस्यजाता इत्यर्थः। हितंभक्षाः। अपूर्णभक्षरांहितमस्मै आपूषिकः॥ तदस्मैदीप
 तेनियुक्तम्॥ अग्न्यभोजनंनियतंदीयतेतस्मै अग्न्यभोजनिकः। आणामांशौदनान्दुहने॥ आणानि
 पुतंदीपतेतस्मै आणिकः॥ आशिकी॥ मांसौदनग्रहरांसंवीतविगृहिताप्यम्॥ मांसौदनिकः। मांसिकः॥

गार्हपत्योऽग्निः। नो वयो धर्मविषयः। मूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवध्यानाभ्यसमसमितसमि
 तेषु। नो वयस्तार्थतुल्यम। वयसातुल्यो वयस्यः। धर्मसाप्राप्यधर्मम। विवेषावध्यो विषयः। मूलेन आनाभ्य
 मूल्यम्॥ मूलेन समो मूल्यः। सीतया समितं सीत्यम्। तेवम्। तुलया समितं तुल्यम्॥ धर्मप्राप्यधर्म
 पादनपेते। धर्मादनपेतं धर्मम्। पप्यम्। अर्थम्। न्यायम्। हृन्तो निमित्तं। हृन्ता निमित्तं हृन्त्यम्
 हृन्ता कृतमित्यर्थः। ५२ सोऽराच। चाधत्। ५२ सानिर्मितः पुत्रः औसः ५२ स्यः। हृदयस्य प्रियः
 हृदो देवाः। हृदयस्य हृन्त्रे षयदरा। जसेष्विति हृदो देशः। वन्धने चर्षो। हृदयप्राच्यात् षष्ठा
 न्ता हृन्धने पत्स्या द्वेदे मिधेये। हृदयस्य वन्धनो हृद्यः। वशीकरा मंत्रः। मन्त्रेन हृत्काराजस्य
 कर्षे ५॥ मन्त्रं शान्तं सकरां भावः साधनं च। मत्स्यम्। जनस्य जल्यो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्पः। तत्र साधुः।
 मत्स्यः। साम सुसाधुः सामन्यः। येषां भावकर्मणो रिति प्रकृतिभावः॥ कर्मरायः। प्रारयः। प्रतिजनादि

क्रियते ॥ तद्वहति रथं पुग्रासंगम् ॥ रथं वहति रथ्या ॥ पुग्राः ॥ वत्सार्गदमनकाले स्कन्धे काष्ठसासज्पते सप्रा
 सङ्गः ॥ तं वहति प्रासंग्यः ॥ धुरीयडुको ॥ हलि चेति रीर्धे प्राप्ते ॥ नभकुचुराम् ॥ भस्मकुचुरोश्चोपधामादीर्धो
 नस्यात् ॥ धुर्यः ॥ धोरेयः ॥ स्वः सर्वधुगात् ॥ सर्वधुरा वहति सर्वधुरीराः ॥ एकधुरा स्त्रुकेच ॥ एकधुरीराः ॥
 एकधुरः ॥ शकटादरा ॥ शकटं वहति प्राकटोगो ॥ हलसोरादुक् ॥ हलं वहति हलिकः ॥ सैरिकः ॥ सन्तोषा
 जन्माः ॥ जनीवधूस्तां वहति प्रापयति जन्मा ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ द्वितीयान्नादिध्यतीत्यर्थे यस्यान्नचे
 तत्र धनुष्कारणम् ॥ पादौ विध्यन्ति पद्याः ॥ शर्कराः ॥ धनगरां वन्धा ॥ तन्नन्तमेतत् ॥ धनं लब्ध्वा धन्यः
 ॥ गरां लब्ध्वा गरायः ॥ अन्नासाः ॥ अन्नं लेब्ध्वा अन्नः ॥ वशंगतः ॥ वश्यः परे कानुचरो ॥ पदमस्मिन् रथम्
 पद्यः कर्मः ॥ नातिप्राक् इत्यर्थः ॥ मूलमस्यावर्हि ॥ आवहरामावर्हि ॥ उत्पन्नम् ॥ तदस्यास्तौ त्यावर्हि ॥ मू
 लमावर्हि मेवांते मूल्याः ॥ मुद्राः ॥ संज्ञासाधेनुष्या ॥ धेनुशब्दस्य पुगागमोयत्प्रत्ययप्रचक्ष्यार्थे निपा
 त्यते सञ्ज्ञायाम् ॥ धेनुष्यावन्धके स्थिता ॥ गृह्यति नासंयुक्ते न्यः ॥ गृह्यति यजमानस्तनसंयुक्ते

उधसो न इव ॥ उधन्यः ॥ कमलाचसं साधाम् ॥ यत्स्थात् ॥ कम्बुत्पमूषीपलशतम् ॥ संतापं किम् ॥ कम्बुलीया ॥
 स्त्री ॥ विभाषा विष्णुसाधिन्यः ॥ आभित्यं दधि ॥ आमी क्षीयम् ॥ पुरोडाशपातशुक्लाः ॥ पुरोडाश ॥ शीयाः ॥ अपूप्यम्
 अपूपीयम् ॥ तस्मै हितम् ॥ वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक ॥ शंकयंदार ॥ जव्यम् ॥ हविष्यम् ॥ शरीरावयव
 वापत् ॥ दन्त्यम् ॥ कराद्यम् ॥ नसूनासिकापायतसू सुद्रेषु ॥ नस्यम् ॥ नाभ्यम् ॥ चेतुर्दितो यादौ तद्विते पेशि
 रः शिखे स्पृशीर्षन्नादेशः स्यात् ॥ शीर्षरपः ॥ तद्विते किम् ॥ शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वाके रोषु ॥ शीर्षरपाः
 शिरस्याः केशाः ॥ अविशीर्ष इति वाच्यम् ॥ अजादौ तद्विते शिरसः शीर्षादेशः ॥ स्थूलशिरस इदं स्थूल
 शीर्षम् ॥ खलमवमाकतिलवत्पत्रमराश्च ॥ खलाग्रहितं खल्यम् ॥ पव्यम् ॥ माष्यम् ॥ वष्यम् ॥ ब्रह्म
 रायम् ॥ चाद्रथ्या ॥ अजाविध्यां प्यन् अजेथ्यायूधिः ॥ अविध्या ॥ आत्मन्विश्यजन भोगेत्तरपरातवः ॥ आ
 माधानोस्वे ॥ एतौस्वे प्रहृत्यास्तः ॥ आत्मनेहितमात्मनी नम् ॥ विश्वजनी नम् ॥ कर्मधादेवेष्टते ॥
 रथा १

भः स्वन् । प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांप्रगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । भक्ताः । भक्ते साधवो
 भाक्ताः शालयः । परिषदोरापः । पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागास्तोऽपि पारिषदः । कथादिभ्यश्च ।
 कथायां साधुः । काथिकः । गुडादिभ्यश्च । गुडसाधुर्गौडिक इत्युः । साकुकोपकः । पयसि धि वसति स्व
 पतेऽत्र । पयसाधुः पाथेयः । आतिथेयः । वसनं वसति सत्रसाधुर्वासतेयीरात्रिः । स्वापते प्रं धनम् ।
 सभायायः । सभ्यः । समानतीर्थे वासी । साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरो वसती
 तिसतीर्थ्यः । समानोदरे शपितो चोदतः ॥ समानोदरे शपितः । स्थितः समानोदर्यो भ्राता ॥ सो
 दरायः । सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् । इति प्राग्विज्ञायाः ॥ प्राक्कीता च्छः । तेन कीतमित्यतः प्राक् कोऽधि
 क्रियते ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ प्राक्कीतादित्येव । एवं सान्ता दुर्वादिभ्यश्च पत्स्या च्छापवादः । नानि
 नभंवे । नभ्योऽज्ञः । नभ्यमजनम् ॥ स्पनाभावे वेदम् ॥ शुनः संप्रसारता वाचदीर्घतिम् ॥ शन्यं शुन्यम् ।

रीपाशिकाष्ठानि ॥ प्राकरीपा इष्टकाः ॥ प्राकचंद्राः ॥ अधिपधिवले ॥ छादि वेयाशितरानि ॥
 वालेयास्तारुलाः ॥ उपधिप्राकात्वार्ये इष्टकाः ॥ उपधीयत इष्टपुपधिः ॥ २५० ॥ तदेव औपधेयम् ॥
 औपधेयानहोर्ग्यः ॥ इष्टापवादः ॥ आर्षभ्योवत्सः ॥ औपानह्योमुञ्जः ॥ चर्मरूपपपमेव पूर्ववि
 प्रतिषेधेन ॥ औपानह्यम् ॥ चर्म ॥ चर्मशोऽन् ॥ चर्मशोपाचकृति तदाचक्रादन्स्यात् ॥ वाधे
 इष्टकाः ॥ चर्म ॥ चर्म ॥ चर्म ॥ तदस्पतदस्मिन्स्यादिति ॥ प्राकार औपानह्य कानां स्यात्प्राकरीपा
 इष्टकाः ॥ प्रासादियदरु ॥ प्राकारोऽस्मिन् स्यात्प्राकरीपोदेशः ॥ इति शब्दो लौकिकी विवक्षा मनुसा
 रयति ॥ तेनेह न ॥ प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥ परिखा माठन् ॥ पाश्चिमेपी भूमिः ॥ इष्टकाः ॥ इष्टकाः ॥
 ॥ प्रागवतिष्ठन् ॥ तेन तुल्यमिति वातेवत्यति ॥ ततः प्राकठ अधिक्रियते ॥ आर्हद्गोपुत्तसंख्यापरि
 माणादुक् ॥ तदह्नीत्येतदभिधाय्यठ अधिकारमध्यठ औपवाद उभयक्रियते ॥ गोपुच्छादीन्

षष्ठीतत्पुरुषा इह ग्रीहेश्च द्ध एव । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् । पञ्चजनीनम् ॥
 सर्वजनाहं स्वस्व । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनीनम् ॥ महाजनिकः ॥ मातृभोगीराः । पि
 तृभोगीराः । राजभोगीराः । आचार्यभोगीराः । सर्वप्रह्वभोगीराः ॥ सर्वा
 स्मोवेतिवक्तव्यम् । सर्वस्मैहितं सार्वम् । सर्वार्थम् ॥ पुत्रपादध्विकारसमूहेन कृतेषु । भाष्यकार
 प्रयोगात्तेनेत्यस्य दून्ध्रमध्यनिवेशः । पुत्रस्य वधः । पौत्रिषेयः । तस्येदमित्यसि प्राप्ते । पुत्रस्य वि
 कारः पौत्रिषेयः । प्रारिणरजतादिभ्योऽनित्यसि प्राप्ते ॥ समूहेऽप्यसि प्राप्ते ॥ एकाकिनोपि परि
 तः पौत्रिषेयवृत्ताश्चेति भावः । तेन कृते तु ग्रन्थे अस्ति प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्राप्ता दादावप्राप्ता एवेति वि
 वेकः ॥ मारात्रयकाभाखज ॥ मारावायहितं मारावीनम् । चारकीराम् ॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।
 विकृतिवाचकाश्चतुर्थ्यन्तान्तेदप्येवांप्रकृतौ वा व्याप्राप्तयेः स्यात् ॥ अङ्गारेभ्यस्तानि अङ्गा

शता च ऽन्यता व्रशति । शतेन कीतं शतिकं । शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाशामस्य शतकः । संबः । इह
प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्तराभिधत्ते ॥ तेन ऽन्यतो न किन्तु कनेव । असमास इत्येव । द्विशतेन कीतं द्वि
शतकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । संख्यायाः कन्स्यात् । आहोषे र्थे न तु त्वं तशदन्तायाः ।
पञ्चभिः कीतः पञ्चकः । बहुकः । त्पन्तायास्तु । साप्रतिकः । शदन्तायाः ॥ चोत्तरिंशत्कः । वतोरि
वत्वंतात्केन इडास्यात् । तावतिकः । तावत्कः । विंशतित्रिंशत्कः । इन्ने संज्ञायाम् ॥ योगविभागः क
र्तव्यः । आभ्यो कन्स्यात् । असंज्ञायाम् तु डुन्स्यात् कनोऽपवादः विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायाम् तु विं
शतिकः । त्रिंशत्कः । कंसाट्ठिठन् । येनैवैर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी । अर्धं च
तिवक्तव्यम् । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी । कार्षापणाट्ठिठन् वक्तव्यः । प्रतिशदशस्ववा ॥ कार्षापशि
कः । कार्षापशिकी । प्रतिकः । प्रतिकी । शूयदिअन्यतरस्याम् । शौर्षः । शौर्षिकः । शतमानविंशति

चर्जोपि ला असमासे निष्पादिभ्यः । आर्हदित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत्सप्रदर्शस्तथा मनुवर्तते । नि
 ष्कारिभ्योऽसमासे ठकस्यादाहपि ष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् । परिमाणान्तस्यासंज्ञा शारा
 पोः १।३। उत्तरपदवृद्धिः स्यात् । अिदादौ । परमनैष्किकम् । असमासग्रहणं शापकं भवतीत्यतः प्राकृत
 दन्तविधिरिति । तेन सुगव्यं । यथापूयमित्यादि ॥ इतः अर्द्धं तु संख्या पूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वत्तेरित्य
 ष्यते तच्चोक्तम् । पारां पाराकः । द्वे पाशयशिकः । अलुकीति किम् ॥ द्वाभ्यां सूर्याभ्यां क्रीतं द्विसूर्यम् ।
 द्विशर्पेण क्रीते शर्पादभ्याम् । किन्तु ठञ् । द्विशौर्षिकम् । अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा १।३।
 अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्योत्तरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा अिदादौ । अर्द्धदोशो न क्रीतमर्द्ध
 दोशिकम् । अर्द्धदोशिकम् । नातः परस्य १।३। अर्द्धात्परस्य परिमाण कारस्पदवृद्धिर्न पूर्वस्य
 तु वा अिदादौ ॥ अर्द्धप्रस्थिकम् । अर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । अर्द्धकौडविकम् ॥ तपरः किम्
 अर्द्धवार्ष्मिकम् । अर्द्धवारीभाष्यद्वयत्रयवृद्धि निमित्तस्येति प्रन्वभ्दाय निषेधो न स्यात् ॥ ॥ ॥

सि० को० सु०

१६१

॥१६१॥

स्वर्णार्द्धकम् अर्धस्वर्णिकम् द्विस्वर्णिकम् केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । स्वर्णिकम् । परापादमा
षशतायतम् । अर्धपराम् । द्विपराम् । अर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इहपादः पदिति न । यस्य
तिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्पतदर्थे इत्यपि न । प्रारपङ्गार्थस्यैव तत्र गृहणात् ॥ शारा
दा । यत्स्यात् । यत्तैर्हन् । तस्य लुक् । अर्धशारापम् । अर्धशाराम् । द्विष्वपूर्वादाव
। शारादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिभारान्तस्यासंज्ञा शारापोरिति पर्युदासादि
वद्धिरेव । द्वेशाराम् । द्विशारापम् । द्विशाराम् । इहृत्भादयस्त्रयोदशप्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां
समर्थविभक्तयोर्धाश्च कान्तितास्तदानीमुच्यन्ते । तेन कीतम् । हन् । गोषु च्छेन की
नम् । गोपुच्छिकम् । साप्रतिकम् । प्रास्थिकम् । इहृत्क । नैष्ठिकम् । दूजोरपाः । गोरपा
इत्स्मान्छितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोशीभिः कीतः पटः पञ्चगोशः । तस्य निमि

॥१६१॥

कसहस्रवसनादरा। एभ्योऽशास्याहू अठक नामपवादः। शतमाने कीर्तं शतमानम्। वैशतिकम्
 साहस्रम्। वासनम्। अर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्। अर्धपूर्वद्विगोश्चपरस्याहपि
 सलुकस्यात्। अर्धकंसं। द्विकंसम्। संज्ञायामुपाचकलपिकम्। विभावाकर्षपरसहस्राभ्या
 म्। लुगवास्यात्। अर्धार्कापरायाम्। अर्धार्कापरायाम्। द्विकार्कापरायाम्। द्विकार्कापरायाम्।
 क्रम्। ओपसंख्यानिकस्पटिनोर्लुक। पदो। अर्धप्रतिकम्। द्विप्रतिकम्। अर्धसहस्रं।
 अर्धसाहस्रम्। द्विसहस्रम्। द्विसहस्रम्। द्वित्रिपूर्वा निष्कात्। लुगवास्यात्। द्विनिष्कम्
 द्विनेष्किकम्। त्रिनिष्कम्। त्रिनेष्किकम्। बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। बहुनिष्कम्। बहुने
 ष्किकम्। विस्तारः। द्वित्रिबहुपूर्वा द्विस्तादहपि सलुग्या। द्विविस्तम्। द्विवैस्तिकमित्यादि
 विंशतिकोत्तरवः। अर्धपूर्वद्विगोरित्येव। अर्धविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्॥

सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। लोकसर्वलोकाद्गुणैः। तत्र विदित इत्यर्थः। लौकिकः। अनुश्रुतिकादिवा
 दुभयपदवृद्धिः। सार्वलौकिकः। तस्य वापः। उपपत्तेः। स्मिन्निति वापः। तेजसः। प्रत्यस्य वापः। प्राप्तिश्च कर्म। द्रौणि
 कम्। खारीकम्। पात्रात्कृत्वा। पात्रस्य वापः। पात्रिकम्॥ पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः। तदस्मिन् च व्याप्तौ शुक्तौ
 पदादीयते॥ वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम्। पञ्चास्मिन् वृद्धिः। आयो लाभः
 शुक्तमुपदादीयते पञ्चकः। शान्तिकः। शान्त्यः। साहस्यः। उत्तमर्सेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादि
 बुध्वा निग्राह्यो भागः आयः॥ विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः। रत्नानिर्वेशो राजभागः शुक्तम्। ५
 लोचः उपदा॥ चतुर्थीर्था उपसंख्यानम्। पञ्चास्मे वृद्ध्यादि दीयते पञ्चको देवदत्तः। समस्त ब्राह्मणे
 दानमिति वदधिकरणा विवक्षया वा। पूरणा दीदुन्। यथाक्रमं षड्विंशतोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्या
 दि रस्मिन् दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। अर्द्धिकः। अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धं नूतः। भागापच। चादुन्॥

तसंयोगोत्पातो। संयोगः संबन्धः। उत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः शान्तिवाधनपतिना संयोगः।
 शतिकं शान्त्यम्। दक्षिणातिस्पन्दनम्। शान्त्यनिमित्तमित्यर्थः॥ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोप
 नयोत्पत्तिसंख्यानम्। वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम्। पित्तिकम्। श्लेष्मिकम्। सन्निपाताच्चे
 तिवक्तव्यम्। सान्निपातिकम्॥ गोघ्नोऽसंख्यापरिमाराणां श्वादेवम्॥ गोर्निमित्तं संयोग
 उत्पातो वागव्यः। घ्नः। धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। गोघ्नः किम्। विजयस्य वैजयिकः। असं
 ख्येत्पादिकिम्। पञ्चानां पञ्चकम्। सप्तकम्। प्राष्टिकम्। स्वारीकम्। अश्वादि। आश्विकम्।
 आश्विकम्॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम्। ब्रह्मवर्चस्यम्। पुत्राच्छ्वः। चायत्। पुत्रीयः। पुत्र्यः।
 सर्वभूमिष्विष्वीभ्यामशाजौ। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। पार्थिवः।
 सर्वभूमिशब्दोऽनुशक्तिकादिषु पद्यते। तस्येश्वरः। तत्र विदित इति च। सर्वभूमेरीश्वरः।

चातुष्पञ्च। उगभावेऽत्रः प्रवराणाम् पञ्चेऽत्र। तस्या ध्येति लुक्। वित्वाङ्गीष। घाटकि की। घाटकी
 ना। दिगोरिति जीप्। घाटकी। घाचिती की। घाचिती ना। अपरिमाशोति दौन्निवेधः। घाचिती क
 दिपात्रिकी। दिपा। नीणा। दिपात्री। कुलिजा लुक् खोच। कुलिजा नाद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु
 लुक् खोवास्तः। चातुष्पञ्च। उगभावेऽत्रः प्रवराणाम्। द्विकुलिजी। द्विकुलीजी ना। द्विकुलिजिकी।
 द्विकुलिजिकी। सोऽस्यांशवस्तु भूतयः। अंशो भागः। वस्तु मूल्यम्। भूतिर्वेतनम्। पञ्च अंशो वस्तु
 भूतिर्वीस्य पञ्चकः। तदस्य परिमाणम्। प्रस्थं परिमाणम्। प्रस्थ्य कोराशिः। संख्यायाः संज्ञा सं
 ज्ञा सूत्राध्ययनेषु। पूर्वसूत्रमनुवर्तते। तत्र संज्ञायां स्वार्थप्रत्ययो वाच्यः। पदा। धेकपोरिति वत्सं
 ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणानि प्रत्ययः। पञ्चैव पञ्चकाः। शकुनयः। पञ्च परिमाणेषामिति वा
 संज्ञे पञ्चकः। सूत्रे। अष्टकपाणिनीयं संज्ञे प्राच्यस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम्॥॥

भागशब्दोपि नपकस्माद्धे भागो व द्यादिरस्मिन् दीयते भाग्यं प्राप्तम् । भागिकम् । भाग्याभागिका विंशतिः ।
 नहरति वहत्या वहति भारादंशादिभ्यः । वंशादिभ्यः परोषो भारप्रा वृत्तदन्तं यत्प्रातिषदिकं तत्प्रकृतिक
 द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशाभारं हरति वहति आवहति वाचां प्राभारिकः । ऐन्दुभारिकः । भारादंशादि
 भ्यश्चत्पस्य व्याख्यान्तरम् ॥ भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यश्चति भारभूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐन्दु
 कः । वस्त्रद्रव्याभांश्च कनो यथा संख्यंस्तः । वस्त्रं हरति वहति आवहति वावस्त्रिकः । द्रव्यकः । सं
 भवत्यवहरति पचति । प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः । कणहः । प्रस्थं ह्यस्मिन् समावेशाय प्रतीत्यर्थः
 प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमुपसंहति पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादराच । द्रोणां पचति द्रोणी ।
 । द्रोणिकी । आठकाचिनपात्रात्त्वोः न्यतरस्याम् । पत्तेः च । आठकं संभवति अवहरति पचति
 वा आठकीना । आठकीकी । आचितीना । आचितीकी । पात्रीणा । पात्रिकी । द्विगोः च ।
 आठकाचिनपात्रादित्येव ॥ आठकाद्यन्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु छन्दो वास्तः ॥

अर्घ्यः। रथः। पात्रादंश्च। चापत्। तदहंती। त्वर्थे। पात्रियः। पात्र्यः। कडंकरं दक्षिणा च्छेव। चापत्। कडं करोतीति
 विग्रहेऽतएव निपातनात् एव च। कडंकरं माषमुद्रादिकाद्यं महंतीति कडं करी योगोः। कडं कर्यः। दक्षिणा
 महंति दक्षिणीयः। दक्षिणायः। स्यात्जीविलान्। स्यात्जीविलमहंति स्यात्जीविलीपात्तरादुत्ताः॥ स्यात्जीवि
 ल्याः। पाकयोग्यादत्यर्थः। यत्तत्त्विगभ्यां वरव नौ। यथा संख्यंस्तः। यत्तत्त्विति जं चार्हति यक्षियः॥ आ
 त्विजीनो यजमानः। यत्तत्त्विगभ्यां वरव नौ। यथा संख्यंस्तः। यत्तत्त्विति जं चार्हति यक्षियः। आत्विजीनो
 यजमानः। यत्तत्त्विगभ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानम्। यक्षियो देशः। आत्विजीनः। अत्विक्। आर्हिया
 नां णादीनां द्वादशानां पूर्वो वधिः॥ अतः परं रज्ज्वेव। पारापराजराजराचान्द्राय रां वर्तयति॥
 पारायशिकः छात्रः। तुरायरां पञ्चविशेषः। तं वर्तयति। तौ रा यशिको यजमानः। चान्द्रायशिकः
 संश्रयनापन्नः। संश्रयविषयो भूतोऽर्थः। सांशयिकः। योजनं गच्छति। योजनिकः॥ कोशशतयो

॥१६४॥

164

॥१६४॥

पञ्चकमध्यममस्तोमेऽविधिः। पञ्चदशमंत्राः परिमारास्य पञ्चदशः। सप्तदशः। एकविंशः। स्तो
 मपात्रेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पञ्चादिसंज्ञिकास्तुतिः स्तोमः। पञ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चा
 शत्षष्टि सप्तत्यष्टीति नवतिशतम्। एते नूटिशब्दानि पत्यन्ते। पञ्चदशतोर्वर्गवा। पञ्चपरिमारा
 मस्य पञ्चदशः। दशत्। पक्षो पञ्चकः। दशकः। त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणो सन्नायां दशः॥ त्रिंशद
 ध्यायाः परिमारा मेधां ब्राह्मणानां। त्रैंशानि। चत्वारिंशानि। तदहति। लब्धुं योग्यो भवती
 त्वर्थे द्वितीयात्ता ह आदयः स्यः। श्वेत छत्रमहति श्वेतच्छत्रिकः॥ छेदादिभ्यो नित्यम्। नित्य
 माभीक्ष्ण्यं छेदं नित्यमहति छेदको वेतसः। छिन्नप्रवृत्तात्। विरागं विरुद्धं च। विरागे नित्य
 महति। वैरद्विकः। शीर्षच्छेदाय च। शिरः छेदं नित्यमहति शीर्षच्छेदः। शीर्षच्छेदिकः। यदुकोः
 सन्निभो गेन। शिरसः शीर्षभावे निपात्यते। दशप्रदियः। एभ्यो यत्स्यात्। दशमहति दशप्रः॥

सि० कौ० सु०

265

॥१६५॥

प्रसिद्धं च। चारुमत। चारुमासिकोऽवधिः। चारुमासः॥ समायाः खः। समाभधीष्टो भूतो भूतो भावी वासमीनः
॥ द्विगोर्वा। समायाः ख इत्येव। तेन परिजपेत्पुनः प्राद्विर्वन्तादिषु पञ्चस्यैषु प्रत्ययाः। द्विसमीनः। द्विसमिकः
। रात्र्यहः संवत्सरश्च। द्विगोरित्येव। द्विरात्रीराः। द्वैरात्रिकः। अहीनः। द्वैपन्हिकः। समासान्तविधेरनित्यत्वा
नटचे॥ द्विसम्बत्सरीराः॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च १। संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् त्रिरादौ
। द्विसम्बत्सरिकः। द्वेषष्टी भूतो द्विवाषिकः। परिमाशान्तस्यैव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाशग्रहणे का
लपरिमाशस्या ग्रहणार्थम्॥ तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न। वर्षाध्वनुकृच। वर्षप्राद्यान्तान् द्विगो
र्वा खः॥ पक्षेष्टभू। वाचलुक। त्रीणि रूपारि। द्विवर्षीतो व्याधिः। द्विवर्षः। वर्षस्याभविष्यति। उत्तरपद
स्य वृद्धिः स्यात्। द्विवाषिकः। भविष्यति तु द्वैवाषिकः। अधीष्ट भूतयो रभविष्यतीति प्रतिषेधेन। गम्यते हि
तत्र भविष्यताननुतदितार्थः। द्विवर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवाषिको मनुष्यः॥ परिमा

॥१६५॥

जनशतयोऽपसंख्यानम् । क्रोशशतंगच्छति । क्रोशशतिकः । योजनशततिकः । ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥
क्रोशाप्रतादभिगमनमर्हति क्रोशशति क्रोशितः । योजनशतिकः । आचार्यः । पथः क्वचन । बोधार्थः ॥
पन्थासंगच्छति पथिकः पथिकी । पन्थोऽनित्यम् । पन्थाननित्यंगच्छति पान्थः पान्थ्या । उत्तरपथे
न आहृतमोत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छत्योत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरो वा रजंगलस्य लका
न्तरि पूर्वादुपसंख्यानम् । वारिषथिकम् ॥ कालान् । व्युच्छादिभ्यो शित्यन्तः प्रागधिकारोऽयम् । तेन नि
र्वृत्तम् । अहनिर्वृत्तमानिहकम् । तस्य भीष्मो भूतो भूतो भावी । अधीष्टः सकृत्प्राप्यारितः ॥ भूतो
वेतनेन कीतः । भूतः स्वसत्तमा व्याप्तकालः । भावीतादृशस्वानागतः । मासमधीष्टः मासिकोऽध्या
पकः । मासभूतो मासिकः कर्मकरः । मासभूतो मासिको व्याधिः । मासभावी मासिक उत्सवः । मासाद्व
यसि परवर्त्तते । मासभूतो मास्यः । मासीनः । द्विगीर्षप । मासाद्वयसीत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः
षणमासास्येव । वयसीत्येव यवप्यनुवर्त्तते । चादृशः । षणमास्यः । षणमास्यः । षणमासिकः ॥ अथ

सि० को० मु०

166

॥१२६॥

उपसंख्यानम् । महानामन्यो नामविदामचवन्नित्याद्याः ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्म्यमहानाम्निकः ।
हरदत्तं तु भस्मात् इति पुं च भ्वाच्चाह नामिक इत्याह । चतुर्मीसास्यो यज्ञे तत्र भवेदित्यर्थः । चतु
र्मीसेषु भवन्ति चातुर्मीस्यानि यज्ञाः । अणस आयासः । चतुर्मीसेषु भवन्ति । चातुर्मीसी । अणान्त
त्वात् ङीप् । पौराणीया । आवा इच्छी । तस्य च दत्तिरापत्ताख्येभ्यः ॥ द्वारप्राहस्यदत्तिराद्वा दप्राहि
की । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । तत्र च दीयते कार्यं भववत् । प्रा
वृषिदीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यं सारदम् । कालाधिकारस्य पूर्वो वधिः । व्युष्टादिभ्योः ण । व्युष्टे दीय
ते कार्यं वा वैपुष्टम् । व्युष्टीर्ष्यसंग्रामप्रवास इत्यादि । तेन यथा कथा च हस्ताभ्यां रायतौ स्तः ।
। अर्थाभ्यां तु यथा संख्यनेष्यते ॥ यथा कथा क्षच दीयते कार्यं वा । यथा कथा चम् । अनादरेणा
देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥ संपादिनि । तेनेत्येव । कस्मिंश्चिदकार्ये संपादि

॥१२६॥

रा॥ नत्स्यास आशारायोः॥ द्वौकुडौप्रयोजनमस्य द्विकोडविकः॥ द्वाभ्यां सुवर्त्ताभ्यां क्रीतं द्विसौवर्त्तिक
 म॥ द्विनैष्ठिकम्॥ अस्य श्रेतिकां॥ पञ्चकम्पः परिमारास्यपाञ्चकलापिकम्॥ तद्विज्ञान्तः
 सन्ता॥ देशाराम्॥ कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति॥ द्विकुलिजिकः॥ चितवति नित्यम्॥ वर्षशब्दा
 न्तोद्दिगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात्॥ चेतने प्रत्ययार्थे द्विवर्षोदारकः॥ षष्ठिकाषष्ठिरात्रेणप
 च्यन्ते॥ बहुवचनमतन्त्रम्॥ षष्ठिको धान्यविशेषः॥ तृतीयांतात्कनरात्रशब्दलोपश्च निपा
 त्यते॥ तेन परिजयलभ्यकार्त्तु सुकरम्॥ मासेन परिजयो जेतुं शब्दो मासिको व्याधिः॥ मासेन ल
 भ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम्॥ तदस्य अस्य चर्षम्॥ द्वितीयांतात्काखवाचिनोः स्यत्यर्थे प्रत्ययः
 स्यात्॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया॥ मासं ब्रह्मचर्यं मस्य समासिको ब्रह्मचारी॥ आर्द्धमासिकः॥ पञ्चा
 प्रथमान्तोदस्येत्यर्थे प्रत्ययः॥ मासोऽस्येति मासिकं॥ अत्र चर्षम्॥ मलनाभ्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य

गग रं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स एकागारिकश्चोदः। आकालिक इत्यन्तवचने॥ समानकालावाप्यन्तो य
 स्येत्या कालिकः। समानकालस्या काल आदेशः। आशुविनाशोत्पत्त्यर्थः। पूर्वदि वसेम आहारावुत्पद्यदि नान्त
 रे तत्रैव न श्वर इति वा। आकालादस्व। आकालिका विष्णुत्। तनः प्रसो विधिः। तेन तु व्यंक्रिया चेदितिः।
 ब्राह्मणो न तु व्यं ब्राह्मणावदधीति। क्रिया चेत्किम्। गुरा तु व्येमाभूत्। उत्रेणानु व्यः स्थूलैः। तत्र तस्येव
 मथुराया मित्रमथुरावत्॥ सुधे प्राकारः चैत्रस्येव चैत्रवन्मेत्रस्य गोत्रः। तदहम्। विधिर्महति विधि
 वत्पूज्यते क्रियाग्रहणं मशक्यं पुन्यनुवर्तते तेनेह न। राजानमहति चैत्रम्। तस्य भावस्त्वतलौ।
 प्रकृतिजन्य बोधे प्रकारो भावः। गोभीवोगोत्वं गोता। तातं तीवम्। तलन्तं स्त्रियाम्। आचं वात्। वा
 ह्यरात्त्व इत्यतः प्राकृत्यतत्वावधिक्रियेते। अपवादेः सहस्रमावेशार्थः। गुरावचनादिभ्यः कसैश्चि
 विधानार्थि चेदम्। चकारो नञ् नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रियाभावः स्त्रैराम्। स्त्रीत्वम्। स्त्रीता

कार्त्तिकेष्टकिकम् । मुखकस्मीलंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । कर्मवेषाद्यन् । कर्मरासंघादिकर्म
 रासं शौर्ष्यम् । वेषरासंघादीवेष्टोक्तः वेषः कृत्रिम आकारः । तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । संतापाद्यप्रभवति । सं
 तापिकः । सौगमिकः । योगाद्यन् । चादृञ् । योगाद्यप्रभवति योग्यः । योगिकः । कर्मरासंघादिकर्म
 कार्मुकम् । समयस्तदस्य प्राप्तिम् । समयः प्राप्तेः स्य सामयिकम् । सतोररा । सतुः प्राप्तेः स्य आर्तविम् । कात्या
 यन् । कालः प्राप्तेः स्य काल्यं शीतम् । प्रकृष्टेऽन् । कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टेऽदिर्यः कालोऽस्य
 तिकात्तिकं वैरम् । प्रयोजनम् । तदस्येति च । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं
 फारसं च । विशाखाषाढादशमन्यदरादयोः । आभ्यामरास्यान्प्रयोजनमित्यर्थे नेमान्नन्यदरादयोः
 रथयोः । विशाखाप्रयोजनमस्य वैशाखीमन्यः । आषाढादरादयोः ॥ वृषादिभ्य उपसंख्यानम् । वृषा वौडम्
 अथ आदम् । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्यानुप्रवचनीयम् ॥ समापिनी तस्य
 वर्षहन् ॥ व्याकरणासमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणासमापनीयम् । ऐकागारिकश्चौरे । एकमसहायम्

168

॥१६८॥

श्रीसुरादिशक्तिगणाः॥ यथातथापथापुरयोः पर्याये रा। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्याये
 रादेरवोवृद्धिर्निदादौ॥ यथातथाभावः। अथथातथ्यम्। अथथातथ्यम्। अथथातथ्यम्। अथथा
 प्रथ्यम्। आपादसम्प्रेर्भावकर्मधिकारः। चतुर्वर्त्सीदीनां स्वार्थेऽपसंख्यानम्। चत्वारोवर्त्सीश्चातुर्वर्षि
 म्। चातुराश्रम्यम्। त्रैश्वर्यम्। साद्रूपम्। सैन्यम्। सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। त्रैलोक्यमि
 त्यादि। सर्वेवेदाः सर्ववेदाः। तानधीते सर्ववेदः। सर्वादेरितिसुक्। स एव सार्ववेधः॥ चतुर्वेदस्योभय
 पदवृद्धिश्च। चतुरोवेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वेधः। चतुर्विधस्येति पाठान्तरम्। चतुर्विध
 एव चातुर्वेधः। स्तेनाद्यन्तलोपश्च। नेतिसंघातग्रहणम्। स्तेनचौर्येपचापच। स्तेनस्य भातः
 कर्मवास्तेपम्। स्तेनादिति योगं विभज्य सैन्यमिति व्यञ्जन्तमपि केचिदिच्छन्ति। सख्युर्ध्वः।
 सख्युर्भावः कर्मवा सख्यम्॥ दूतवर्गिगभ्यां च॥ दूतस्य भावः कर्मवा दूत्यम्। वरिष्ठ्यमिति

॥१६८॥

यौ स्मम् । प्रुत्त्वम् । प्रुत्ता । नने-पूर्वात्तत्पुत्रादेचतुरसंगतलवरावटं पुधं कर्तारसंज्ञेभ्यः । इतः परेष्वेभा
 वप्रत्ययास्तेनञ्चतत्पुत्रान्नेस्पुश्चतुरादीन्वर्ज्यपित्वा । अपतित्वम् । अपदुत्वम् । न-पूर्वात्किम् । वहि
 स्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्पपठवः संतीत्यपदुस्तस्यभाव-आपठवम् । अचतुरेति किम् । आचतु
 र्थम् । आसंगत्यम् । आलवरापम् । आवप्यम् । आपुधम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥ प
 ष्वादिभ्यश्मनिञ्चो । वावचनमरादिसमावेशार्थम् । र-अतोहलोदन्त्योः । ५॥४५॥ ५॥४५॥ ५॥४५॥
 टेर्ज्ञेपिः स्यादिष्टेमेपस्तु । एयोर्नावः प्रथिमा । पार्थवम् । मृदिमा । माईवम् । वस्तिहृदिभ्यः षञ्च ।
 चादिमनिच् । श्लोक्त्वम् । शुक्लिमा । दार्ध्यम् । एषुमदुभ्राह्मराहृषीदिवृजानामेवरत्वम् । द्रीढ
 मा षोडशर्षः । औचितीयाथाकामी । गुणावचनब्राह्मरादिभ्यः कर्मणिच् । चाद्भावे । जडस्य कर्म
 भावोवाजाड्यम् । मौढ्यम् । ब्राह्मरापम् । अर्हन्तोनुम्व । अर्हन्तोभावः कर्मवा । अर्हन्त्यम् । अर्हन्ती

सिन्धौ० सु०

५६९

॥१६८॥

५१ अतः परं
पंचमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ७

नीयकम् ॥ सहायकम् ॥ साहाय्यम् ॥ साहायकम् ॥ इन्द्रमनोहादिभ्यश्च ॥ श्रेष्ठोपाध्यायिका ॥ मानोक्तकम् ॥ गोत्रच
रणाच्छ्रुवाः ॥ त्याकारतद्वेतेषु ॥ अत्याकारोऽधिज्ञेयः ॥ तद्वेतेषु गोत्रचरायोर्भावकर्मणि प्राप्तः ॥ अवगत
वान्वा ॥ गार्गिक्या प्रत्याह्वते ॥ गार्गित्वेन विकल्पत इत्यर्थः ॥ गार्गिकमात्मा कुरुते ॥ गार्गिकमनुवेतः ॥ होत्राभ्यर्चः
॥ होत्राप्रोक्तमतिगवाचीत्त्री लिङ्गः ॥ बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् ॥ अथावाकस्य भावः कर्मवा अथवाकी
यम् ॥ मैत्रावाजुराणाम् ॥ ब्रह्मराज्यः ॥ ५१ ॥ होत्रावचिनो ब्रह्मराज्यं स्यात् ॥ दृष्ट्यापवादः ॥ ब्रह्मत्वं ने
ति वाच्ये त्ववचनं तलोवाधनार्थम् ॥ ब्राह्मराज्यं यादृह्यन् श्रुत्वा तु त्वतलो ॥ ब्रह्मत्वं ब्रह्मता ॥ न ब्रह्मो
रधिकारः समाप्तः ॥ धान्यानां भवने ज्ञेयं खन् ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनं मुक्तानां भवनं ज्ञेयं मौद्गलिनम्
॥ ब्रीहिशाल्योर्द्वि ॥ ब्रैह्यम् ॥ शैलेयम् ॥ यवपवकषष्ठिकायत् ॥ यवानां भवनं ज्ञेयं पव्यम् ॥ पवक्यम्
षष्ठिक्यम् ॥ विभाषातिलमाषोमाभंगाराभ्यः ॥ यद्वा स्यात् ॥ पद्मे खन् ॥ तिल्यम् ॥ तैलीनम् ॥ माष्यम् ॥
माषीराम् ॥ उभ्यम् ॥ औमीनम् ॥ मंग्यम् ॥ भाङ्गीनम् ॥ अराव्यम् ॥ आरावीनम् ॥ सर्ववैमिराः कृतेः

॥१६८॥

कृशिकामाधवसुगतिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः भावश्च वात्रप्रत्ययोनतु कर्मणीत्याह। भाष्ये तु दूतवृत्ति
 गभ्यां चेत्येति भास्येव। ब्राह्मणादि त्वाद्वाशिज्यमपि। कृषितात्पोठक। कृषेपम्। शीतेपम्। पत्यन्तपरोहिता
 दिभ्योपक। सैनापत्यम्। पौरोहित्यम्। राजासे। राजशब्देऽसमासेयकं लभते इत्यर्थः। राजोभावः कर्मवा
 राज्यम्। समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यन्। चापिरान्यम्। प्राणभज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्॥
 प्राणभज्जाति। आश्रयम्। औष्ट्रम्। वयोवचनम्। कौमारम्। केशोरम्। औद्गात्रम्। औन्नेत्रम्।
 स्नेष्टवम्। दौष्टवम्। हयनान्तपुवादिभ्योऽरा। द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। योवनम्। स्थाविरम्॥
 प्रोत्रियस्य यलोपश्च। औत्रम्। कुशालचपलनिपरापिशुनकुतूहलचेत्रताः पुवादिषु ब्राह्मणादिषु च
 पठन्ते। कौशलम्। कौशल्यमित्यादि। दृगन्ताच्चलबुध्नीन्। शुचेर्भावः कर्मवा शौचम्। मौनम्। कथं
 काव्यमिति। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्। मोपधाङ्गुर्पोनमा हुञ्। रामणीयकम्। अभिधा

स्वार्थेष्वात्रिपारंपर्यम् । कथं पारोक्षिकमिति । असाधुरेवायम् । स्वप्रत्ययसन्निधौ नेवपरोक्षेति निपातना
 त् । अवारपारात्यन्तानुकासंगामि । अवारपरंगामी । अवारपारीराः । अवाररीराः । पारीराः । पारावाररीराः । अत्य
 न्तंगामी । अत्यन्तीनः । अन्तंगानेत्यर्थः । अनुकासंगामि । अनुकामीनः । येष्वङ्गन्ता । समासमांविजायते । य
 लोपोऽवशिष्टविभक्तेरनुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समासमोनागोः समासमिनासापैव प्रतिवर्धं प्रसूते । स्वप्र
 त्ययानुत्पत्तौ पलोपो वावक्तव्यः । समासमांविजायते समायां समायां वा । अथ श्वीना वध् धे । अथ श्वो वा विजा
 यते । अथ श्वीना वड् वा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायते इति तु नानुचर्तयन्ति । अथ श्वीनं मरणम् । आ
 सन्नमित्यर्थः । आगवीनः । आद्पूर्वाद्गोः कर्म करे स्वप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्ययरापर्यन्तं पः कर्म करोति स
 आगवीनः । अनुग्वलंगामी । अनुगोः पश्चात्पर्याप्तगच्छति अनुगवीनो गोपालः । अधनो यत्खो । अधान
 मलंगच्छति । अधन्यः । अधनीनः । येषां भावकर्मणोः । आत्मा धानो खे इति प्रकृतिभावः । अथ मित्रा
 च । आद्यत्खो । अभ्यधित्रीयः । अभ्यमित्रः । अभ्यमित्रिणीराः । अभ्यमित्रिणीमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

त्वस्वो। असामर्थ्येपि निपातनात्समासः। सर्वश्चर्मिराकृतः सर्वचर्मिराः। सार्वचर्मिराः। यथा मुखसंमुखस्य
 दर्शनः स्वः मुखस्य। सदृशं यथा मुखं प्रति विम्बम्। निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावेः। समंसर्वं मुखं संमुखम्॥
 समप्रावृत्त्यान्तलोपो निपात्यते॥ यथा मुखदर्शनः यथा मुखीनः। सर्वमुखस्य दर्शनः संमुखीनः॥ तत्सर्वदेः
 पथ्यङ्कर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। सर्वदेः पथ्याद्यन्तात् द्वितीयान्तात्स्वः स्यात्। सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथी
 नः। सर्वङ्गीनः। सर्वकर्मिराः। सर्वपत्रीराः॥ सर्वपात्रीराः। आप्रपदं प्राप्नोति। पादस्याग्रं प्रपदं तन्मयीदी
 कृत्य। आप्रपदम्। आप्रपदीनः पटः॥ अनुपदसर्वान्नापानपवेक्षामत्तपति नेपेण॥ अनुरापात्रे सादृश्ये वा
 अनुपदं वद्धा। अनुपदीना। उपानत्। सर्वान्नानि भक्षयति। सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयानपः स्थलविशेषः
 तन्नेमः। अयानपीनः प्रादः। परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति। परांश्च अवरांश्च अनुभवति॥
 परोवरीराः। अवरस्योत्वं निपात्यते। परांश्च परतरांश्च अनुभवति। परंपरीराः प्रकृतेः परंपरभावो
 निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीराः। परंपराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं प्राक्कान्तरं लौल्लिङ्गं तस्मादेव

१७१

॥१७१॥

यो। विना। नाना। वेः। प्रालचरांकटचो। क्रियाविक्रिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे। विसृजतं विप्रालम्। विप्रालम्।
 संप्रोदप्रचकटच। संकटम्। प्रकटम्। एत्कटम्। चादिकटम्। अनावृत्तिलोभाभङ्गाभोरजस्युपसंख्या
 नम्। अलावूनां रजः। अलावूकटम्। तिलकटम्। उमाकटम्॥ भङ्गाकटम्। गोष्ठनाम्। स्थनादि
 उपशुनामभ्यः। गतांस्थानम्। गोगोष्ठम्। अश्वगोष्ठम्। संवातेकटच। अधीनासंवातोऽविरुद्धे।
 वित्तारोपच। अविपटः। दि। गोयुगच। दाउ। यो। पुगम्। षट्त्वेषकटच। अश्वषड्वम्। स्नेहे
 लच। तिलतैलम्। सवषतैलम्। भवनेतैवेषाकटशाकिनी। दत्तुप्राकटम्। दत्तुप्राकिनम्। अवाकु
 ठारच। चात्कटच। अवावीनः। अवकुठारः। अवकटः। नतेनासिकायाः सन्नापांगीठचूनाटचभ्रटचः
 । अयादित्येव। नतनमनं नासिकायानतमवगीटम्। अवनोदम्। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिका। अ
 वपीठा। प्रनुषोऽवपीठः। नेर्विडजिरीसचो। निविडम्। निविरीसम्॥ इनवपिठचिकचिच। नेरित्येव।

टः४

॥१७१॥

वर्तिकमिदं४

गोष्ठात्स्वभूतपूर्वो गोष्ठो भूतपूर्वो गोष्ठीनोदेशः। अश्वस्यैकाग्रहगमः। एकाहेनगम्यते इत्येकाग्रहगमः। आ
 श्वीनोधा। प्रालीनकोपीने अध्व्याकार्ययोः। प्रालाप्रवेशमर्हति प्रालीनोऽध्व्याः। कूपयतनमर्हति को
 पीनं पापम्। तत्साधनेत्यातद्द्रोप्यत्वाद्वा प्रनुषलिङ्गमपि। तत्सम्बन्धान्तदाद्यादनमपि। प्रातेन जी
 वति। प्रातेन प्राशीरायासेन जीवति ननु बुद्धिबेभवेन सः। प्रातीनः। साम्पदीनं र्वम्। सप्तभिः पदैरचाप्यते सा
 म्पदीनम्। हैयंगवीनं संज्ञायाम्॥ ह्योगोरोहस्य हिंयगुरादे। शोविकारोर्ध्वं च निशात्यते। इत्यत इति दोहः स्तो
 रं ह्योगोरोहस्य विकारः। हैयङ्गवीनम्। नवनीतम्। तस्य पाकमूले पील्यादिकस्ति दिग्भ्यः कुराद्वा ज्ञाहजो॥
 पीलुनां पाकः पीलुकुराः। कस्मिन्मूलं कस्मिन् जाह्नम्। पततिः। मूलग्रहरा मात्रमनुवर्तते। पतस्य मूलं प
 ततिः। तेन वित्तश्चुचुचरापौ। प्रकारः प्रत्यययोरादौ लुपनिर्दिष्टः। तेन च स्य नेत्सञ्ज्ञा। विषयावित्तो
 विषाचुचुः। विषाचराः। विनम्रभ्यां नाना नो न सह। असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्य

सि० कौ० सु०

172

॥१७२॥

किमिदंभ्यांकोवः। आभ्यांवनुपूयाइत्यचक्षेः। कियान्। इमान्। किमःसंख्यापरिमाणोऽतिच। वा इतुप्। तस्यच
वस्यवःस्यात्। कासंख्यायेवातेकति। किपन्तः॥ संख्याया अनयवेतयप्। पञ्चअवयवाअस्यपञ्चतयम्॥ द्वि
त्रिभ्यांतपस्यापञ्चा। द्वयम्। द्वितयम्। त्रयम्। त्रितयम्। उभापुरातो नित्यम्। उभश्रावातयपोऽपस्यात् सचा
घुदातः। उभयम्। तदस्मिन्नधिकमिति दशाना दुः॥ एकादशअधिका अस्मिन्नेकादशम्। शतसह
स्रपारेवेत्यते। नेह। एकादशाधिकाः अस्यां विंशत्याम्। प्रकृतिप्रत्ययार्थमोऽसमानसजातीयत्व एवेव्य
ते। नेह। एकादशमाषाअधिका अस्मिन्। सुवर्षे शाने। शदन्तविंशतिस्त्व। ३ः स्यादुक्तैः। त्रिंशदधिका
अस्मिन् त्रिंशंप्रातम्॥ विंशम्। संख्यायागुरास्यनिमाने मयद्। भागस्यमूले वर्तमानात्प्रथमान्ता
त्संख्या वाचिनः षष्ठ्यर्थे मयदस्यात्। यवानांदोभागौ निमानंमस्योदश्विन्दागस्य द्विमेयमुदश्विचवा
नाम्॥ गुरास्येति किम्। दोब्रीहिपवौ निमानमस्योदश्वितः निमाने किम्। दोगुरौ गौरस्य एकतो लस्य

॥१७२॥

नासिकापानते अभिषेपे दूनचपि चोप्रत्ययौ । प्रकृतेऽपि कचिद्वादेऽप्येव । कप्रत्ययचिकोदयो च वक्तव्यौ ।
चिक्रिनम् । चिपिष्टम् । चिक्रम् । त्रिन्नासचिक्रपिल्लज्ज्वासचतुषी । त्रिनेचतुषी अस्प । चिध्वः
पिह्वः । चुल्वे चुध्वः । **उपाधि** । मांत्तकन्नासन्ना रूढयोः । सञ्ज्ञापमित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थ
लमुपत्यक् । आरूढस्थलमधिकृतम् । कर्मणि वृत्ते च । वृत्त इति धृष्टः पचापच । कर्मणि वृत्ते कर्मठः
पुत्रः । तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच् । तारकासञ्ज्ञाता अस्प तारकितं नभः । ओहति गणोऽयम् । प्र
माशोदूपसद्भ्रमात्रचः ॥ तदस्येत्यनुवर्तते । **उरुप्रमारा** मस्य **उरुद्वय** मम् । **उउद्वम्** । **उरुमात्रम्** ।
प्रमाशो लः । **प्रामः** । **दिष्टिः** । **वितस्तिः** । **दिगोर्नित्यम्** । **द्वैसमौ** प्रमारा मस्य । **द्विशामम्** । **प्रमारा** परिमा
णाभ्यां संख्यायाश्च संशये मात्र ज्वत्तव्यः । **प्राममात्रम्** । **प्रस्थमात्रम्** । **पञ्चमात्रा** । **वतन्ता** । **त्वाप**
द्वयसमात्र चो । **तावदेव तावद्द्वयसम्** । **तावन्मात्रम्** । **पुत्रवृत्ति** म्मा मराच । **पुत्रः** प्रमारा मस्य चो
त्रुषम् । **पुत्रद्वयसम्** । **पतदेतेभ्यः** परिमाशो वतुप् । **पत्परिमाशामस्य** पावान् । **तावान्** । **एतावान्**

सि० लो० सु०

173

॥१७३॥

अ विकल्पेन लुक्। गर्दभाशयः॥ गर्दभाशयीयः॥ विमुक्तादिभ्योऽण्। मत्वर्थेऽण्। स्यादध्यानुवाकयोः। विमुक्तशब्दो
ऽस्मिन्नस्ति वेमुक्तः। देवापुरः। गोवदादिभ्योऽण्। मत्वर्थेऽध्यानुवाकयोः। गोवदकः। दूषेतकः। तत्रकुशलः
पथः। उन्स्यात्। पथिकुशलः पथिकः। आकषीदिभ्यः कन्। आकर्षकुशलः आकर्षकः। आकषादिभ्यश्च इति
रेफ्रहितो मुखः पाठः। आकषो नि कषः। धनहिरण्यकामे। कामदूषकः। धने कामो धनको देवस्तस्य हिर
ण्यकः। स्वाक्रेभ्यः प्रसिते। केशेषु प्रसितः केशकः। तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः॥ उदरादुग्राधूने। अविजिगी
षोऽकस्या कुनोऽपवादः। उभुक्षयाऽत्यंतपीडित उदरे प्रसितः। ओदरकः। आधूने किम्। उदरकः। उदरप
रिमार्जनादोऽप्रसक्त इत्यर्थः। सस्येन परिजातः। कन्। स्वर्ग्यतेन तुष्कः। सस्यशब्दो गुणवाची न तु धात्ववा
ची। सस्येनेति पाठान्तरं। सस्येन गुरो न परिजातः संवद्धः। शासकः। साधुः। अंशहारी। हरीत्यावप्रपकेति निः।
अतएव तद्योगे षष्ठी न॥ अंशको दायादः। तंशद्विरापहते। तंशकः। पठः। प्रत्यग्र इत्यर्थः॥ आनराको
स्मिके संज्ञायाम्। आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन् देशे स ब्राह्मणकः। अत्यमन्तं यस्यां सा

॥१७३॥

धिगुतांतेऽपच्यते क्षीरेणा। तस्य पूरणी ३८। एकादशानां पूरणाः एकादशाः। नानादसंख्यादिभ्यः। इदो मद्रागमः स्यात्।
 पंचानां पूरणाः पंचमः। नानात्किम् विंशः असंख्यादेः किम् एकादशः। वरकतिकतिपयश्चतुसंधुक्। एषां पुगागमः
 स्याद्गुणः। षष्ठां पूरणाः षष्ठः। कतिभ्यः। कतिपयशब्दस्य असंख्यात्वेऽपि अतएव तापकाद्गुणः। कतिपयः। चतुर्थः॥ च
 तुरसंख्यात्वात् तुरीयः। तुरीयः। तुर्यः। बहुपुगागमः संवसतिषुक्। इदो मद्रागमः। पूगसंघयो रसंख्यात्वेऽपि अतएव
 ३८। बहुनिधः इत्यादि। नतो री। धुक्। इति तेन। यावन्निधः द्वितीयः। इदोऽपवादः। इदोः पूरणा द्वितीयः। त्रिः संप्र
 सासं च॥ तृतीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमः इत्यंतरस्याम्॥ एभ्योऽष्टमः मद्रागमो वा स्यात्। विंशतितमः। विंशः। एकविं
 शतितमः। एकविंशः। निर्विश्रान्तादिमासाः माससंवत्सराच्च॥ शतस्य पूरणाः शततमः॥ एकशततमः॥ मासा
 देशतस्य ३८। मासतमः। षष्ठ्यादिभ्यः संख्यादेः। षष्ठितमः। संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्यश्चैति विकल्प एव। एकषष्ठः
 एकषष्ठितमः। मनोः सत्ते साम्नीः। मत्वर्थे च स्यात्। अच्चावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्चावाकीयं सूक्तम्
 वारचंतीयं साम। अध्यामानुवाकयोर्बुक्॥ मत्वर्थस्य च स्यात्। अतएव तापकात्तत्र च्छः॥ विधानसामर्थ्ये

सि कायचागः। अन्वप्राचस्य षसादेशो निपात्यते॥ प्रीतोस्माभ्यांकारिणि। शीतं करोति शीतकः। अलसः।
 उष्मं करोति उष्मकः। शीघ्रकाशी। अधिकम्। अध्याभूतशब्दात्कन्। उत्तरपदलोपश्च। अनुकामिका
 भीकः। क्रमिता। अन्वभिभ्यां कन्। अभेः पाक्षिको दीर्घश्च। अनुकामयते अनुकः। अभिकामयते अ
 भिकः। अभीष्टः। पार्श्वेनान्विच्छति। अन्तर्जु उपायः पार्श्वे तेनान्विच्छति। पार्श्वकः। अन्तःशब्देन
 जिनाभ्यां क्ठञ्। तीक्ष्ण उपायोऽपः शलम्। तेनान्विच्छति आपः शलिकः। साहसिकः। दराडा
 जिनोदम्भः। तेनान्विच्छति दाण्याजिनिकः। तावतिथं ग्रहणमिति बुग्वा। कन्स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च
 लुक्। द्वितीयकम्। द्विकं वाग्रहणं देवदत्तस्य। द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः। तावतिथेन गृह्णाती
 तिकन्वक्तव्यः। नित्यंच लुक्। षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षड्को देवदत्तः। पञ्चकः। सप्तसंज्ञानशीः। देव
 दत्तो मुखो येषां ते देवदत्तकाः। त्वत्काः। मत्काः। शंखलमस्य वन्धनं करभे। शंखलकः। करभः। षड्कं

रावती। रा० रा० एतेष्वसञ्ज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्
 । अस्थिशब्दस्याष्टीभावः। अष्टीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्। मराजा। चक्रवा
 नन्यत्र। कस्यायाः संप्रसारणम्। कक्षीवान्। नामन्त्राभिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य उमराभावः। उमरावा
 न्। नामपर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मशब्दस्य नजीपाभावोदात्तं च। चर्मशवती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र॥ उद
 न्। नुदधौ च॥ रा० उदकशब्दस्य उदनभावोभतौ। उदधौ सञ्ज्ञायां च। उदन्यान् समुद्रः। अविश्व। राजे न्यो
 न्सौ राज्ञे॥ रा० राजन्यतीभूः। राजवानन्यत्र। प्राणिन्यादातो लज्जन्यतरस्याम्। बूडालः। बूडवान्। प्राणि
 न्यात्किम्। शिखावान् दीपः। आतः किम्। हस्तवान्। प्राणपङ्कदेव। नेह। मेधावान्। प्रत्ययस्वरौ वसिष्ठे
 अन्तोदात्तत्वे बूडालोसीत्यादौ स्वरितो वा नुदात्तपदादाविति स्वरितवाधनार्थस्वकारः। सि० आदिभ्यश्च। लज्जा
 स्पात्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्यतरस्यां गृह्णीमनुसमुच्चप्रा० ननु प्रत्ययविकल्पार्थम्। तेनाकारान्ते
 भ्यश्च निष्ठा न। वातदन्तवलयलाटा नो मूकुचः। वानूलः। वत्संसाभ्यां कामच। ले। आभ्यां लज्जा स्याद्यथा

नुमिन्द्रात्मनि तिगा। इन्द्रात्मा तस्य लिंगं करसो न कर्तुरनुमानात् इतिकरणाः प्रकारार्थः। इन्द्रेण दुर्ज
 प्रभिन्दियम्। तदस्यात्पु लि निति मतुप्। गवोऽस्यास्मिन्वासन्ति गोमान्। मूनिन्दाप्रशंसामुनित्य
 योगेति शायने। सवन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादिपः। रसादिभ्यश्च। मतुप्। रसवान्। रूपवान्। अन्य
 मतुर्थाय निवृत्त्यर्थे वचनं रसः॥ रूपवर्त्मगन्धस्पर्शप्रादस्नेहगुणात्। रसावः। स्ववान्। गुणग्राह
 रणरसादीनां विशेषणम्। तसौमत्वर्थः॥ १७॥ तान्तसान्तौ भसन्तौ तौ मतुर्पे प्रत्यये परे। वतोऽसंप्रसार
 णम्। विदुष्मान्। गुणावचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ठः। शुक्लोगुणोऽस्यास्ति शुक्लः पठः। कृष्णः। मादुपधा
 याश्च भोर्वोऽयवादिभ्यः॥ १८॥ मवर्त्मान् वरत्मान्। नमवर्त्मान् वरत्मान्। पथाच्च पवादि वज्रीत्यस्य मतोर्मस्य
 वः स्यात्। किन्वान्। रोनिवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यथास्वान्। भास्वान्। पवादेस्तु। यवमान्
 भूमिमान्। भूयः॥ १९॥ भूपता न्तोर्मस्य वः स्यात्। अपदान्तत्वात् नजप्रत्वम् विद्युत्त्वान्। संतापाम्
 मतोर्मस्य वः। शरादित्वादीर्घः। अहीवती। मुनीवती। आसन्दीवद्वीवत्कीवत्कीवदुमरावचम

दन्तः उन्नतः उन्नतः। उन्नतादन्ताः सन्यस्यदन्तुरः। उन्नतमुविमुष्कमवोरः। उन्नतः सुषिरः। मुष्कोः राटः। मुष्करः
मधुमाधुर्यमधुरः। रम्यरतो रवमुत्तुर्जोभ्यः उपसंख्यानम्। खरः। मुखरः। कुञ्जो हतिहनुः। कुञ्जरः। नगपां
शुभाशुभः। नगरम्। पांशुरः। पाण्डुरः। पाण्डुरशवस्तु अव्युत्पन्नश्च। कच्छाह्वयत्वं च। कच्छुरः। पुद्गुभ्यामः
धुमः। दुमः। केशाक्षोऽन्यतरस्याम्। प्रकृतेर्नान्यतरस्यां गणनमनुपित्तिहेपुनर्गहशामिति ठनोः समावे
शार्थम्। केशवः। केशी। केशिकः। केशवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। मशीवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधि
विशेषः। अर्त्तसो लोपश्च। अर्त्तवः। गारुडः। जगात्सञ्ज्ञायाम्। ह्रस्वदीर्घयोर्पराणां तन्त्रेण निर्देशः। गा
दिडवम्। गारीवम्। अर्जुनस्पधनुः। अजगवं पिनाकः। काशप्रराजदीर्घनीरवो। काशोरः। आरति
रः। रजः। कृष्णसुतिपरिषदो वलवः। रजस्वलास्त्री। कृषीवलः। वल इति दीर्घः। आसुतीवलः। शौणिकः
परिषद्वलः। यर्षदिति पाठान्तरम्। पर्वद्वलः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। आतवल्नः। शत्रुवलः। पुत्रवलः॥

संख्यकामतिवलयवति चोप्ये। वत्सलः। अंसलः। पेनोदिलच। चास्त्रच। अन्यतरस्यांगहरांमनुपूतमुच्चयार्थमनुवर्त
ते। पेनिलः। पेनलः। पेनवान्। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शानेनचः। लोमादिभ्यः शः। लोमशः। लोमवान्
रोमशः। रोमवान्। पामादिभ्यो नः। पामनः। अङ्गात्कल्याणो। अङ्गना। लक्ष्म्या अच। लक्ष्मराः। विष्णुगित्यु
त्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः। विष्णुशः। पिच्छादिभ्यः पूलव्। पिच्छिलः। पिच्छवान्। परसिलः। परस्वान्। प्रज्ञा
प्रक्षार्चोभ्योः। प्राज्ञोत्पाकराप्। प्राज्ञाप्। आर्चः। वत्सेश्च। वार्त्तः। तपःसहस्राभ्यां विनीनी। विनी
न्योरिकारो नकारपरिश्राणार्थः। तपस्वी। सहस्वी। असन्तत्वाददन्तत्वाच्चसिद्धे पुनर्वचनप्रशान्तधाभूदि
ति। सहस्रात्तु नोपि बाधनार्थम्। आराच। योगविभाग उत्तरार्थः। तापसः। सहस्रः। ज्योत्स्नादिभ्योऽप
संख्या नम्। ज्योत्स्नः। तामिस्रः। सिकता शर्कराभ्यां च। सैकतो घृष्टः। शार्करः। देशेषु विलिख्योच। चादरा
मनुपूच। सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकता। सिकतिलः। सैकतः सिकतवान्। एवं शर्करा इत्यादि।।।

जोशतिकः। गोसहस्रिकः। शतसहस्रिकः। निष्कात्यरौथोशतसहस्रशब्दै तदन्तात्प्रतिपदिकाहुः स्यान्मत्वर्थे
 नैष्कशतिकः। नैष्कसहस्रिकः। नृपासहस्रप्रसंसयोर्मयू। आहतं रूपमस्यास्तीति रूपः। कार्षापराः। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति
 रूपो गौः। आहतिक्किम्। रूपवान्। अन्योभ्योपिदृश्यते। हिम्याः पर्वताः। गुरपावाहाराः। अस्मायामेवास्वजाविनिः
 यशास्वीयशस्वान् मायावी। आद्यादिपाठादिनिष्ठनौ। मापी। मापिकः। किन्नेनत्वात्कुः। तन्वी। आनयस्योपसं
 ख्यानं दीर्घश्च॥ आमयावी। शक्रुवन्ताभ्यामारकन्। शङ्करकः। वन्दारकः। फलवर्हाभ्यामिनच्। फलिनः।
 वेहिशाः। हृदयाचोयुरन्तरस्याम्। हृदयायुः। हृदपी। हृदयिकः। हृदयवान्। स्तितोऽसत्प्रेभ्यस्तस्मान्ने
 शीतं न सहते शीता। लुः। उष्मायुः। स्फुपितं चीतिरक्। तप्रः। प्रोडासः। तन्न सहते तत्प्रायुः। तत्प्रदुःखमितिमा
 धवः। हिमायुः। हिमं न सहते हिमेयुः। वलादूलः। वलं न सहते वलूलः। वाना समूहः। वानं न सहते वानस्य
 समूहो वावानूलः। तत्पर्वमनुष्याम्। पर्वतः। मनुजैः। उर्सीयायुः। सितात्पदत्वम्। उर्सीयुः। अत्र चन्द

चरत्पत्रसंज्ञाप्रामित्यनुवृत्तेर्न हरीर्कः। दन्तपिखात्संज्ञाप्राम्॥ दन्तावलोहस्ती। शिखावलः। केकी। ज्यो
 सातमिसाशर्ङ्गिः। शोर्गविन्मूर्त्तस्त्वगोमिमलिनमलीमसाः। मत्तर्पेनिपात्यंते। ज्योतिष। उपधा। लोपोनश्च
 प्रत्ययः। ज्योत्स्ना। तमसः। उपधापादस्वरश्च। तमिस्रा। स्त्री। तमसन्म। तमित्त्वम्। शर्ङ्गादिनच्। शर्ङ्गिः। राः
 ऽर्गसोवलच्। तेनवाधामाभूदिति विनिरपि। ऽर्गस्वी। ऽर्गस्त्वलः। ऽर्गः। सुगागमदूतिवृत्तिस्तुचि
 न्त्वा। ऽर्गस्वतीरिति वत्। असुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादितच्। मलिनः
 ईमसञ्च। मलीमसः। अतद्निठनौ। दरि। दरिडकः। ब्रीह्यादिभ्यश्च। ब्रीहि। ब्रीहिकः। नचसर्वेभ्यो ब्री
 ह्यादिभ्यश्च निठनाविष्मते। किं तर्हि। शिखामालासंज्ञादिभ्यश्च। यवखरादिभ्यश्च। अन्येभ्यो ऽ
 भयम्। तुन्दादिभ्यश्च। चादिनिठनौ भ्रमत्तुप्च। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्। उदरपिनरा।
 यवब्रीहिः। स्याद्वादिद्वयोः। एकगोपूर्वाहृन्निमित्तम्। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः।

स्त्रीनाञ्च। धर्मीयन्तादिनिर्मित्वर्थे। ब्राह्मराधर्मी। ब्राह्मराश्रीली। ब्राह्मरावर्सी। हस्ताजानौ। हस्ती। जानौकिम्। हस्तवान्
 पुत्रवः। वर्सी। वृक्षवारिणि। वर्सी। प्रष्करादिवोदेशे। प्रष्करिणी। पक्षिनीदेशेकिम्। प्रष्करवान्। वारुपूर्वपदा
 दलात्॥ वाहुवली। उरुवली। सर्वादेश्व। सर्वधनी। सर्ववीजी। अर्थाच्चासन्निहिते। अर्थे। सन्निहितेनु। अर्थवान्॥
 तदन्ताञ्च। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। वलादिभ्योप्रतुवन्प्राप्त्याम्। वलवान्। वली। उत्साहवान्। उत्साही। संज्ञायांमन्मा
 भ्याम्। मनन्तोन्माताच्चेनिर्मित्वर्थे। प्रस्थिमिनी। दक्षिणी। होमिनी॥ सोमिनी॥ संज्ञायांकिम्। सोमवान्। कंशंभ्यांवभयु
 स्तितुत्तयसः। कंशमितिमानो। कमित्युदकसुखयोः। शमितिसुखे। आभ्यांसप्रप्रत्ययाः स्युः। पुसपसोः सका
 रःपदत्वार्थः। कंवेः। कम्भः। कंय्युः। कन्तिः। कन्तुः। कन्तः। कंय्यः। शंघः। शम्भः। शंय्युः। शान्तिः। शान्तुः। शान्तः।
 शंय्यः। अनुस्वारस्यवैकल्पिकः। परसवर्त्तः। वकारयकारपरस्यानुनासिकोवयो। तुन्दिबलिबेर्त्तः। वृद्धानभि
 स्तुन्दिः। मूर्धन्योपधोपमितिमाधवः। तुन्दिभः। वलिभः। वटिभः। पामादित्वाहलिनाधि। अहंशुभमोर्मुसु। पा२॥
 अहमितिमानमव्ययमहंकारः। शुभमितिशुभे॥ अहंपुः। अहंकारवान्। शुभंपुः। शुभान्वितः। इतिमत्वर्थीपाः।

सीति केचिदनुवर्तयन्ति। पुतं चैतत्। अन्यथा हि। अहं शुभमोदित्यत्रैवोक्ता ग्रहाणं कुर्यात्। वाचोमि
 नि। वाग्मी। आलजाटचौव। हुमादिणि। कुत्सित इति वक्तव्यम्। कुत्सितं बहु भाषते। वाचो वाचाटः। यत्तु
 सम्पुग्वहुवदति तत्र वाग्मीत्येव। स्वामि तैश्चर्ये। ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दतन्मत्वर्थे। आभिनिचू। स्वामी। अ
 र्श आदिभ्योऽच। अर्शास्पस्प विद्यन्तेऽर्शसः। आरुतिगणे प्रमृ। हृदोपतापगस्मि। आरुतिस्थादिनिः॥ इन्द्रक
 टकेवलपिनी॥ शंखनूपरिणी। उपतापोरोगः। कुब्डी। किलासी। गर्ह्यम्। निन्द्यम्। ककुदावर्ती। काकताजुकी।
 प्राणिस्थात्किम्। पुष्पफूलवान् घटः। प्राणपद्वान्। पाणिपादवती। अतः इत्येव। चित्रकलजदिवती। सि
 ऊप्रत्यये पुनर्वचनं नारादि बाधनार्थम्। वाताती साराभ्यां कुक्वा। चादिनिः। वातकी। अतीसारकी। रोगि
 चापमिष्यते। नेह। वातवती गुहा। विशाचा च। पिशाचकी। वयसि पूरणत्। पूरणप्रप्तयान्ता न्मत्वर्थे
 धनिः स्याद्वयसिपोत्ये। मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पंचमी। उष्ट्रः। ठन्वा धार्थमिदम्। वयसि
 किम्। पञ्चमवान् ग्रामः। सुखादिभ्यश्च। इनिर्मत्वर्थे। सुखी। दुःखी। मास्वात्तेपो। माली। धर्मशीलव

का६

क। कुत्र। वारुच। चन्द्रसि। कुहस्प। कुहजमधु। मत्तस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुसतौ। राधा। अन्योदेशविषये एतदोऽशस्या
 तसचानुदातस्त्रतसोः पयः। तौ चानुदातौस्तः। एतस्मिन् नूयामे पुरव्वसामः। अथो अत्राधीमहे। अतो नगन्तामि
 । इतराभ्योपि दृश्यन्ते। पञ्चमी सप्तमीतरविभक्त्यन्तादपितसिलादपोदप्रपन्ते। इशिग्रहराभ्युदयदि योगे एव।
 सभवान्। ततोभवान्। तत्रभवान्। तंभवन्तंततोभवन्तम्॥ एवं दीर्घाः पुः देवानां प्रियः। आयुष्मान्। सर्वे
 कान्यकिं पत्तदः कालेरा। सप्तम्यन्ते भ्य एभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे रास्यात्। सर्वस्मिन् काले सदा। सर्वदा। ए
 कदा। अन्यदा। कदा। यदा। तदा। काले किम्। सर्वत्र देवो। इदानीं हि। सप्तम्यन्तात् काले इत्येव। हस्यापवादः। अस्मि
 न्काले एतर्हि। काले किम्। इह देवो। अधुना। २। २। इह मः सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः स्वार्थे अधुना प्रत्ययः स्यात्
 । इह। यस्येति लोपः। अधुना। दानीमन्व। इदानीम्॥ तदोदाच। तदा तदानीम्। तदोदाच च न मनर्थकं वि
 हितत्वात्॥ अस्मिन् न यतर्हि लभ्यत एषाम्। कर्हि। कदा। यर्हि। यदा। तर्हि। तदा। एतस्मिन् काले एतर्हि। सचः प

प्राग्दिशो विभक्तिः । ५।३।। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वत्प्रकाराः प्रत्यया विभक्ति संज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । समर्थानां
 मिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव । किं सर्वनाम बहुभ्योऽद्यादिभ्यः । किमः सर्वनाम्नां बहुशब्दाच्चैति प्रा
 ग्दिशोऽधि क्रियते । इदम् इदं । प्राग्दिशीयेपरे । एते तोरथोः । इदम् प्राग्वत् इत इत् इत्योदशोस्तो रेफोदोयकारादौ
 व प्राग्दिशीयेपरे । इदोऽपवादः । एतदोऽन् । योगविभागः कर्तव्यः । एतदः एते तोस्तोरथोः । अन् । एतदइत्येव । अनेकालत्वा
 त्सर्वदेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यादि । प्राग्दिशीयेदकारादौ प्रत्ययेपरे सर्वस्य सो वा स्यात्
 । पञ्चम्यास्तसिल । ५।३। पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल स्याद्वा । कुतिलोः । १।२। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ
 परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । इतः । अतः । अमुतः । बहुतः । द्यादेस्तु । द्याभ्याम् । तसेत्थ । किं सर्वनाम बहुभ्यः परस्य तसे
 त्तसिनासः स्यात् । त्विरार्थं विभक्त्यर्थं वचनम् । पर्यभिभ्यांच । आभ्यां तसिल स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः ।
 सर्वतः । इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । सप्तम्यास्तल । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । इदमोहः । त्रयोऽपवादः । इशादि
 शः इह । किमोऽत् । वाग्रहरामपहस्यते सप्तम्यन्तात् किमोऽा स्यात् । पलेत्त्रल । कति । १।२। किमः क्त्वादेशः स्यादिति

अभ्योऽस्तात्यर्थेऽतिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुं अधु अवृत्त्यादेशाः स्युः। अस्ताति च। अस्तातोपरे पूर्वदिनां
 उरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वावादिक्। पुरः पुरस्तात्। अधः अधस्तात्। अवः। विभाषावरस्य। अवरस्यास्तोपरे
 वृत्त्या द। अस्तात्। अवरस्तात्। एवंदेशो। काले च। दिशि नूढेभ्यः किम्। ऐन्द्रां वसति। सप्रम्याद्यन्तेभ्यः किम्
 पूर्वग्रामगतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्। पूर्वस्मिन्गुरोवसति। अस्ताति चेति। तापकादसि रस्ताति न बाधते। दक्षिणे
 तेराभ्यामतसुरे। अस्तातेरपवादः। दक्षिणातः। उत्तरतः। विभाषापरतराभ्याम्। परतः। अवरतः। पर
 स्तात्। अवरस्तात्। अचेर्भुक्। अचेत्यन्तादिकप्राद्यादस्तातेर्भुक् स्यात्। भुक्तद्विभुकि। प्राच्यां प्राच्याः
 प्राचीवादिक्। प्राक्। उदक्। एवंदेशो काले च। उपरिपरिष्ठात्। अस्तातेर्विषये उर्द्धवावस्योपादेशाः स्याद्विल
 रिष्ठातिलौचप्रत्ययौ। उपरि। उपरिष्ठाद्वावसति आगतोऽमरीमंवा॥ पश्चात्। अपरस्यपश्चभावः। आ
 तिश्चप्रत्ययोऽस्तातेर्विषये। उत्तराधरदक्षिणादतिः। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनवन्यतरस्या

सि० कौ० सु०

मा

181

॥१८१॥

नविष्ठायाः। द्वितीयात्तयाविधेयेष्व। प्रागेकारान्योऽहन्ति। पूरणाप्रत्ययान्ताभ्यागेऽनू। चतुर्थः। पञ्चमः
षष्ठाष्टमौ भवे। चादन्। षष्ठो भागः बाळः। षष्ठः। अष्टमः। अष्टमः। मानपप्रकाशयोः कन् लुको च॥
षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन् लुकोत्तोमाने पश्वंगे च वाच्ये। षष्ठको भागः मानं चेत्। अष्टमो भागः
पश्वंगं चेत्। अस्य अतो वा लुक्। चकाराप्याप्राप्ताम्। षष्ठः। बाळः। अष्टमः। अष्टमः। महाविभाव
वासिरे। लुग्वचनं पूर्वत्र आनौ नित्याविति ज्ञापयति। एकारादिनि चासहाये। चार्कलुको। एकः
। एकाकी। एककः। भूतपूर्ववरः। आद्यो भूतपूर्वः। आद्यचरः। षष्ठाष्टमौ भवे। षष्ठ्यन्ताभ्याम्
पूर्वेष्वे रूपः स्याच्च रद्वे। कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः। कृष्णरूपः। कृष्णवरः। तस्मिन्नादिषु रूपस्यापरिग
तितत्त्वत्प्रभवत्। शुभाया भूतपूर्व शुभारूपः। अतिशयनेतमविष्टनो। अतिशयविशिष्टार्थवत्तेः
स्वार्थे एतोत्तः। अथ गेषामतिशयेनाद्यः। आद्यतमः। लघुतमो लघ्विष्टः। तिङस्व। तिङन्तादतिशये

॥१८१॥

महोऽपञ्चम्याः। उत्तरादिभ्य एन वा स्यादवधिवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना। उत्तरेणा। अधरेणा। दक्षिणेन
पत्तेयथास्वंप्रत्ययाः। इकेचिदुत्तरादीन ननु वर्त्य दिक्शब्दमात्रेण पमाहुः। पूर्वराग्नममू। अपरेणाग्नममू
दक्षिणा रात्र्। अस्तातेर्विषये। दक्षिणा वसति। अपञ्चम्याऽत्येव। दक्षिणा गतः। आहिवहू। दक्षिणा तूदरे आ
हिः स्यात् चाशब्। दक्षिणा हि। दक्षिणा। उत्तराच्च। उत्तराहि। उत्तरा। संख्याया विधायेधा। त्रिधा प्रकारे वर्तमा
ना तसंख्या शब्दात्स्यार्थेधा स्यात्। चतुर्धा। पञ्चधा। अधिकरसा विचालेच। द्वयस्य संख्यान्तरायादने सं
ख्यायाधा स्यात्। एकं राशिं पञ्चधा कुरु। एकाक्षयमुनन्यतरस्याम्। ऐक्यम्। एकधा। द्विजोत्प
मुत्र्। आभ्यां धा इत्यस्य धमुत्र्वा स्यात्। द्वेधम् द्विधा। त्रैधम् त्रिधा। धमुत्रेत्तोत्सार्थः। दर्शनम्
पथि द्वेधानि। एधाच्च। द्वेधा। त्रैधा। पाप्येपाशप्। कुत्सितो निषक निषक्याशः। पूरणा। द्वागोतीयादन्
द्वितीयो भागः। द्वितीयः। स्वरे विशेषः। तीयादीकस्वार्थवाक्यः। द्वैतीयीकः। द्वितीयः। तर्तीयीकः। तृतीयः।

एवांपरादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुराः इष्टादिषु स्थविष्ठः । दविष्ठः । पविष्ठः । ह्रस्विष्ठः । जेपिष्ठः । तीदिष्ठः । ए
 वमीप्रसू । ह्रस्वतिप्रभुदारां पृष्ठादित्वा कुक्षिमा जेपिमा जेदिमा । प्रिप्रस्थिरस्मि रोमवहुलगुरु वृत्तप्रदीर्घव
 न्दरानां प्रसूयस्व वर्वहिर्गर्ववित्राविव न्दाः । ६।४॥ प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः सुरिष्ठादिषु प्रेष्ठः । स्वेष्ठः । स्फेष्ठः
 वरिष्ठः । वंहिष्ठः । गरिष्ठः । वरिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राष्टिष्ठः । वन्दिकः । एवमीयं सि । प्रियोनवहुलगुरुदीर्घां पृष्ठा
 दित्वा त्रेमा इत्यादि जेयम् । बहो जेपो भूच बहोः । ६।४॥ बहोः परयो रिमेयसो जेपिः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भू
 मा भूयान् । इष्टस्य यिष्ट्वा । ६।४॥ बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात्प्रि प्रागमश्च । भूषिष्ठः । पुत्राल्यपोः कनन्व
 तस्मात् । एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पत्तयेयविष्ठः । अल्पिष्ठ इत्यादि । विन्मतो
 र्दुक । विनोमनुपश्चलुकस्यादिष्टेयसोः । अतिप्रायेन त्रग्वी । त्रजिष्ठः । त्रजीयान् । अतिप्रायेन लृग्वान्
 त्वविष्ठः । त्ववीयान् । प्रभासायान्पम् । सुवन्तातिङ्गताञ्च । प्रशस्तः पठुः । पठुर्पः । प्रशस्तं पचति पचति रूपम्
 इव दत्तमासौ कल्पं देप्रपदेशीपरः । ईषदू नो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । मनुष्कल्पम् । विद्वद्वेषः ॥

व्ययचसो वस्तदन्तादामुस्यान्तुद्रव्यप्रकर्षे। किन्तमाम्। प्राहेतमाम्। पचतितमाम्॥ उच्चैस्तमाम्। इत्यप्रकर्षे
 तु। उच्चैस्तमाम्। दिवचनविभज्योपपदेतरवीधुनौ। इयोरकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुपतिङ्ना
 देतौस्तः। पूर्वयोरपवादः। अपमनयोरतिशयेन लघुः। लघुतरः। लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पङ्तराः।
 पदीयांसः। अजादीगुरावचनादेव। इष्टलोपमुनौगुरावचनादेवस्तः। नेह। पाचकतरः। पाचकतमः। तुरिन्द
 सि। तन्तजन्तादिष्टलोपमुनौस्तः। तुरिन्दतमः। सुः॥ ६॥ ७॥ तशब्दस्य लोपः स्यादेषु परेषु। अतिशयेन कर्ता
 करिष्टः। रोहीयसीधेनुः। प्रशस्यस्य श्रः। अस्पश्रदेराः स्यादजाधोः। प्रशस्येकावृष्टः। इष्टादिष्वेकावृष्ट
 कृत्वा श्रेष्ठः श्रेयान्। ज्यच। प्रशस्यस्य ज्यदेशः स्यादिष्टेषु। ज्येष्ठः। ज्योदादीपसः। ६॥ ७॥ आरेः परस्य
 ज्योदादीपसः। ज्योदशः स्यादजाधोः। ज्येष्ठः। ज्योदादीपसः। ६॥ ७॥ आरेः परस्य
 नोदिष्टः। ने। दीयान्। साधिष्टः। साधीयान्। स्पूलद्वयवृत्तस्तिप्रमुद्राणां यरादिपरंपर्यन्तगुराः॥ १॥

५४३

॥ १२३ ॥

मनुकम्पायुक्तात्प्रत्ययः स्यात्। हन्तते धानकाः। गुडकाः। एहकि। अहकि। पूर्वशानुकम्यमानात्प्रत्ययः। अने ननुपरंपरास
 भ्वन्धेपीतिविशेषः। वरुचोमनुष्यनामकज्या। पूर्वसूत्रद्वयविषये। वनिर्लोचोच। तत्रैव। राजादावुचद्वितीया
 दवः। अस्मिन्प्रकरणे यजोर्जादिप्रत्ययश्चतस्रि। नपरिप्रकृतेर्द्वितीयादावुचसर्वेषुप्यने। अनुकंपितो देवदत्तः
 देविकः। देवियः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तः। वायुकः। अग्रहसामुकोद्वितीयत्वे कविधानार्थम्
 वायुदत्तः। वायुकः पितृकः। चतुर्थादवुचस्यलोपोवाच्यः। अनुकम्पितो बहस्पतिदत्तो बहस्पतिकः। अनजो
 दौचविभाषालोपोवाच्यः। देवदत्तकः। देवकः। लोपः पूर्वपदस्यच। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। दत्तकः। चित्तापिप्रत्ययं
 पूर्वोत्तरपदयोर्वालोपोवाच्यः। देवदत्तः। दत्तः। देवः। सत्यभामा। भामा। सत्या। उवर्त्ता। उवर्त्तस्यच। भानुदत्तः
 भानुलः। अवर्त्तादपि। सवित्रियः। सवितृलः। चतुर्थीद
 लोपः पूर्वपदस्यच। अप्रत्ययेतत्वेरेव उवर्त्ता। उवर्त्तस्यच। प्राक्प्रत्ययेरेव उवर्त्ता। उवर्त्तस्यच। प्राक्प्रत्ययेरेव उवर्त्ता।
 प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडचवुचएतौत्तः। वाच्यथाप्राप्तम्। प्राग्ग्रहपूर्वार्थम्। अनुकंपित

॥ १२३ ॥

विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पम्। विभासासुयो बहुचप्रस्तात्। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुवन्ता बहुच्यस्यात्सच प्रागेव
 ननु परतः। ईषदूनः पदः बहुपदः। पदकल्पः। सुयः किम्। यजति कल्पम्। प्रकारवचनेनातीपर। प्रकारवतिचापम्
 पालतुप्रकारमात्रे। पदप्रकारः पदजातीयः। प्रणिवाकः। इवेप्रतिफलवित्ततः प्राकाधिकारः। अथप
 सर्वनाम्नामकचप्राकृतेः। तिङ् श्वेत्पनुवर्तते। कस्यचदः। कान्ताव्ययस्यदकारोन्तादेशः स्यादकचै। अशा
 ते। कस्यापम श्वोऽश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वकैः। विप्रवकैः। ओकारसकारभकारादौषुपि सर्वनाम्नयेः
 प्रागकचै। युवकयोः। आवकयोः। पुष्पकासु। अस्मकासु। पुष्पकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेत्यादिकिम्
 लयका। मयका। अकचप्रकरणोत्सीमः कामयकाः॥ नित्यादन्त्यादचः परः। तूष्णीकामास्ते। प्रीतिनाम
 लोपश्च। तूष्णीप्रीत्यः। तूष्णीकः। पचतकि। जल्पतकि। धकिन्। हिरकुत्। कुत्सिते। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः
 सम्ताप्री कन्। कुत्सिते कन्स्यात्। तदन्तेन चेत्संज्ञागम्यते। प्रद्वकः। राधकः। स्वरार्थवचनम्। अनुके
 म्पायाम्। पुत्रकः। अनुकेषितः पुत्रइत्यर्थः। नीलैकतयुकात्। सामदानादिनृपायोनीतिः॥ तस्यागम्यमानाया

सि० गौ० सु०

284

॥१८४॥

प्रमान्। कासू गौती न्यां च। आधु च विशेषः। कासूः। ह्रस्वासा कासूतरी। गौतीतरी। वत्सो ज्ञात्वा च वेत्त्य
श्चतनुत्वे। वत्सतरः। द्वितीयं वयः प्राप्नोति। उत्तरतरः। अश्वतरः। अश्वभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवापम
किंपतदो निर्द्धारो ह्यगोरेकस्य इतरच। अनयोः कतरो वै सक्तः। यतरः। ततरः। महाविभावया। कः। यः। सः।
वावहूनां जातिपरिप्रश्न इतमच। वहूनां मध्ये निर्द्धारो इतमचूवा स्यात्। जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्या
तमाकरे। कतमो भवतां कठः। यतमः। ततमः। वागहृशमेकजर्धम्। यकः। सकः। महाविभावयासः॥ किं
मोऽस्मिन् विषये इतरजपि॥ कतरः। एकाच प्राचाम्। इतरचू इतमच स्यात्। अनयोरेकतरो मैत्रः। एवामेकतमः॥
अवक्षेपसो कन्। व्याकरणा केन गर्वितः। येनेतरः कुत्सते। तदिहो दाहराम्। स्वतः कुत्सितं तु कुत्सिते इत्यस्य
प्राग्वीमा नोपूक्तोऽवधिः। इति प्रति कृतौ। कन् स्यात्। अश्व इव प्रति कृतिः। अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्॥
गौरी वगवपः। सन्ताप्यं च। इवाप्येकन् स्यात्। समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः। अश्वसदृश

॥१८४॥

विद्वद्देशीयः। पञ्चतिकाव्यम्। विभाषामुपो बहुचप्रस्तात्। ईषदसमाप्रविशिष्टेऽर्थे सुवन्तादहुञ्चास्यात्सच प्रागेव
 ननु परतः। ईषदूनः पदः बहुपदः। पदकल्पः। सुयः किम्। यजति कल्पम्। प्रकारवचनेनातीपर। प्रकारवतिचाप्रम्
 पालतुप्रकारमात्रे। पदप्रकारः पदजातीयः। प्राणिवाकः। इवेप्रतिज्ञतावित्ततः प्राकाधिकारः। अथप
 सर्वनाम्नामकचप्राकृतेः। तिङ् श्वेत्यनुवर्तते। कस्यचरः। कान्ताव्यपस्यदकारोन्तोदेशः स्यादश्चे। अशा
 ते। कस्यापम श्वोऽश्वकः। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वकैः। विप्रवकैः। ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नयेः
 प्रागकच। युवकयोः। आवकयोः। पुष्पकासु। अस्मकासु। पुष्पकाभिः। अस्मकाभिः। ओकारेणाकिम्
 त्वयका। मयका। अकचप्रकरणोत्तरीमः कामयकाः॥ नित्वादन्यादचः परः। तूष्णीकामातो। श्रीलोकोम
 लोपश्च। तूष्णीप्रोत्तेः। तूष्णीकः। पचतकि। जल्पतकि। धकिन्। हिरकुत्। कुत्सिते। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः
 सन्तोऽपि कन्। कुत्सिते कन्स्पात्। तदन्तेन चेत्संज्ञागम्यते। प्रद्वकः। राधकः। स्वरार्थवचनम्। अनुके
 म्पायाम्। उवकः। अनुकम्पितः। उवइत्यर्थः। नीतौ वतयुकात्। सामदानादिनुपायो नीतिः। तस्यागम्यमानाया

सिन्धु-पु-

५४५

॥१८४॥

प्रमान्। कासू गौरी न्यां च। आधुनविशेषः। कासूः। ह्रस्वासा कासूतरी। गौरीतरी। वत्सो ज्ञात्वा च न्य
श्चतनुत्वे। वत्सतरः। द्वितीयं वयः प्राप्नोति। उत्तरतरः। अश्वतरः। अश्वभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवापम
किंपतदो निर्द्धारो ह्यपरे कस्य इतरच। अन्योः कतरो वै सक्तः। यतरः। ततरः। महाविभाषया। कः। यः। सः।
वावहूनां जातिपरिप्रश्न इतमच। वहूनां मध्ये निर्द्धारो इतमच वा स्यात्। जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्या
तमाकरे। कतमो भवतां कठः। यतमः। ततमः। वागहृतामेकजर्धम्। यकः। सकः। महाविभाषया सः॥ नि
मोऽस्मिन् विषये इतरजपि॥ कतरः। एकाच प्राचाम्। इतरच इतमच स्यात्। अनपरे कतरो मैत्रः। एषामेकतमः॥
अवक्षेपरो कन्। व्याकरणा केन गर्वितः। येनेतरः कुत्स्यते। तदिहो दाहराम्। स्वतः कुत्सितं तु कुत्सिते इत्यस्य
प्राग्विकीर्त्या नापूतोऽवधिः। इति प्रति कृतौ। कन्स्यात्। अश्व इव प्रति कृतिः। अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्॥
गौरी वगवपः। सन्तोषां च। इवाप्येकन्स्यात्। समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः। अश्वसदृश

॥१८४॥

उपेन्द्रदत्तः। उपडः। उपकः। उपिकुः। उपियः। उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। यद्रूपाशो। जातिनाम्नः कन्। मनुष्यनाम्न
 इत्येव। जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयं तस्मात्कन्स्यात् अनुकम्पायानीतो च। सिंहकः। रासभकः। द्विती
 ये संध्यत्तरं चेत्तदोदे लोपो वक्तव्यः। अनुकंपनीयः। कहडः। कहिकः। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
 वक्तव्यः। वागाश्रीदत्तः। वाचिकः। कथं षडंगुलीदत्तः। षडिक इति षषष्ठाजो दिवचनात्सिद्धम्। शोचलसु
 प्ररिविशालवपुः। शार्प्यमादिनां तृतीयात्। एषां मनुष्यनाम्नः। राजादौ परे तृतीयादच उर्ध्वलोपः स्यात्
 पूर्वस्यापवादः। अनुकंपितः। शोचलदत्तः। शोचलिकः। शोचलिलः। सुपरिकः। विशालिकः। अश्लोकः
 अर्प्यमिकः। अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकंपायां कन्। तस्योत्तरप
 दलोपः। अनुकंपितो व्याज्जाजिनो व्याज्जकः। सिंहकः। अल्यः। अल्यं तैलं तैलकम्। ह्रस्वः। ह्रस्वो वक्षो वक्षकः। संज्ञायां क
 न्। ह्रस्वहेतुकायां संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वंशुकः। कुमिशमीशुंडाभोरः। ह
 स्वाकुटी कुटीरः। शमीरः। शुराशरः। कुलाशुचः। ह्रस्वाकुतः कुतुपः। कुतः। कुतेः स्नेहपात्रं ह्रस्वासा कुतुपः

काक इव ता ल इवेति विग्रहः। सुपुपेति समासः। उपमानकाकागमनसमानाधिकरणात्तालपतनप्रयोज्योपमानभूततालकृतकाक
वधोपमेयोपमेयदेवदत्तागमनसमानाधिकरणाच्चापतनप्रयोज्यचोरकृतोदेवदत्तस्यवध इत्यर्थः। ८॥

स्य संज्ञा। अश्वकः। उष्ट्रकः। तुमरुष्ये। संज्ञायां विहितस्य कनोलुप्सा न्मनुष्ये वाचे। चच्चात्तरामपः प्रमान्। चच्चे
वमनुष्यः। चच्चा। वधिका। जीविकार्थे चापत्ये। जीविकार्थे पदविक्तीयमाशोतस्मिन्वाचे कनोलुप्सात्
। वासुदेवः। शिवः। स्कन्दः। देवैलेकानां जीविका। यो सुदेवप्रतिकृतिष्विदम्। अपरोपकिम्। हस्तिका न्विक्री
रणीते। देवपद्यादिभ्यश्च। कनोलुप्सात् देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोऽयम्। वस्तेऽनू। इवेत्यनुवर्त
ते॥ प्रतिकृताविति निवृत्तम्। वस्तिरिव वास्तेयम्। वास्तेयी। शिलापाठः। शिलाया इति योगविभागाद्
ऽभपीत्येके। शिलेव शिलेयम्। शैलेयम्। शारवादिभ्योऽयः। शारवे वप्राख्यः। मुख्यः। जवन्यः। अग्न्यः। प्रा
रापः। इवैवमये। इवैमयं ब्राह्मणः। कुशाग्रमित्रः। कुशाग्रोयावृद्धिः। समासाच्चतद्विभ्या
त्। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात्। काकैतौ जीवो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशाश्चो
रसमागम इति समासार्थः। तत्र पुनः काकमरणाददृशास्तु प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। अतीक
अजा इव रूपारामिवेति विग्रहः। सुपुपेति समासः। उपमानाजागमनसमानाधिकरणात्कृपारापतनप्रयोज्योपमानभूत
कृपाराकृतोजावधोपमेयोपमेयदेवदत्तागमनसमानाधिकरणाच्चापतनप्रयोज्यचोरकृतोदेवदत्तस्यवध इत्यर्थः। १२

लका नामि
प्रतिमां ह
भित्तां प्र
रहमता
त्यर्थः १३

रिव इत्यम
३

सि० को० सु०

अथऽतीरा इति अविचमानानि षडतीरापस्मिन्निति बहुव्रीहिः॥ अतिशयोक्तेऽत्रेऽत्रा॥ प्रकृत्यैवोक्तव्यमिति सामिवचनेनेत्यर्थः॥
अन्विषे बहुव्रीहौ सव्यपरागोरिति चर्म्मत्रामंत्रराम॥ ६॥ इत्यराधीन इति॥ अधिशब्दः शोरादि रित्युक्तम्॥

786

॥१८१॥

वचनेकन॥ जातीयदोऽपवादः॥ स्थूलप्रकारः स्थूलकः॥ अराडकः॥ च च हूतो उपसंख्यानम्॥ च चत्कः॥ वरुत्कः॥
सुरागाग्रहो॥ सुरावस्तीहिः सुरकः॥ अनत्यन्तगतोक्तात्॥ द्विन्नकम्॥ भिन्नकम्॥ न सामिवचने॥ सामिपय्यापेठ
पपदेत्तान्तान्नकन॥ सामिकतम्॥ अर्द्धकतम्॥ अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्नप्राप्तः
इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपिकनं तापयति॥ वहुतरकम्॥ **वहत्या आ वहादने॥ कन्स्यात्॥ द्वौ**
प्रावारेत्तरासंगौ समौ वहतिका तथा॥ आ वहादने किम्॥ वहती ह्यन्धः॥ अथऽती शितं अलंकर्मोऽलं
पुत्रुवाऽधुनरपरात्त्वः॥ स्वार्थे॥ अथऽती शो मंत्रः॥ द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः॥ आशिता गावोऽस्मिन्नित्या
शितंगवीनमरणम्॥ निपातनात्पूर्वस्य मुम्॥ अलंकर्म शो॥ अलंकर्म शिराः॥ अलंपुरुषीराः॥ ईश्वर
धीनः॥ नित्योऽयं खः॥ उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्॥ अन्येपि केचित् स्वार्थिकानित्यमिष्यन्ते॥ तमवा दयः प्रा
कनः॥ आदयः प्रागुनः॥ आमादयः प्राप्नयतः॥ वहती जात्यन्ताः समासान्ताश्चेति॥ विभाषा न्वे रदिक

॥१८१॥

आशिर्गर्तषष्ठांस्तु 'कोशोपरप्य' शरकी 'कौमुदि' जलमनिश्च व्रसगुप्तो 'यः जानकिः । शरामनीयः । दामनीयो । दाम
 नयः । ओलपि । ओलपीयः । त्रिगर्त । कोशोपरपीयः । शरकीयः । पर्वकादियौ धेयादिभ्यामरात्रौ । आमुधजीविसंवे
 वाचिभ्यश्भ्यः क्रमादरात्रौस्तः स्वार्थः । पार्श्वः । पार्श्वौ । पार्श्वः । यो धेयः । यो धेयो । यो धेयाः । अभिजिदिद
 भद्रावावचिस्वावचमीवदसीवकुमदसोमन् । अभिजिदादिभ्योऽशान्तेभ्यः स्वार्थेष्वात् । अभिजितोऽ
 पत्यमाभिजित्यः । वैदभत्यः । शास्वावत्यः । शोस्वावत्यः । शामीवत्यः । ओसीवत्यः । ओमत्यः । पादपत्तद्राजाः ।
 पूगाश्च इत्याभ्योक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रिमाम् । बहुषुलुक । लोहितधजाः । कपोतपाकाः । कोन्तापनाः ।
 ब्राध्वायना इत्यादि । पादशतसंख्यादिर्दिष्टायां बुन्लोपश्च । लोपवचनमनेमिति कत्वार्थम् । अतो न
 स्थानिवन् । पादः पत्न । तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । बुन्नन्तं स्त्रियामिव । दौ दौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् ।
 द्विशतिकां । पादशतग्रहरामनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विजोदकिकाम् । दराव्यवसर्गयोश्च । बुन्स्यात् ।
 अवीप्सार्थमिदम् । दौ पादौ ददाति । द्विपदिकाम् । द्विशतिकां व्यवसर्जनिददातीत्यर्थः । स्युर्नादिभ्यः प्रकाश्

सि० कौ० सु०

संयोगान्तस्येति। ह्यर्थादिनासजोपशति प्राचीनयोः ध्रुक्तस्याहनत्विति। बहुधादिवस्यभुक्ते इति। शेषविवक्षयापावकी। कृतोऽर्थे प्रयोगे का
लेऽधिकारो दूषनेन बद्धीति ह्येतोक्ति नादर्थ्याः। प्रोषाधिकारव
लेनाल्लस्याः समासनिवृत्तिरुक्तपातिनते सोदाहरणमिति प्रागु
क्तं निष्कर्षविरोधादप्युक्तं ॥ १२

सकृदित्यादेष्टाः स्याच्चात्सुचं। सकृदभुङ्क्ते। संयोगान्तस्येति सुचोऽजोपः। नतु ह्येवमिति। अभ्येत्सीदित्यत्र सिच इव
सुचोपितदयोगात्। विभाषा चोर्ध्वविप्रकृतकाले। अविप्रकृत आसन्नः। बहुधा बहुकृत्यो वादिवसस्य भुङ्क्ते
आसन्नकाले किम्। बहुकृत्यो मासस्य भुङ्क्ते। तत्र कृतवचने भयम्। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम्। तस्य वच
नं प्रतिपादनम्। भावेऽधिकारो वा ल्युट्। आधे प्रकृतमन्तमन्तमपम्। अपूपमपम्। यवाग्नस्योद्वितीये।
अन्तमयो यज्ञः। अपूपमपं पर्व। समूहवचनं बहुषु। सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिप्रयन्ते। चान्मपद मोदकाः प्रक
ता मोदकिकम्। मोदकमपम्। शाकुलिकम्। शाकुलीमपम्। द्वितीयेऽर्थे मोदकिको यज्ञः। मोदकम
पः॥ अनन्तावस्येति हेतुर्न ज्ञातः। अनन्तश्चानन्तम्। अवसथ एवावसथ्यम्। इति हेति निपा
तसमुदायः। इति ह्यम्। भेषजमेव भेषज्यम्। देवतान्तात्तादर्थ्यम्। तदर्थमेव तादर्थ्यम्। स्वाप्यम्
अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम्। पितृदेवत्यम्। पादार्थम्। पादार्थमुदकं वाच्यम्। अर्थ्यम् ॥ ॥ ॥

२८७

॥१८१॥

रामायणे वाच्यम्। त्रयोमसम्।
आत्मा जगत्सिन्धो-का-त्ता-ध्वने
रामायणे वाच्यम्। त्रयोमसम्।
॥१८१॥

CC-0. La Bazar, Sanskrit University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणां कुर्मन्त्यर्थः। श्रोत्रं वेदजानो। स्वार्थः। श्रा। श्रो धधं पिवति। अजातौ किम्। श्रो धधयः। तेने
 नूतः॥ प्रज्ञादिभ्यश्च। प्रत्तस्व प्राज्ञः। प्राज्ञीक्षी। देवतः। धान्धवः। मृदस्तिकन्। मृदेव मृत्तिका। मस्तो प्रशंसाया
 म्॥ रूपपोऽपवादः। प्रशस्ता मृत्। मृत्ता। मृत्तना। उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणान्नित्यो यम्॥ वक्त्वापि
 क्त्वा कारकादन्तरस्याम्। बहुनिददाति बहुशः। अल्पानि। अल्पशः वक्तव्यार्थी मंगला मंगलवच
 नम्। नेह। बहुददात्यनिष्ठेषु। अल्पमाभ्युदयिकेषु। संख्येकवचनाच्चेष्टायां। दौदोददाति द्विशः। माघं मा
 घशः। प्रस्थशः। परिमाराशब्दावतावेकां धी एव। संख्येकवचनात्किम्। द्रष्टं ददति। वीप्तायां किम्।
 दौददाति। कारकादित्येव द्वयोर्द्वयोः स्वामी। प्रतियोगे पंचम्यात्तसिः। प्रतिनाकर्मप्रवचनीयेन यो
 गेयापचमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्॥ प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आवादिभ्य उपसंख्यानम्। आदौ।
 आदितः। मध्यतः। अन्तः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आकृतिगणः यम्॥ स्वरेण स्वरतः। वस्मिन्तः। अपादा
 ने। अलीय उहोः। अपादाने पापंचमी तदन्तात्तसिः स्यात्। ग्रासादाय कृति। ग्रासतः। अलीय उहोः

नवस्यन् आदेशः। तन्मनपूर्वाश्च प्रत्ययावक्तव्याः। नूतनम्। नूतनम्। नवीनम्। नश्च पुराणो प्रात्। पुराणो
वर्तमानात् प्रशब्दान्नोवक्तव्यः। चात्पूर्वोक्ताः। पुराणम्। प्रणम्। प्रलम्। प्रतनम्। प्रारणम्। मानस्य नाम
लेयः। भागधेयम्। रूपधेयम्। नामधेयम्। आग्नीध्रसाधारणम्। आग्नीध्रसाधारणम्। द्विपाङ्गिणम्।
आग्नीध्री। साधारणी। अतिथेयः। तादर्थ्य इत्येव। अतिथेय इदमातिथ्यम्। देवान् लोह एव देवता। अवेकः
अविरेव अविकः। यावादिभ्यः कन्। याव एव यावकः। मणिकः। लोहितान्तरा। लोहित एव मणिरलोहितकः
। वर्सेवानित्ये। लोहितकः। कोपेन। लोहितास्त्रिगवाधनं वा। लोहितिका। लोहितिका कोपेन। रक्ते। लोहितादि
नारक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कनूत्यात्। लिङ्गवाधनं वेत्येव। लोहितिका। लोहितिका प्रादी। कालाञ्च। वर्से
वानित्ये रक्ते इति ह्यमनुवर्तने। कालकं मुखं वैलक्ष्येणा कालकः प्रदः। कालिका प्रादी। विनयादिभ्यश्च क
विनय एव येन पिकः। सामपिकः। याम्। स्वतं वा औपपिकः। वा बो व्याहृतार्थी याम्। संदिष्टार्थी यां वाचि
विधमाना वा कृशब्दात्वाप्युक्तः। संदेशवागवाचिकं स्यात्। तेषु तात्कर्मणो भ्रातृ। कर्मैव कर्मिणाम्॥
न पुक्तात्। व्याहृतार्थं यावचायत्कर्मपुक्तं तदभिधाधिककर्मशब्दात्त्वार्थः। तात्प्रत्ययमवर्तित्वादि कं प्रुत्वा तप्येव यत्कर्म क्रियते
तत्कर्मणामिच्छते१

४४९

॥१८६॥

प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति। कृत्वसि योगे संपद्यकर्तृरिति। अभूतभाव इति वक्तव्यम्। विकारात्मनां प्रा
 पुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानादिकारशब्दात्स्वार्थे चिर्वी स्यात्। करोत्यादिभिर्धेजि। अस्य चो। १॥४॥ अवर्त्तस्पर्द्धा
 रचो। वेलेपिः। च्युन्नत्वादव्ययत्वम्। अकृत्स्नः कृत्स्नः संपद्यतेतं करोति कृत्स्नी करोति। ब्रह्मी भवति। गंगी
 स्यात्। अव्ययस्य बावीत्वं नेति वाच्यम्। दोषाभूतमहः। दिवाभूतारान्निः। एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे
 भाष्यउक्तम्। अचोश्च। ६॥४॥ हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्। क्येचोचपरतः। गार्गी भवति
 चोच। १॥४॥ चोपरे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। शुची भवति। पदस्य। अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् तन्नि
 मूलम्। स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया चैरभावे सिद्धम्। स्वस्ति स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेत्। असु
 यदिनेष्यते तर्ह्यनभिधानात्। चिस्वनोत्पद्यत इत्यसु। रीदृतः। मात्री करोति। अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्
 रहोरजसां लोपश्च। एषां लोपः स्यात् चिश्च। अहू करोति। उन्मनी स्यात्। उच्चू करोति। विरही करोति।

॥१८६॥

किम्। स्वर्गादीपते। पर्वतादधरो हति। अतिग्रहाव्ययनक्षेपे अकर्तरि तृतीयायाः। अकर्तरि तृतीयायाः। अकर्तरि तृतीयायाः।
 तसिः स्यात्। अतिक्रम्यग्रहेति ग्रहः। चारित्रेणातिगृह्यते चारित्रेणो गृह्यते॥ चारित्रेणाभ्यानेति क्रम्यव
 र्त्तते इत्यर्थः। अव्ययनमव्ययनम्। वृत्तेन न व्यथ्यते। वृत्ततो न व्यथ्यते। वृत्तेन न च लतीत्यर्थः। ज्ञेये।
 वृत्तेन क्षिप्रः वृत्ततः। क्षिप्रः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अकर्तरि किम्। देवदत्तेन क्षिप्रः। हीयमानपा
पयोगाच्च। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयायाः। तसिः। वृत्तेन हीयते वृत्ततो हायते। वृत्तेन पा
 पः। वृत्ततः पापः। ज्ञेयस्याविवक्षाया मिदं ज्ञेयेतु पूर्वरासिद्धः। अकर्तारि किम्। देवदत्तेन हीयते॥
व्याश्रये। वक्ष्यन्ताद्वा तसि नानापक्षसमाश्रये। देवा अर्जुनतो भवन्। आदित्याः कर्मा
 तो भवन्। अर्जुनस्य पक्षा इत्यर्थः। व्याश्रये किम्। वृत्तेस्य शास्त्रारोगाच्चापनयते। रोगवाचिनः
 वक्ष्यन्ताद्वा तसि श्चिकित्सायाम्। प्रवाहिकातः कुरु। प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः। अपनयने किम्

विरजीकरोति। विनासासातिकात्स्ये॥ चिद्विषयेसातिर्नीत्यात्साकल्ये। सात्स्ये दाजो॥ ८॥ २॥ सस्यषत्वंनस्यात्। दधि
 सिच्यति। कृत्स्नंशस्त्रमग्निःसंपद्यते। अग्निमाभ्यवृत्ति। अग्नीभवति। महावि॥ भाषयावाक्येनपि। कात्स्ये
 किम्। एकदेशेनशुक्लीभवतिपटः॥ अग्निविधौसंपदाच। संपदाकृन्वत्तिभिश्चयोगेसातिर्वीस्यात्। व्याप्ति
 पक्षेकृन्वत्तिभिर्योगेचिःसंपदातुवाक्यमेव। अग्निमात्संपद्यते। अग्निमाभ्यवृत्तिप्रात्त्रम्। अग्नीभ
 वति। जलमात्संपद्यते। जलीभवतिलवरात्। एकस्याव्यक्तेःसर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः। का
 त्स्ये। वहुनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वमभिविधिः। तदधीनवचनेसातिः। सात्स्ये
 च्छक्तिभिःसंपदाचयोगे। राजसात्संपद्यते॥ राजाधीनमित्यर्थः। देवेनाच। तदधीनेदेवेनास्यात्सा
 तिश्चक्रादियोगे॥ विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति। विप्रत्रासंपद्यते॥ पक्षेविप्रसात्करोति॥
 स्येकिम्। राजसाभ्यवृत्तिराष्ट्रम्। देवमनुष्यपुत्रपुरुषमर्त्येभ्योद्वितीयासप्तम्योर्वहुजम्॥

मङ्गल्यमुशनेन संस्करोतीत्यर्थः । भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति अर्थः प्राग्वत् । परिवापरोक्तिम् । भद्रं करोति
 भद्रं करोति ॥ ॐ ॥ इति तद्विनाशप्रक्रिया ॥ ॐ ॥ सर्वस्य हेतुः । इत्यधिकृत्य । नित्यवीक्ष्योः । आभीक्ष्ण्यवीक्षायां
 च चेत्ये परस्परिर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं इत्यनेन व्ययसञ्ज्ञककृदन्तेषु च पचति । पचति । भुक्ता । भु-
 क्ता । वीक्षायाम् । वक्ष्ये वक्ष्येति च । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । परेर्वर्जने । परिपरिवर्द्धे भो व । छोदेवः ।
 वक्ष्यान्परिहृत्येत्यर्थः । परेर्वर्जने वा वचनम् । परिवर्द्धेभ्यः । उपर्यधसः । सामीप्ये । उपर्युपरिग्रामम् ।
 ग्रामस्योपरिष्ठा । समीपदेश इत्यर्थः । अध्वधिसुरवं सुरवस्योपरिष्ठा । समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अथो-
 ध्वो लोकम् । लोकस्याधस्तात् समीपदेश इत्यर्थः । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूत्रासम्पत्तिकोपकुसुममार्त-
 नेषु । अक्षयामाम् । सुन्दरसुन्दरवृथाते सौन्दर्यम् । सम्मतो । देवदेववन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीतदुर्विनी-
 तद्वदानीं शोष्यसि । लुप्तने । धानुष्कधानुष्कवृथाते धनुः । भर्त्सने । चोरचोरघातपिष्यामित्याम् ॥ ॥ ॥

लोमं **कृष्णं** क्षेत्रं पुनः प्रति लोमं कर्षति शंवा करोति। बीजेन सह कर्षति बीजा करोति। संख्यायां च गुराणां
नामाः। कृत्रो योगे कृषोऽश्न्यात्। द्विगुराण करोति क्षेत्रम्। क्षेत्रं कर्म कं द्विगुरां कर्षणं करोतीत्यर्थः। समयाच्च
पापनामाम्। कृषाविति निवृत्तम्। कृत्रो योगेऽश्न्यात्। समयाच्च करोति। कालं यापयतीत्यर्थः। सपत्न्यनि
ष्यत्वारति व्यथने। सपत्न्या करोति भगम्। संपुंखशरप्रवेशनेन सपत्न्यं करोतीत्यर्थः। निष्यत्वा करोति। संपुं
खस्य शरस्यापराधार्थे निर्गमना निष्यत्वं करोतीत्यर्थः। अति व्यथने किम्। सपत्न्यनिष्यत्वं वा करोति भूतलम्
निष्कुलान्निष्कोचरो॥ निष्कुजा करोति राडिमम्॥ निर्गतं कुलमन्तरनयवानां समूहो यस्मादिति बहु
व्रीहोर्ज्ञात्। सुखप्रियादानुलोम्ये। सुखा करोति। प्रिया करोति गुरुम्॥ अनुकूला चरसो नानन्दयतीत्यर्थः।
दुःखात्मा तिलोम्ये। दुःखा करोति स्वाप्तिनम्। पीडयतीत्यर्थः। शूलान्पाके। शूला करोति मांसम्। शूलेन
पचतीत्यर्थः। सत्यादशपथे। सत्या करोति भाराडं वशिष्ठं। केन वमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः। शपयेतु
सत्यं करोति विप्रः। मद्रात्परिवापरो। मद्राशको मद्रुलात्थः॥ परिवापरां मुशदनम्। मद्रा करोति कुमारम्॥

गुरोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुरावाचिनश्चेह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पदः । मानपूर्वो
 देवाच्चे । मूले मूलेस्पूलः । संभ्रमेराप्रवर्तौयपेष्टमनेकधाप्रयोगो न्यायसिद्धः । सर्पसर्पः बुध्यस्वबुध्यस्व
 सर्पः । सर्पः । सर्पः । बुध्यस्व । बुध्यस्व । बुध्यस्व । क्रियासममिहारेच । जुनीहि जुनीहीत्येवायं जुनाति ॥
 नित्यवीक्ष्योदिति सिद्धे भट्टपाप्ये द्वित्वार्थमिदम् ॥ योनः पुन्येपिलोपसहसमुच्चित्तद्योतकतां लब्धुं वा ॥
 कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो देवाच्चे । समासवच्चबहुलम् । बहुलग्रहरादन्यपरयोर्न समासवत् । इतर ॥ १९९ ॥
 शब्दस्यतु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वत्तयः ॥ अन्योन्यं विप्रानमन्ति । अन्योन्यौ ॥
 अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करेण । अशन्त इति मा
 नः । एवं परस्परम् । अत्र कत्कादित्वा द्विसर्जनीयस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणोत्पादि । त्रीनङ्गं क स
 यो उत्तरपदस्यापि विभक्तेराम्ना यो वा वाच्यः । अन्योन्यामन्योन्यम् । परस्परां परस्परम् । इतरेतरामि

एकैकं ब्रह्म ब्रह्मत्वात् । द्विजैक एकप्राज्ञो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुबलुक् पुंवभ्याम् । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि
 सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया ऋदुत्या । इह पूर्वभागे पुंवभ्यादवग्रहे विशेषः
 । न बहुव्रीहा वित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलामार्गम् । तेनानिदिष्ट बहुव्रीहौ सर्वनामनोक्त्येवेति
 प्राचः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेव नत् । सत्रमतेपि बहुव्रीहस्यैः लौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्री
 हवित्तीहातिदेशे प्रांके वनास्ति । एकैकस्मै देहि । आवायेव । किं प्रां चोत्पायां देस्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । वि
 रहात्पीड्यमानस्य यमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुप् लुक् । गतगता । इह पुंवभ्यावः । कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥
 इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्म धादयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुबलुक् पुंवभ्यावा नोदात्तानि । प्रकाशगुरा
 वचनस्य । सास्त्रे चोत्पे गुरावचनस्य द्वेस्तत्तत्र कर्मधारयवत् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात्
 तेन पूर्वभागस्य पुंवभ्यावः । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं । पदुपदोपदुपदुः । पदुसदृशः । इत्युपदुमिति भावत्

अकच्छे किम् । त्रिपुः पुत्रः । यथास्वयमाययम् । यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । यो य आत्मा य य
 आत्मीयं त यथास्वम् । तस्मिन् यथा शब्दस्य द्वे लीवत्वं च निपात्यते । यथाययं ताता । यथास्वभावमि
 त्यर्थः । यथात्मीयमिति वा । इन्द्रं रहस्यमर्षादावचनमुक्तमसापत्तापत्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ दिश
 वस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याऽसूभावोः त्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते । इन्द्रं रहस्यं
 इन्द्रशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । इन्द्रं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्षादास्थित्यनतिक्रमः
 । आचतुरं हि मे पशवो इन्द्रं मिथुनायन्ते ॥ माता पुत्रेणामिथुनंगच्छति । पैत्रेण प्रपौत्रेणापी

तरेतरं वा । इमे ब्राह्मणस्यै कुलेवाभोजयते । अत्र केचित् । आमादेशो द्वितीयाया एव ॥ भाष्यादौ तथैवोदाहृत
 त्वात् ॥ तेन स्त्री न पुंसकपोरपितृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्यतूदाहरणस्य दिश्रात्रत्वात् सर्ववि
 भक्तीनामादेशात् ॥ एतद्व्येयवभावात् स्त्रीवेचादिहः स्वतोः ॥ समासे सौख्ये कचेति सिद्धं बाहुल्ये का
 त्रियम् । तच्चाहि । अन्योन्यपरस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि पाप्माप्राप्ताः । न च सर्वनाम्नोक्त्यन्तिमात्रे इति पुंवभ्या
 त्रः । अन्यपरपोरसमासवद्भावात् ॥ न च द्विवचनमेव वदन्ति । यांयां प्रियः प्रेक्षतस्तस्मात्प्रादावतिप्रसंगात्
 ॥ अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चादुत्तरादिभ्य इत्प्रः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् । अन्योन्या
 श्रयः । परस्परात्ति सादृश्यम् । अदृष्टपरस्परे रित्यादौ लोर्लुक्च प्राप्ताः । सर्वबाहुल्यकवलेन समाधे
 यम् । प्रकृतवार्तिके भाष्योदाहरणं स्त्रियमितिसूत्रे अन्योन्यसंश्रयत्वेतदिति भाष्यं चात्र प्रमाणमि
 ति ॥ अर्कव्ये प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण वा । सुखसुखेन । सुखेन वा । दि
 र्वचने कर्मधारयवद्भावात् । सुबलुकि पुनस्तदेव वचनम् ॥ अतिप्रियमाप्यवत्त्वनादासेन ददातीत्यर्थः ॥

तिमर्ष्योऽर्थः। बुत्क्रामरां पथगवस्थानम्। इन्द्रं बुत्क्रान्ताः।। दिवर्गसम्बन्धेन पथगवस्थि
ताः।। इन्द्रं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति। इन्द्रं संकर्षणं वासुदेवो॥ अभिव्यक्तौ साहचर्येणोत्पत्त्यर्थः।
योगविभागादन्यत्रापि इन्द्रं दृश्यते॥ इति द्वितीया प्रक्रिया॥॥ इति श्रीमहोजिरीज्ञितविरचि
तायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्द्धः समाप्तः शुभमस्तु शुभं भूयात् प्रस्तवमिदमलेखि जगन्नाथेन प्रा
प्तम्

195